

Е. ЗОЛЯ

ТВОРИ

XVIII

ІСТИНА

*Державне видавництво
України.*

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XVIII

КНИГА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

ОДЕСА

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

І С Т И Н А

LA VÉRITÉ

(1903)

РОМАН

ПЕРЕКЛАВ К. РУБІНСЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

ОДЕСА

Бібліографічний опис цього видання розміщено
в „Літописі Українського Друку“, „Картковому
репертуарі“ та інших виданнях Української
Книжкової Палати

„ОДЕСПОЛІГРАФ“

Друга державна друкарня
імени В. І. Леніна, Одеса.
Пушкінська вул., 18

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Напередодні в середу ввечері Марк Фроман, жонвільський учитель, з дружиною Женев'евою та маленькою донькою Луїзою приїхав до Майльбуа. Тут він звичайно проживав підчас вакацій у бабусі та матері своєї дружини, пані Дюпарк та пані Бертеро, цих паній, як їх усі називали. Від села Жонвіля до Майльбуа, головного міста кантону з його двома тисячами мешканців, було тільки десять кілометрів і шість од Бомону, великого й старого університетського міста.

Ці перші дні серпня були нестерпучі. В неділю, під час розподілу нагород учням, лютувала страшенна буря. Цієї ночі годин зо дві лив великий дощ. Та це не освіжило повітря. Небо, жовте й важке, наче оливо, хмарами нависло над містом. А старі пані повставали з шости годин, щоб бути на обідні о сьомій годині. Вони сиділи вже в маленькій їдальні першого поверху, чекаючи на молоде подружжя, що не квапилося сходити.

Чотири чашки стояли на столі, вкритому білою цератою. Ввійшла Палажка з кав'ярницею. Маленька, руда, з великим носом і тонкими вустами, вона вже двадцять років служила в пані Дюпарк, і тому говорила, не соромлячись, все, що хотіла.

— Отакої, — загомоніла служниця, — кава ось-ось захолоне, і це буде не з моєї вини.

Коли вона з бурчанням вийшла до пекарні, пані Дюпарк і собі висловила незадоволення:

— Це просто незносно: Марка наче тішить те, що ми завжди спізнюватимемося до обідні, поки він житиме тут.

Але пані Бертеро, вибачливіша з матір, обережно спробувала застояти молодих.

— Буря не дала їм спати. Я щойно чула, як вони збиралися в себе нагорі.

Шостидесяти трьох років, ставна, майже без сивини в своєму чорному волоссі, з холодним виразом обличчя, покарбованого глибокими симетричними зморшками, з суворими очима й носом, що вказував на звичку панувати, пані Дюпарк довгий час була власницею модного магазину „Янгол-охоронитель“ на майдані Сен-Мажанс, проти Бомонського собору. І тільки після наглої смерті чоловіка, що сталася, як казали, через банкрутство одного католицького банку, вона розсудливо ліквідувала справу й віддалилася в Майльбуа на спокій з рентою майже в шість тисяч франків. Тут у неї був невеликий будинок.

Минуло двадцять років, і до пані Дюпарк приїхала жити пані Бертеро. На той час вона теж завдовіла. Приїхала вона з маленькою донькою Женев'евою, що їй ішов тоді одинадцятий рік. Нагла смерть зятя, фінансового службовця, була нова прикрість для старої пані. Вона бо вірила, що він зробить кар'єру, а той помер злидарем, залишивши на її руках свою дружину й дитину. Від того часу обидві вдови жили тут укупі в маленькому похмурному будинку. Життя їхнє було обмежене, відлюдне. Поволі воно зійшло до найсуворішого виконання релігійних обов'язків. Проте, пані Бертеро, зазнавши щасливого подружжя, зберегла в собі ніжну, м'яку вдачу, що наче залишалася в ній як спадщина від минулого кохання й любови до життя. Вона була висока, чорнява, як і матір, але якась затуркара й сумна. Очі їй світили покірливістю, на устах спочивала втома, й по них часом пробігав вираз розпачу від утраченого щастя.

Приятель Бертеро, колишній бомонський учитель, Сальван, що якийсь час був за інспектора початкової школи, а потім став директором нормальної школи, по-сватав Марка з Женев'евою.

Він був дівчині другим опікуном. Бертеро, людина вільних поглядів, сам не виконував релігійних обо-

в'язків, але не заважав виконувати їх своїй дружині. З часом він і сам став ходити з нею до церкви. Це він робив з ніжного почуття до дружини. Сальван, людина ще поступовіших поглядів, вірив тільки в те, що дає досвід. З того ж почуття любови він нерозсудливо познайомив Марка з цією набожною сім'єю. Його не клопотало те, що в майбутньому це може викликати конфлікти. Але молоді люди глибоко кохали один одного й завжди могли погодитися. Справді, за ті три роки, що вони прожили в шлюбі, Женев'єва, колись одна з сумлінніших парафіянок у Бомоні, поволі почала нехтувати своїми релігійними обов'язками до того, що перестала вже молитися і вдома, вся віддаючись своєму коханню до чоловіка. Пані Дюпарк це прикро вражало, хоч молода жінка, бажаючи бути їй приємною, і ставила собі в обов'язок ходити з нею до церкви в час місячної вакації, як жила в Майльбуа. Але немилосердна бабуся, що була взагалі проти цього шлюбу, ховала в собі гнів на Марка й закидала йому те, що він украв у неї душу її онуки.

— За чверть сім,—буркнула вона, почувши, як на сусідній церкві вдарило три чверті.—Цьому сьогодні й краю не буде.

Вона наблизилась до вікна й стала дивитися на площу Капуцинів. Будинок притулився в кутку цієї площі, де починалася Церковна вулиця. Це був маленький, одноповерховий будинок. Унизу, праворуч і ліворуч од центрального коридору, були їдальня й вітальня, а вглибині коридору пекарня та пральня, що виходили на вогкий й темний двір. Тут же на першому поверсі були дві кімнати праворуч для пані Дюпарк і дві кімнати ліворуч для пані Бертеро. Нарешті, під самим дахом, проти Палажчиної кімнати та горища, притулилися дві маленькі кімнатки, мебльовані для Женев'єви, коли та була ще молода дівчина. Вона й тепер з веселим сміхом улаштовувалася в них, як приїздила з чоловіком до Майльбуа. Але, як там було вогко й темно! Яка важка тиша, яким могильним холодом дихала темна стеля! Церковна вулиця, що починалася від самої парафіяльної церкви Сен-Мартена, була така вузька, що

навіть їздити нею не можна було. Завжди в ній стояв сутінок, навіть опівдні. Фасади її будинків були брудні. Брук заростав мохом. Від води, що її виливали з будинків просто на вулицю, смерділо. Площа Капуцинів, що розляглася на північ, була теж без єдиної деревини. Всю її вкривала тінь од великого старовинного монастиря. Цей монастир поділили поміж себе з одної сторони капуцини, що залишили за собою велику й дуже гарну капелю, а з другої — брати християнських шкіл. Ці відкрили в одній із монастирських будівель школу. Вона в них добре працювала.

Якусь хвилину пані Дюпарк вдивлялася в цей пустельний куток монастирського затишку, де снували тільки побожні тіні.

Він веселішав тільки тоді, як у ньому з'являлися учні з братської школи. Повільно розлягався дзвін у цьому непорушному повітрі, й пані нетерпляче повернулася, коли двері відчинились і до їдальні вступила Женев'єва.

— Нарешті! — вихопилося в старої. — Даваймо швидше снідати, бо ось уже вдарило раз у дзвін.

Білява, висока й струнка, з розкішним волоссям і обличчям, що світилося коханням і радістю, обличчям, перейнятим у спадщину від батька, Женев'єва сміялася, показуючи всі свої білі зуби.

Хоч їй було і двадцять два роки, проте вона залишилася пустотливою дівчинкою. Але, побачивши, що молода жінка ввійшла сама, пані Дюпарк вигукнула:

— Як! а Марк ще не готовий?

— Він, бабусю, іде зараз за мною з Луїзою.

І, поцілувавши свою мовчазну матір, Женев'єва почала з захватом щебетати про те, що вона, й одружившись, знову може жити в цьому домі, такому ж тихому, як і за часів її дівочтва. Ах! на цій площі Капуцинів вона знає кожний камінчик; як старих друзів, їй тут приємно побачити найдрібніші пучечки трави. І наче, щоб бути люб'язною, а може щоб вигадати час, вона голосно виявляла своє захоплення, роздивляючись у вікно. Забачивши дві чорні тіні й упізнавши їх, вона вигукнула:

— Матінко! Та це ж панотець Філібен та брат Фюльжанс. Куди це вони простують так рано?

Два ченці повільно переходили малу площу. Під навислим хмарним небом, здавалося, вони всю її вкрили тінями своїх сутан. Отець Філібен, з походження селянин, мав квадратів плечі, гладке кругле обличчя, руде волосся, великі очі, великий рот і дужі щелепи. Він мав сорок років і був за начальника коледжу у Вальморі, прегарному маєтку в окрузі, що належав єзуїтам. Такого ж віку, низенький, чорнявий, худорлявий брат Фульжанс був старший з трьох братів, що були власниками сусідньої християнської школи. Позашлюбний син, як гомонили люди, лікаря-психіатра, що помер у божевільні, і служниці, він був нервовий, дразливий, загонистий, з трохи ненормальним мозком, говорив він дуже голосно й широко розмахував руками.

— Сьогодні з півдня,—пояснила пані Дюпарк,—розподіляють у школі нагороди. А панотець Філібен, що дуже любить добрих братів, погодився бути за голову підчас цього розподілу. Оце він, мабуть, і приїхав із Вольмара. Я гадаю, що він з братом Фульжансом іде до школи, щоб умовитися про деякі подробиці.

Але тут вона урвала мову, бо Марк нарешті спустився в їдальню з маленькою донькою Луїзою на руках. Дитині було ледве два роки; вона висіла в батька на шиї, тримаючись своїми маленькими рученятами, й заходилася щасливим сміхом.

— Гоп! гоп!—гукав Марк, вступаючи до кімнати.—Ми приїхали залізницею, ось як! Швидше не можна й приїхати.

Не такий огрядний, як його брати Матвій, Лука та Іван, з довшим і худорлявішим обличчям, Марк Фроман мав дуже високе чоло, що формою нагадувало башту. Але особливо вражали його очі й чарівний голос. Очі ясні, дуже приємні, вони наче зазирали аж до глибини душі. А голос захоплював, завойовував, перемагав розум і серце того, хто його слухав. Під усами і невеличкою борідкою вуста були йому трохи повні, міцно стиснуті й лагідні. Як і всі сини Петра та Марії Фроманів, він навчився ручного ремесла—літографії;

маючи звання бакаляв'ра, сімнадцяти років, він приїхав до Бомону закінчувати свою науку в Папон Лярош— великій фірмі, що постачала майже всім школам Франції географічні мапи й шкільні таблиці. Тут збудилася в ньому жадоба до науки така велика, що змусила його вчитися далі. Він склав іспит і одержав посвідчення, що скінчив елементарну школу. Це давало можливість уступити до Бомонської нормальної школи; з неї він вийшов двадцяти років з правом бути за молодшого вчителя. Допнувся він і свідотства про закінчення вищої освіти. Діставши згодом звання вчителя і посвідчення про педагогічну здатність, він двадцяти сьоми років був призначений на посаду вчителя в Жонвілі. Тоді Марк і одружився з Женев'евою, завдяки Сальванові, що був йому щирим другом і познайомив його з цими паніями. Молоді люди покохалися. І ось уже три роки Марк і Женев'єва з обмеженими засобами, терплючи від злиднів і всіляких труднощів у своєму маленькому господарстві, жили чарівним життям закоханих на селі, де було ледве чи вісімсот мешканців.

Незадоволену пані Дюпарк не розвеселив щирий сміх батька й доньки.

— Така залізниця, — обізвалася вона, — не варта й того возочка, що був у мене в дитинстві. Сідаймо швидше за сніданок, бо ми й так спізнилися до церкви.

Вона сіла й поналивала в чашки кави. Поки Женев'єва ставила між собою й матір'ю високий стілець для маленької Луїзи, щоб приглядати за дитиною, Марко, що не любив свар, хотів перепросити.

— Так, це воно вийшло, що я затримав вас? Але це ви винні, бабуню, бо дуже добре спиться у вас, тут так спокійно!

Пані Дюпарк поспішала. Вона встромила носа в чашку і не сподобила його відповіддю. Пані ж Бертеро довго придивлялася до своєї дочки, що всясяяла щастям, сидячи між чоловіком і дитиною. Вона всмінулася на зятьові слова ледве помітною усмішкою.

Своїм тихим голосом, наче б то мимохіть, вона мовила, повільним поглядом обводячи навколо себе:

— О! це так! У нас спокійно, до того спокійно, що не почуваш навіть, що живеш.

— Проте,—заперечив Марк,—чути було якийсь гомін на площі о десятій годині. Женев'єва не пам'ятає, а вночі справді щось гомоніло на площі Капуцинів.

Йому так і не пощастило, як він хотів, розвеселити всіх. Стара пані за цим разом відповіла наче вражена:

— Це виходили з капелі Капуцинів. Учора ввечері о дев'ятій годині була служба божа. Брати ввели до капелі своїх учнів, що цього року вперше причащалися. Очевидячки, це діти, вийшовши з церкви, голосно гомоніли й сміялися, проходячи площею. Це краще за нікчемні забавки дітей, що не знають ні моралі, ні релігії.

Тут запала враз глибока й важка тиша. Чути тільки було, як цокотіли ложечки об чашки. Всі зрозуміли, що пані Дюпарк, говорячи про нікчемні забавки, натякала на школу Маркову, на світське навчання в ній. Але Женев'єва крадькома позирала на Марка благальними очима, і той стерпів, не розгнівався. Він знову заговорив уже з пані Бертеро, почав розповідати їй про їхнє життя в Жонвілі, розповідав навіть про своїх учнів. У мові його чулося, що він любить їх, що в ньому, як у вчителєві, учні викликали задоволення й радість. Трое з них дістали свідоцтва про закінчення школи.

В цей момент над похмурим і пустельним кварталом знову повільно розлігся дзвін. Він наче плакав у у важкому повітрі.

— Останній дзвін,—вигукнула пані Дюпарк.—Я ж казала, що ми спізнаємося.—І вона, підвівшись, почала підганяти дочку й онуку, щоб вони швидше допивали свою каву. Раптом ускочила Палажка, тремтяча, схвильована, з газетою „Ле Пті Бомонтé“ в руці.

— Ох, пані! ох! який жах! Малий, що приносить газету, розповів мені.

— Кажи ж що? та швидше бо.

Служниці дух перехопило.

— Щойно знайшли забитим малого Зефірена, небожа шкільного вчителя, там, зовсім близько, в його кімнаті.

— Як забитим?

— Так, пані, його задушено. Він був у самій сорочці, з усіма слідами нечуваного злочину.

Всі затремтіли від жаху, навіть пані Дюпарк.

Маленький Зефірен, небіж Сімона, вчителя єврея, квולה, але вродлива дитина, був католик, ходив до школи братів. Вчора ввечері він мусив був бути на церемонії, бо це було його перше причастя...

— Яке лихо! Бувають же такі безталанні сім'ї!

Марк спочатку слухав німий, обурений і нарешті вигукнув, ні на кого не зважаючи:

— Сімон, я знаю Сімона! Він учився разом зі мною в нормальній школі і був старший від мене тільки на два роки. Я не здибував людини більшого розуму, ніжнішого серця, ніж Сімон. Цю сердешну дитину, цього небожа-католика він прийняв, оддав учитися до братів і зробив це, як наказувало йому сумління. Який жах, яке лихо спіткало його!

Марк, тремтячи, підвівся й додав:

— Я йду до нього... Хочу все знати, хочу підтримати його в його горі.

Пані Дюпарк уже не слухала. Вона мало не виштовхала за двері пані Бертеро й Женев'єву, ледве давши їм час одягти капелюхи. Щойно затих останній дзвін. Пані поспішали до церкви в важкій тиші похмурного кварталу.

Марк, приручивши маленьку Луїзу Палажці, вийшов і собі.

Початкова школа в Майльбуа, ще зовсім нова складалася з двох павільйонів — одного для хлопчиків і другого для дівчаток.

Вона була розташована на Республіканській площі проти мерії, теж нової будівлі й такого ж стилю обидва ці будинки розмежовувала тільки Велика вулиця, шлях, що йшов од Бомону до Жонвілю й перерізав площу. Будівлі були білі, як крейда; ними пишалось місто... Ця Велика вулиця була торговельна. На ній же підносився нижче фасад парафіяльної церкви Св. Марка. Вулиця була людна; чимало перехожих і повозів пожвавлювали її. Але за школою панувала

тиша, між камінців бруку росла трава. Коротка вулиця, де стояв тільки попівський дім та паперова крамниця, що належала пані Мільйом, сполучала цей тихий край площі Республіки з площею Капуцинів. Отже, Маркові треба було пройти тільки три кроки. Два рекреаційні двори виходили на Коротку вулицю. Їх відокремлювали два вузькі садочки: один із них був призначений для вчителя, другий — для вчительки. І ось там, на нижньому поверсі павільйону для хлопчиків, у самім кутку двору, Сімон зміг дати вузьку кімнатку маленькому Зефіренові, як прийняв його до себе. Хлопчик, що доводився небожем його жінці Рашель, Леман, був онук Леманів, сім'ї бідних шевців-євреїв, що займала чорний будинок на вулиці Тру, найзлиденнішій вулиці в Майльбуа. Батько його Данило Леман, на 15 років молодший од свою брата-шевця, був механік. Він з кохання одружився з швачкою сиротою Марією Прюньє. Вона була католичка, вихованка сестер. Подружжя щиро кохалося. Коли народився Зефірен, його не хрестили, отже, в нього не було ніякої релігії, бо ні батько, ні мати не хотіли завдавати один одному болю, віддаючи його своєму богові. Але через шість років, як грім, упало лихо. Данило помер жахливою смертю, захоплений і розчавлений колесами машини на очах своєї дружини, що принесла йому сніданок на завод. Марія, перелякана, повернулася до релігії свого дитинства. В наглій смерті чоловіка вона вбачала небесну кару, що спіткала її за те, що вона полюбила єврея. То ж вона й охрестила свого сина, а потім віддала його до школи братів. Найгірше було те, що дитина зігнулася, стала горбата через якусь спадкову ваду. Матір і в цьому вбачала помсту неба, розгніваного тим, що вона не могла викинути з серця пам'ять про свого коханого друга—чоловіка.

Це мордування, ця прихована боротьба з собою разом із важкою швацькою працею зрештою вбили її тоді, коли маленькому одинадцятирічному Зефіренові надійшов час уперше причащатися. Тоді то Сімон, сам дуже бідний, прийняв хлопчика до себе, щоб той не був тягарем для батьків його дружини. Сімон був

добрий, дуже толерантний; його тішило те, що він дав сироті притулок, можливість вступити до церкви і скінчити свою науку в сусідній братській школі.

Кімната, де спав Зефірен,—маленьке, звільнене від усякого манаття, приміщення, дуже чистенько обладнане спеціально для нього, — була з одним вікном, що відчинялося майже нарівні з землею позаду школи й виходило у найпустельніший закуток площі. І цього ранку, коли молодший учитель Мінью, що мешкав на першому поверсі, вийшов о сьомій годині, він помітив, що вікно Зефіренової кімнати було навстяж відчинене. Мінью, користуючись із перших днів вакацій, пристрасний рибалка, йшов у солом'яному брилі й пістрьовій сорочці, з вудкою на плечі, вудити рибу в Верпіль'ї. То була маленька річка, що протікала промисловим кварталом Майльбуа. Син селянина, Мінью вступив до Бомонської нормальної школи, як міг би вступити й до іншої, аби unikнути важкої хліборобської праці. Він був білявий, з стриженим волоссям, з гладким і рябим обличчям, що надавало йому суворого вигляду, тимчасом, як він не мав зла в глибині душі, а був швидше добрий, з одним тільки бажанням нікому не зашкодити своїм підвищенням на посаді. Маючи двадцять п'ять років, молодий чоловік не квапивсь одружитися і тут здаючись на ласку долі. Загалом він був здатний стати тим, чим забажали б зробити його обставини. Його в цю ранню пору так вразило настяж одчинене вікно Зефіренової кімнати, що він наблизився й зазирнув усередину, хоч факт був сам по собі не такий уже значний, бо, звичайно, малий уставав дуже рано.

Але тут жах прикував Мінью до землі, і з грудей йому вихопився зойк.

— Боже ж ти мій! бідна дитина! Боже мій! Боже ж ти мій! Яке жахливе лихо!

У вузькій кімнаті, обліпленій ясними шпалерами, було тихо, як у кімнаті, де живе щаслива дитина. На столі стояла пофарблена статуетка матері божої, тут же лежало кілька книжок, малюнків, — усе це дбайливо розставлене. Маленьке біле ліжко не було навіть пом'яте. Дитина, очевидячки, ще не вкладалася спати.

Тільки на підлозі лежав один перекинутий стілець. А там, на краю ліжка лежало нещасне маленьке Зефіренове тіло, в сорочці, задушене, з синьо-червоним видом, розхристаною шиєю. На ній залишилися сліди від пальців огидного вбивці. З-під забрудненої пошматованої й напіврозпанаханої сорочки світили худорляві ноги. Силоміць розсунуті, вони мали поставу, що не залишала жодного сумніву в гидкім злочині. На повернутій спині визначався горб, що особливо випинався через те, що ліва рука була закинута на голову. Але голова, не зважаючи на цю синювату блідоту, зберегла свою чарівну вроду. Це була голова кучерявого, білявого янгола, з тендітним обличчям дівчинки, блакитними очима, тонким носом, маленьким чарівним ротом, з прегарними ямками на щічках, що з'являлись, коли дитина ніжно всміхалася.

Мін'йо, розгубившись, не припиняв кричати від жаху.

— Ой, боже ж мій! Ой, боже ж мій! Який жах! Ох, боже мій! Рятуйте, допоможіть!

На ці вигуки прибігла вчителька, панна Рузер. Вона вийшла рано до свого саду, щоб оглянути городину після бурі. Це була руда дівчина тридцяти двох років, не з красунь, велика дуже, з великими сірими очима, безбарвними вустами під гострим носом, що вказував на хитру жорстокість і скнарність. Хоч і негожа, проте, гомоніли люди, вона була не байдужа до інспектора початкової школи, красеня Морезена, що йому врода забезпечувала підвищення в службі.

Але панна Рузер була цілою душею віддана абатові Кандье, парафіяльному панотцеві, капуцинам та братам. Вона сама водила своїх учнів вчити катехізи-су і до церкви.

Побачивши це жахливе видовище, вчителька почала й собі волати:

— Боже добрий! Змилуйся над нами! Це ж убивство, діло дияволових рук! Боже милостивий!

Потім, побачивши, що Мін'йо лагодився переступити через лутку, вона не пустила його.

— Ні, ні! Не ввійдьте; треба знати, чи можна. Треба покликати людей.

Але саме в той момент, як панна Рузер повернулася, шукаючи хоч когось очима, вона побачила панотця Філібена та брата Фюльжанса, що саме виходили з Короткої вулиці, проминувши площу Капуцинів, де їх бачили Женев'єва та старі панії. Вчителька пізнала їх і зняла руки до неба, як це зробила б, коли б з'явився був сам бог.

— Ох, панотче! Ох, брате! поспішайте сюди, йдіть мерщій. Тут побувала сама нечиста сила.

Два ченці наблизилися. Те, що вони побачили, наче громом вразило їх. Панотець Філібен, енергійний, розсудливий, стояв мовчки, тимчасом, як Фюльжанс, людина імпульсивна, що ніколи не може стримати бажання висунутися наперед, розливавсь вигуками.

— Ох, бідна дитина!.. Ох, який огидний злочин! Дитя було таке ніжне, таке добре, найкраще з усіх наших учнів і таке побожне, таке святобливе, таке віддане! Гляньмо ближче. Треба скласти собі справу, ми не можемо так залишити цього.

А що панна Рузер не насмілилася їм теж чинити перешкоду, він перший переступив через лутку, а за ним переступив панотець Філібен. Цей останній, помітивши біля трупа кульку з паперу, згорнуту наче на затичку, підняв її. Вчителька з переляку, або краще з розсудливості не ввійшла у кімнату. Вона навіть спробувала ще затримати Мін'йо. Те, що могли собі дозволити слуги божі, може бути небезпечно для простих учителів. Проте, поки брат Фюльжанс метушився біля трупа, не чіпаючи його і весь час не перестаючи вигукувати, панотець Філібен розгорнув паперову кулю й почав, здавалося, пильно вивчати її. Він стояв спиною до вікна, й видко було тільки, як рухалися його лікті. На цім папері він, видимо, нічого не помічав і чув тільки, як він шелестів у його руках. Це тривало декілька хвилин. А коли Мін'йо й собі вскочив до кімнати, панотець Філібен мусив був визнати, що затичка була зроблена з газети й що разом з цією газетою тут був вузький білий клаптик паперу, зжужманий і забруднений.

— Ну, що там?

Езуїт глянув на молодшого вчителя і спокійно та повільно відповів грубим голосом:

— Це вчорашнє число за 2-е серпня газети „Пті Бомонте“. Дивно те, що в цю газету вгорнуто цей клаптик пропису. Ось гляньте сюди.

Йому не залишалось нічого іншого, як показати, бо Мінью вже однак помітив. Він тримав своїми товстими пальцями клаптик паперу, дозволяючи тільки читати. Там стояли слова: „Любіте один одного“, виведені каліграфічними, прегарними англійськими літерами. Дірки й плями робили з цього пропису якесь шмаття. Молодший учитель не мав часу навіть кинути як слід на нього оком, бо перед вікном почувлися нові жахливі вигуки.

Це прийшов Марк. Зворушливий вигляд бідного малого тіла викликав у ньому жах і гнів. Не слухаючи пояснень учительки, він одійшов і переступив лутку, бажаючи сам усе в'яснити. Його здивувала присутність тут двох ченців, але він узнав від молодшого учителя, що він, Мінью, та панна Рузер, скоро відкрили злочин, покликали їх, коли ченці проходили повз них.

— Не чіпайте і не руште тут нічого,— гукав Марк.— Треба негайно бігти до мера й до жандармерії.

Тимчасом почав збиратися натовп. Якийсь молодий чоловік узяв на себе це доручення й притьмом побіг, а Марк продовжував оглядати кімнату. Перед трупом він побачив брата Фюльжанса, пойнятого жалем, з очима, повними сліз, що мимохіть з'явилися в нього, як у людини нервової від сильного зворушення. Марк сам був схвильований цим видовищем, сам був збурений тими подробицями, що він їх побачив, гидким характером самого злочину. В цьому злочині виявлявся прихований і огидний садизм разом і зневажника й убивці... Це зненацька викликало в ньому одну певну думку, що її він пізніше пригадав собі. Але тепер це почуття якоїсь певности затерлося. Він бачив тільки панотця Філібена, що все ще стояв пригнічений тихим жалем, тримаючи в руці газету й пропис. На якусь мить езуїт повернувся спиною, наче б для того, щоб заглянути під ліжко; потім він знову став до нього

обличчям і почав розповідати, не чекаючи на запитання, про знайдену газету й пропис.

— Гляньте! ось що я знайшов на землі, зіжмане в кулю. Певно, вбивця намагався заткнути цією затичкою рот дитини, щоб заглушити її зойки. Але в цім йому не пощастило, і він, мабуть, тому й задушив хлопця. І дивіться, пропис заслинений, на ньому видно сліди зубів бідного малого... Адже так, пан Мін'йо, затичка лежала там, біля ніжки столу? Ви ж бачили?

— Так, саме там, — відповів молодший учитель. — Я її зразу ж помітив. — Коли він знову наблизився, щоб придивитись до пропису, в ньому промайнуло якесь почуття здивування, що правого ріжка паперу не стало, він був надірваний.

Вчителеві здавалося, що він не помічав одірваного ріжка, коли езуїт уперше показував йому пропис. Але, може, той ріжок ховався тоді під товстими пальцями, що тримали вузьку смужку паперу. Пам'ять його зраджувала; він не знав тепер нічого певного й був уже нездатний щось стверджувати як факт.

Проте, Марк узяв пропис і почав вивчати його, голосно міркуючи:

— Так, так, видно, що жертва кусала його зубами... Але цей доказ не багато дасть, бо такі прописи звичайно продаються, і їх можна знайти скрізь. Цей злітографований напис не належить якійсь особі... а проте, є тут унизу наче якийсь підпис, ініціали чищо, але їх нелегко розібрати.

Панотець Філібен повільно наблизився до Марка.

— Вам здається, що це підпис? А мені здається, простісінька клякса, навіть стерта слиною та укусом зубів, вони й прокусили дірку збоку аркушика.

— Клякса? Ні! Це таки справді ініціали, але дійсно й те, що їх не можна прочитати. — Потім Марк помітив одірваний край.

— Кутка бракує нагорі. Безперечно, це від другого вкусу... Ви знайшли клаптик?

Панотець Філібен відповів, що не шукав його, і він знову розгорнув знайдену газету, пильно вдивляючись у неї.

Тимчасом Мінью нахилився, уважно розглядаючи підлогу. Більше нічого не знайшли. Але це здавалося їм не важливим. Марк погодився з ченцями, що вбивця, мабуть, з переляку задушив дитину після марних зусиль заглушити крики, всовуючи дитині в рот цю паперову затичку.

Чудним йому здавалося тільки те, що пропис засу-нуто в цю газету. Вчорашнє число газети „Пті Бомон-те“, цілком зрозуміло, могло бути в кешені вбивці. Але цей зразок! Звідки з'явився він, як міг він опинитися тут та ще наче зліплений з цією газетою? Можна пуска-тися на всілякі здогади. Це вже буде діло правосуддя почати слідство, щоб установити істину.

Маркові здавалося, наче пролетів якийсь трагічний вітер серед темряви й раптом насунулася страшенна ніч.

— Ах!—пробурмотів він мимохіть.—Правда мусить бути десь на споді цієї бездонної темряви.

Тимчасом люди вже підходили до вікна.

Серед натовпу була пані Мільойм, власниця сусід-ньої паперової крамниці, що кинула її, побачивши, як збирається натовп. Пані Олександра, велика білява жінка, дуже приємна на вигляд, і пані Едуар, теж велика, але чорнява й гладка. Всі вони були того біль-ше схвильовані, що Віктор, син другої, ходив до брат-ської школи, а Себастьян, син першої, вчився в школі Сімона. Вони слухали панну Рузер, що, стоячи в одній із груп, оповідала, переказувала подробиці, чекаючи, поки прибуде мер та жандари.

— Я була вчора увечері в капелі капуцинів з на-годи свята першого причастя. Свято було таке звору-шливе. Там був і малий Зефірен з кількома шкільними товаришами, що теж уперше причащалися. Ми з уті-хою дивилися на хлопчика, бо він справді скидався на янгола.

— Мій син Віктор не ходив до церкви, бо йому тільки дев'ять років,—сказала пані Едуар.— Але Зефі-рен хіба ходив туди сам? Ніхто його не проважав?

— О!—поясняла вчителька,—відси до капелі кілька кроків. Я знаю, що братові Георгію доручено проважати дітей, що їхні батьки не змогли сами прийти, через

те, що живуть далеко. Та пані Сімон просила мене приглядати за Зефіреном, тому я й привела його додому. Він був дуже веселий, одчинив віконниці, що були тільки причинені, й увійшов до кімнати, стрибнувши через вікно. Сміявся, пустував і казав, що так далеко зручніше й швидше. Якусь хвилину я постояла тут, чекаючи, поки він запалить свічку.

Марк, наблизився до них і пильно слухав. Потім спитав:

— А яка це була година?

— Рівно десять,—відповіла панна Рузер.—Саме вда-рило десять годин на церкві С. Мартена.

Тремтіння пройшло по людях. Ця подробиця про бідного хлопчика, що стрибнув у кімнату, де він мусив так трагічно загинути, зворушила всім серця. І пані Олександра з ніжністю висловила міркування, що спало їй на думку:

— Це було зовсім нерозсудливо, що дитя спало так, саме в цій одлюдній кімнаті з вікном на глуху площу. Принаймні треба було хоч брати це вікно на ніч на прогоничі.

— Та він їх замикав,—сказала панна Рузер.

Знову Марк втрутився в розмову.

— А вчора ввечері він їх замкнув, поки ви були ще?

— Ні, я не можу цього сказати. Коли я його залишила, щоб іти до себе, і обходила подвір'я, він запалив свічку й розставляв образки на столі, а вікно було розчинене.

Молодший учитель і собі втрутився в розмову:

— Це вікно турбувало пана Сімона, і він мав намір дати малому іншу кімнату. Проте, він йому часто-густо наказував добре замикати віконниці. Але мені здається, що хлопчик не завжди слухав його.

Два ченці теж повиходили з кімнати. Панотець Філібен, поклавши на стіл число газети „Пті Бомонте“ і пропис, не говорив більш нічого, дивився, слухав і особливо дуже уважно стежив за кожним рухом Марка. Брат же Фюльжанс продовжував сходити плачем. Єзуїт, що, здавалось, читав у очах молодого вчителя, сказав йому нарешті:

— Значить ви гадаєте, що, може, це був волоцюга. Побачивши, що хлопчик сам у цій кімнаті, він плигнув у неї через вікно?

Марк обачно не висловлював нічого певного.

— О, я нічого не думаю. Це діло правосуддя шукати і знайти винного... А втім, ліжко не прим'яте; хлопчик у сорочці, видимо, лагодився лягати, і це немов би вказує, що злочин міг бути зроблений трохи пізніше десяти годин. Припустимо, що дитина чверть години, найбільше півгодини, порпалася з своїми іконками. А потім він крикнув би, коли б побачив, що незнайома людина силоміць вдирається до нього. Цей крик, напевне, було б чути... Ви нічого не чули, панно?

— Ні, нічого,—відповіла вчителька.—Я сама лягла спати о пів на одинадцятку. Навкруги було дуже спокійно. Мене розбудила тільки о першій годині буря.

— Свічки мало згоріло,—зауважив ще Мін'йо.—Вбивця напевне задув її, тікаючи назад через вікно, й залишив його навстяж розчиненим, як оце я й знайшов його допіру.

Таке зауваження ще наче більш потверджувало версію про волоцюгу, що вдерся й задушив свою жертву. Це припущення нагнало ще важчого суму на маленьку групу, що зібралася тут. Ніхто не хотів компромітувати себе, кожний ховав про себе свої думки про неможливість і неймовірність цього. Мер і жандари все ще не приходили, і панотець Філібен після деякої мовчанки спитав:

— А пана Сімона немає в Майльбуа?

Все ще перебуваючи під впливом великого зворушення і не маючи сил його скинути, Мін'йо подивився на єзуїта переляканими очима. Це здивувало навіть самого Марка.

— Сімон напевне в себе... Невжеж його і досі не попередили?

— Боже мій!—вигукнув молодший учитель.—Я вже не знаю, де була моя голова... Пан Сімон учора ввечері був на бенкеті в Бомоні, але цієї ночі він напевне повернувся додому. Його жінка трохи хвора; вони, мабуть, ще спочивають.

Було вже за півгодини вісім, але хмарне небо, як і раніш, важко нависало над містом. Сонце, пробиваючись крізь хмари косими променями, освітлювало цей пустельний закуток площі. Молодший учитель вирішив піти по Сімона.

— Добре йому буде пробудження!—казав він.—Та й приємне ж доручення маю я до свого директора.

Сімон був син одного бідного бомонського єврея годинникаря. Мав він брата Давіда, старшого від нього на три роки. Йому було п'ятнадцять років, коли їхній батько, зведений на ніщо одним процесом, помер од наглої пошести. Трьома роками пізніше згасла, як свічка, і мати від великої туги. Сімон щойно вступив до натуральної школи, а брат його Давід вирішив стати на службу. Скінчивши нормальну школу з дуже гарним свідоцтвом, Сімон залишився молодшим учителем у Дербекурі, великому сусідньому місті, й пробув там років із десять. Там же, двадцяти шости років, він покохався й одружився з Рашелью Леман, донькою вбогенького шевця з вулиці Тру, що мав у Майльбуа дуже багато клієнтів. Рашель була надзвичайно вродлива: чорнява, з пишним волоссям, з великими лагідними очима.

Чоловік обожував її, оповиваючи пристрасною пошаною. В них було вже двоє дітей: хлопчик чотирьох років, Жозеф, та дівчинка двох років. І не зважаючи на своє свідоцтво про педагогічну здатність, він дуже пишався тим, що тридцять двох років був уже штатним учителем у Майльбуа. Тут він працював уже два роки. Це був рідкий приклад швидкого підвищення серед місцевих учителів.

Марк, зовсім не любив євреїв з якоїсь атавістичної зневаги й недовір'я до них. Причину цих почуттів він ніколи не цікавився проаналізувати, хоч і мав дуже вільний розум. Проте, щодо Сімона, залишився в ньому дружній спогад про товаришування з ним у нормальній школі. Вони навіть були на „ти“. Марк був тої гадки про Сімона, що той дуже розумна людина, дуже гарний учитель, відданий своїм обов'язкам. Але разом з тим він уважав, що його Сімон надто полох-

ливий, надто великий формаліст, що він як невільник виконує статут, додержується суворої дисципліни, що його завжди непокоїть острах, щоб йому не винесли якоїсь догани за те, що він не задовольняє своїх начальників.

Марк бачив у нього цей жах, цю приниженість рasi, що стільки років була переслідувана й жила в повсякчасній тузі від образи й несправедливості. А втім, Сімон мав рацію бути розсудливим, бо його призначення в Майльбуа, в це маленьке клерикальне місто, де була братська школа й сильна громада капучинів, було майже скандалом. А хіба ж не можна було йому дарувати те, що він єврей, уже за багато гарних рис і надто за палкий патріотизм, за те, що він доводив клясу до захвату, розповідаючи про озброєну Францію, мріючи про її славу, про те, що вона володітиме цілим світом.

Раптом з'явився Сімон. Його привів Мінью. Малий, худорлявий і знервований, він мав руде волосся, коротко обстрижене, й рідку бороду. Блакитні очі дивилися сумирно, губи під довгим і тонким носом, що показує на расу, були тонкі. Але його загальний вираз справляв неприємне вражіння; він був якийсь невиразний, розгублений, принижений. А в цей момент він був такий збурений жажливою новиною, що здавався наче п'яною людиною, хитався, заїкався, руки йому тремтіли.

— Чи це правда цьому, великий боже?! Така жорстокість! Така потворність!

Опинившись перед вікном, він став наче неживий, і очі втупилися в маленьке тіло; він не знаходив слів, і вся істота його тремтіла мимохітньою дрожжю. Люди, що стояли тут—два ченці, власниця паперової крамниці, вчителька,—мовчки, дивилися на Сімона й дивувались, що він не плаче.

Довелося Маркові, що дуже вболівав за Сімоном, взяти його за руки й поцілувати:

— Ну, мій друже, не треба втрачати мужности, бо ти мусиш зібрати всі твої сили.

Але ж Сімон, не слухаючи Марка, звернувся до молодшого вчителя.

— Благаю вас, Мін'йо, підіть до моєї жінки. Я не хочу, щоб вона побачила це. Вона дуже любила свого небожа; вже й без того вона украй хора й не винесе цього жахливого видовища.

Потім, як молодий чоловік вийшов, він продовжував своїм розбитим голосом:

— О, яке збудження! Далєбі, ми досі ще не вставали. Бідна Рашель спала, а я не хотів турбувати її і, тихо лежачи біля неї з розплющеними очима, я думав — мріяв про радощі наших вакацій...

Сьогодні вночі я розбудив її, коли повернувся, й вона не могла заснути до третьої години ранку, знервована бурею.

— Коли ти повернувся додому? — спитав Марк.

— Рівно о дванадцятій, щось без двадцяти хвилин. Жінка запитала, яка година, я й подивився на годинника.

Панна Рузер була наче здивована й голосно завважила:

— Але ж у таку пору немає поїзда з Бомону.

Я не їхав залізницею, — пояснив Сімон. — Бенкет довго затягся, я спізнився на поїзд, що відходить о пів на одинадцятую й вирішив пішки пройти шість кілометрів, щоб не чекати на північний потяг... бо поспішав повернутись додому.

Панотець Філібен все ще мовчав із спокійним виглядом, але брат Фюльжанс не міг більше стримуватись і почав питати:

— Дванадцять без двадцяти хвилин, тоді злочин мусив бути зроблений... А ви нічого не бачили, нічого не чули?

— Нічогісінько. Площа була порожня, буря гуркотіла вже десь далеко... Я повернувся додому, не зустрівши жодної живої душі. Ввесь дім стояв повитий глибокою тишею.

— А вам не спадало на думку піти й подивитись, чи повернувся з капелі бідний Зефірен, чи спить він уже? Ви не навідувалися до нього вечорами?

— Ні. Дорогий хлопчик був уже малим мужчиною, дуже розумним. Ми давали йому стільки волі, скільки

то було можливо. Потім він завжди видавався таким спокійним, що мені й на думку не могло спасти турбувати його сон. Я піднявся просто до своєї кімнати, намагаючись якнайменше порушувати тишу. Поцілував дітей, що спали, я ліг зараз же, щасливий тим, що жінці трохи покращало, і вдвох ми мирно розмовляли з нею.

Панотець Філібен хитнув ухвально головою й сказав нарешті:

— Очевидячки, все це з'ясується дуже просто.

Всі присутні погоджувались з ним. Отже, версія про волоцюгу, що вчинив свій злочин десь близько пів на одинадцятую годину, скочивши й вискочивши через вікно, здавалася дедалі більше ймовірною. Те, що розповів Сімон, потверджувало пояснення панни Рузер. Були навіть і такі, як от пані Мільом, власниця паперової крамниці, що стверджувала, наче б то пізно ввечері вони бачили якусь підозрілу людину, що тинялася площею.

— Що й казати, багато лихих людей на шляхах,— зробив висновок панотець езуїт.— Будемо сподіватись, що поліція впіймає вбивцю, хоч діло це все ж таки буде не легке.

Тільки Марк був непевний того й сумнівався. Хоча й першому йому спала ця думка про невідому людину, що задушила Зефірена, але він потім сам відчув, що вона мало ймовірна. Хіба ж не можна було припустити, що злочинець добре знав дитину, спочатку розмовляв з нею, пестив її, заспокоював. А потім нагло міг зробити бридкий замах. Він кинувся на дитину, наче звір, намагався заглушити зойки, згвалтував її, а потім, злякавшись, убив свою жертву. Але думка ця була така невиразна, що Марк після того, як вона з'явилась у нього, наче якась раптова інтуїція, знов опинився наче в темряві. В голові йому боролися найсуперечливіші здогади, і, щоб цілком заспокоїти Сімона, він задовольнився тим, що сказав йому:

— Всі свідчення збігаються, правда незабаром виявиться.

Нарешті, в той момент, як повернувся Мінью, переконавши пані Сімон не виходити з кімнати, прибув і

мер Дарра. Він привів із собою трьох жандарів. Дарра був власник цегельні і вже почав багатіти. Це була гладка людина років на сорок два, з опасистим рожевим видом, білява, з коротким волоссям і добре виголеним обличчям. Він зараз же звелів зачинити вікониці, поставив двох жандарів перед вікном, а третій мусив у внутрішнім коридорі доглядати дверей кімнати, що була просто зачинена на засув. Зефірен ніколи не замикав її на ключ. І відтоді був даний наказ нічого не чіпати, не наближатися навіть до місця злочину. Зараз же мер телеграфував Бомонському судові, і стали чекати на суддів, що напевне мусили прибути з першим потягом. Панотець Філібен і брат Фюльжанс просили відпустити їх; вони бо мали розподіляти в школі нагороди після півдня. Дарра порадив їм поквипитися і повернутись якнайшвидше: напевне прокурор республіки схоче розпитати їх про газету „Пті Бомонте“ і пропис, знайдений біля Зефіренового тіла. І покищо два жандарі стримували на площі натовп, що дедалі все збільшувався, лютішав, вимагав смертної кари злочинцеві, Сімон разом із Дарра, панною Рузен і Мінью розташувалися чекати на суддів у просторій клясній залі, куди сонце зазірало крізь величезне вікно, що виходило на рекреаційний двір.

Було вісім годин. Раптом пройшла злива з бурею, потім небо очистилось і настав чудовий день. Але тільки о дев'ятій годині судді змогли прибути на місце злочину. Навіть сам державний прокурор республіки Рауль де ля Бісоньер потурбувався приїхати. Йому товаришував слідчий Де; обох їх схвилював нечуваний злочин, і вони передбачали, що тут буде великий процес. Малий на зріст, моторний, чорнявий, з ляльковим обличчям, облямованим бездоганними бурцями, прокурор ля Бісоньер, докраю честолюбний, не міг у сорок п'ять років задовольнитися своїм швидким підвищенням. Він уже очікував на якийсь бучний процес, що кинув би його до Парижу, де він плекав у собі надію посісти якусь гарну посаду, завдяки своїй гнучкій спритності, своїй незмінній пошані до влади, яка б вона не була. Цілковита протилежність прокуророві Де, велич-

ний на зріст, сухорлявий, з обличчям, що нагадувало лезо ножа, був запальний слідчий, відданий своєму професійному обов'язкові, людина негальмовна, похотлива; його жінка не із вродливих, але зальотна марнотратка, постійно роздратована тим, що в неї таке убоге господарство, тероризувала його й часом доводила до розпачу своїми вщипливими доріканнями, що йому бракує честолюбства. Обидва урядовці приїхали просто до школи і висловили бажання насамперед пройти до кімнати і приступити до огляду й констатування перших фактів раніше, ніж одбирати якісь свідчення.

До кімнати, де вчинено злочин, з ними пішли Сімон та Дарра, а Марк, панна Рузер та Мін'йо залишилися, чекали на них у великій залі. Панотець Філібен та брат Фюльжанс не забарилися приєднатись там до них. Судді, з'явившись, оглянули всю зовнішню обстановку злочину. Вони вивчали найдрібніші подробиці, нам уже знайомі. Їм розповіли і про номер „Пті Бомонте“ і про пропис. Вони, видимо, надавали цим фактам дуже великої ваги. Отож, негайно сівши за стіл, судді заходилися вивчати ці дві речі й обмінювалися думками, особливо щодо пропису. Показували його і обом учителям, Сімонові та Маркові, а також учительці та ченцям. Але це робилось тільки на те, щоб ті дали їм потрібні пояснення, бо однак не було ще секретаря, що занотував би свідчення.

— Ці прописи,—казав Марк,—вживають тепер по всіх школах, і світських і церковних.

— Безперечно,—стверджував брат Фюльжанс,—подібні зразки можна знайти і в нас, проте вони мусять бути і в тутешніх школах.

Бісоньер захотів докладніше з'ясувати справу.

— Але,—спитав він у Сімона,—чи пригадуєте ви, щоб видавали такі зразки своїм учням. Тут написано: „Любіте один одного“. Це мусило звернути вашу увагу.

— Ніколи такого пропису не доводилось мені вживати в своїй клясі,—відповів упевнено Сімон.—Як ви й сами завважили, пане, я б це затамив.

А коли прокурор республіки запитав про те саме брата Фюльжанса, той спочатку трохи завагався.

— В мене,—сказав він,—три товариші, брати Ісідор, Лазар та Горгіас, і тому мені важко щось стверджувати певно.

Потім серед великої мовчанки, що запала, він додав:

— Ні, ні, ніколи цей зразок не вживався в нас, інакше він мені впав би на око.

Судді не наполягали. Вони припинили розпитувати, не бажаючи навіть виявляти тої ваги, що вони надавали цій речі. Проте, висловили здивування, що так і не знайшовся одірваний край пропису.

— Чи не ставлять часом,—спитав Де,—шкільного штампу школи в кутку прописів?

— Так іноді буває,—примушений був одповісти брат Фюльжанс. Але Марк вигукнув.

— Щодо мене, я ніколи не штампував прописів. Такого в нас не роблять.

— Даруйте,—дуже спокійно заявив Сімон,—у мене є тут такі, де можна знайти штамп. Але я тепер не штампую в такому місці.

Очевидячки, судді ніяк не могли розібратися. Враз панотець Філібен, що досі мовчав і уважно слухав, дозволив собі легку усмішку:

— Це доводить,—сказав він,—як важко встановити істину... Чекайте но, товаришу прокурора республіки, то, здається, пляма, що ви оце саме розглядаєте. Декому здавалося, що це ініціали, яких не можна розібрати, щось подібне до розчерку. Але мені більше здається, що це клякса. Учень хотів, певно, її стерти пальцем.

— А чи є звичай,—спитав знову Де,—щоб учителі підписували зразки?

— Так,—мусив знову визнати брат Фюльжанс,—це в нас роблять.

— А, ні!—вигукнули разом Сімон і Марк,—по комунальних школах ми цього не робимо.

— Ви помиляєтеся,—сказала панна Рузер,—як я не штампую прописів, тоді трапляється, я ставлю на них свої ініціали.

Ля Бісоньєр рухом руки припинив цю дискусію, бо він знав з досвіду, до яких неприємностей доходять свідки у другорядних питаннях про звички кожного.

Це була справа слідчого дослідити таке важливе питання про те, чому зник краєчок пропису.

Він мав виявити, що тут могло бути, чи печатка, чи підпис. Прокурор задовольнився тим, що вислухав свідків, як відкрито злочин. Міньюо довелося оповістити, як навстяж одчинене вікно звернуло його увагу й як він почав гукати, помітивши мале тіло, так зухвало згвалтоване. Панна Рузер розповіла, як вона прибігла, потім із подробицями переказала про церемонію, що була напередодні, як вона довела Зефірена до самого вікна, яким він ускочив у кімнату. Отець Філібен і брат Фюльжанс, в свою чергу, розказали про випадок, що їх замішав у драму, описали стан, у яким вони знайшли кімнату, показували певне місце, де лежала затичка з паперу, що вони її дозволили собі розгорнути раніш, ніж покласти на стіл. Нарешті Марк сам переказав про деякі спостереження, що він їх зробив, прийшовши пізніше, ніж інші.

Тоді ля Бісоньер, звернувшись до Сімона, спитав його:

— Ви сказали нам, що повернулися опівночі без двадцяти хвилин і що весь дім, здавалося вам, був цілком спокійним. Ваша жінка спала.

Але Де дозволив собі уврвати йому мову.

— Пане прокуроре республіки, чи не варто було б щоб і пані Сімон була тут? Чи не могла б вона зійти на хвилину?

Ля Бісоньер погодився, хитнувши головою, і Сімон пішов нагору за дружиною, що незабаром з'явилася разом із ним.

У шовкомому пеньюарі Рашель була така гарна, що її поява серед мовчанки викликала порух здивовання й замишування. Це була єврейська врода в повному розцвіті. З чарівним овалом обличчя, вона мала розкішне чорне волосся, червоні вуста, блискучі білі зуби. Всім здавалося, що вона сама любов, любов, що трохи повита лінощами, замкнулася в своїй господі з чоловіком і дітьми, як замикаються на сході жінки в своєму таємному, тісному садочку. Сімон знову відчинив двері, коли в них стали добиватися двійко дітей—Жозеф і

Сара, чотирьох і двох років. Вони прибїгли, хоч їм і заборонено було сходити вниз. Діти зараз же заховались за материною спідницею, де судді рухом руки дозволили їм залишитися.

Галантний ля Бісоньер, зворушений такою вродою, заговорив ніжним, музичним голосом, зробивши декілька запитань.

— Пані, було дванадцять годин без двадцяти хвилин, коли повернувся ваш чоловік?

— Так, пане, він подивився на годинника й ліг. Ми розмовляли ще впівголоса, погасивши світло, щоб не розбуркати дітей, коли пробило північ.

— Але ви, пані, до приходу вашого чоловіка, від десяти до половини на одинадцятую годину, нічого не чули, кроків, голосів, шуму, боротьби, притамованих вигуків?

— Ні, пане, як є нічого. Я спала, і мене розбудив чоловік, увіходячи до кімнати. Він перед тим залишив мене трохи нездужною, і був такий щасливий, коли взяв, що мені полегшало, що почав сміятись і пустувати, цілуючи мене так весело, що я примусила його заспокоїтись, бо боялася, що ми сполошимо всіх, а навколо нас була така велика тиша... Ах, хто міг би сказати, що таке велике нещастя впало на наш дім!

Вона була зворушена; сльози струмочками текли по її щоках, коли вона повернулася до свого чоловіка, наче для того, щоб знайти в ньому собі розраду й підтримку. А він, теж плачучи, бо бачив її сльози, пристрасно схопив її в свої обійми й почав цілувати в пориві безмежної ніжності. Двойко дітей підвели й свої стурбовані голівки. Це викликало на мить глибоке зворушення й тепле почуття жалю.

— Я була трохи стурбована тим, що чоловік повернувся так пізно, бо потяга в таку пору немає,—почала казати далі сама пані Сімон.—Але він, лігши, розповів мені, як це трапилося.

— Так,—пояснив Сімон,—я не міг зробити інакше, як поїхати на цей бенкет, і так мені було неприємно, коли я побачив, як поїзд, що відходить о пів на одинадцятую, проїхав переді мною. Не бажаючи чекати на пів-

нічний поїзд, я зараз же вирушив пішки. Шість кілометрів—це невелике діло. Ніч була така гарна, було дуже тепло... До першої години, коли зірвалася буря, я ще розповідав про вечірку, і ми тихо розмовляли з жінкою, що не могла заснути. Ось чому ми залежалися сьогодні ранком у ліжку, не знаючи, що в нашому домі трапився жахливий злочин.

Тут Рашель знову почала плакати, а він почав цілувати її з ніжністю батька й закоханого.

— Годі, любя, заспокойся, ми всім серцем любимо бідного хлопчика, ставилися до нього, як до нашої дитини, і наше сумління нічого не може закинути нам у цім огиднім злочині.

Всі присутні погоджувалися з цим. Мер Дарра виявляв велику пошану до вчителя Сімона й говорив про нього, як про людину запорадливу й дуже чесну. Мін'йо і панна Розер, хоч і не любили євреїв, проте, погоджувалися, що Сімон своєю бездоганною поведінкою заслуговував на те, щоб до нього ставилися інакше, ніж до інших євреїв. Залишилися тільки панотець Філібен та брат Фюльжанс, що, не зважаючи на таке загальне прихильне почуття, залишалися невідповідними, як на вулиці. Вони мовчки дивились гострими очима, пронизуючи своїми поглядами і людей і речі. А судді все ще нічого не могли добрати, були як серед гупої ночі, а що була єдина гіпотеза, що якась невідома людина вскочила й утекла через вікно, мусили задовольнитися покищо цими першими констатуваннями факту. Певно тільки визначено годину злочину, а саме від пів на одинадцятку до одинадцяти годин; щождо самого злочину, потворного й дикого, то він якось ховався в страшній темряві.

Марк, залишивши суддів з'ясовувати дещо з подробиць, пішов додому снідати, по-братерському поцілувавши Сімона. Сцена поміж чоловіком та жінкою нічого не сказала йому, бо він знав, як вони ніжно кохали один одного. Але йому набігли сльози на очі, бо його глибоко зворушила така їхня любов і засмучена добрість. Пробыло 12 годин ранку на Сен-Мартенівській церкві, коли він дійшов до площі. Там зібрався

дуже великий натовп, що дедалі збільшувався так, що йому важко було пробити собі шлях.

В міру того, як чутка про злочин ширилася, люди надходили з усіх боків, протискуючись до зачиненого вікна. Жандарам було дуже важко його стерегти. Подробиці, переходячи з уст до уст, перекручувалися, перебільшувалися. Оповідання про жорстокість викликали гнів, підбурювали натовп, що почав уже загрожувати. Коли Марк нарешті визволився, його зупинив один піп.

— Ви йдете з школи, пане Фроман, чи правдиві ж усі ці жахливі подробиці?

Це був абат Кандье, піп Сен-Мартенівської парафіяльної церкви, людина років на сорок три, великий на зріст, але з лагідним і добрим обличчям, ясноблакитними очима, повними щоками і вкритим пушком підборіддям. Марк познайомився з ним у пані Дюпарк; він був її сповідником і другом, і, хоч він і не любив попів, але до цього почував якусь повагу, знаючи, що він толерантний, розважливого розуму, обдарований більше сантиментальністю, ніж справжньою інтелігентністю.

Кількома словами Марк переказав йому факти, що самі були вже досить жахливі.

— А сердешний пан Сімон,—зауважив піп співчутливим голосом.—Як він мусить тужити, адже він так любив свого небожа й так добре ставився до нього. Я не раз сам бачив докази цьому.

Це співчуття, таке добровільне, було дуже приємне для Марка, що якусь хвилину поговорив із попом. Але тут наблизився до них капуцин, панотець Теодор, старший у громаді, що їй належала сусідня капеля. Людина погорда з вродливим обличчям, великими палкими очима й пишною чорною бородою, що надавала йому величності.

Він уславився, як сповідник, оратор міста. Його палкий голос приваблював побожних людей. Між ним і попом Кандье точилася прихована боротьба. Але він вдавав, ніби ставиться до Кандье з повагою, як божий слуга, що був молодший і нижчого ступня. Тепер він виявив зворушення і сум, і це бідне дитя ще напере-

додні було в капелі, він помітив його, бо воно так пильно молилось і здавалося справжнім янголом небесним з своєю чарівною білявою голівкою, кучерявою; як у херувима. Марк негайно почав квапитись прощатися з перших же слів панотця Теодора, що до нього він ставився з недовір'ям і непереможною відразою. І за цим разом він уже пішов би снідати, коли б його знову не зупинили, поклавши по-приятельському руку на плече.

— Чи ти ба! та це ж Феру!.. Так і ви в Майльбуа? Феру був учитель у Море, за чотири кілометри від Жонвілю, в маленькій ізольованій громаді, що не мала навіть свого попа, а її обслуговував абат Коньяс, жонвільський піп. Феру жив там у великих злиднях із жінкою і трьома дітьми, дочками. Це був великий, вайлуватий чоловіча тридцяти років; одяг на ньому завжди видавався дуже коротеньким. Чорняве волосся їжаком стирчало йому на довгій кістлявій голові з горбатим носом, широким ротом і випнутим підборіддям. Він не знав, що йому робити з великими ногами й руками.

— А ви хіба не знаєте,—відповів він,—що в моєї жінки є в Майльбуа тітка. Ось ми й приїхали побачитись із нею. Але скажіть бо, що це за ганебний злочин! Цього хлопчика, бідного горбаня, згвалтовано, задушено. Оце так історійка, що дасть нагоду цьому брудному попівству накинутися на нас, учителів світської школи,—зводників і отруйників.

Марк ставився до нього, як до людини дуже розумної, що багато читала, але людини злісної, через злидні свого обмеженого життя доведеної до жорстокої гіркоти, до крайніх ідей, що потребували відплати й помсти. Проте, Марка занепокоїли його жорстокі слова.

— Як, кинуться на нас?—спитав він.—Я не бачу, чим це може нас обходити?

— Ох! який же ви наївний. Ви не знаєте цього поріддя. Незабаром ви побачите, як усі ці—сутанники, ці добрі панотці, дорогі брати, заходяться біля справи. А скажіть, вони вже не пустили чутки, що сам Сімон згвалтував і задушив свого небожа?

Це враз обурило Марка. Правда, Феру зайшов уже дуже далеко в своїй зненависті до церкви.

— Та ви божевільний. Ніхто не підозріває, не на-смілиться навіть підозрівати Сімона хоч на одну мить. Панотець Кандье тільки по казав мені, що Сімон як батько ставився до бідного задушеного хлопчика.

Конвульсійний сміх струсив худорляве тіло Феру, і волосся ще більше наїжилося на його довгій, мов кін-ській, голові.

— Ох, який ви чудний! Ви вірите, що манірити-муться з якимось нещасним євреєм. Хіба ж „паскудний жид“ заслуговує на те, щоб задля нього дошукувалися істини? Ваш Кандье і вся ця згряя скажуть те, що ви-магатимуть обставини, якщо треба буде, щоб паскуд-ний жид був винний, бо всі ми, вчителі, мовляв, змов-ники, ми, що не маємо ні бога, ні батьківщини і калі-чимо французьку молодь.

У Марка захопило за живе, й він усе ще протесту-вав. Тоді Феру продовжував ще з більшою силою:}

— Ви ж добре знаєте, що робиться в Море. Я зди-хаю з голоду; мене призирають, зневажають мене більше, ніж бідного брукаря, що розбиває каміння на дорозі. Абат Коньяс, ідучи з церкви, щойно відслужив-ши обідню, плював би на мене, коли б зустрів мене. І тільки через те, що я відмовився співати в хорі й дзвонити на дзвінниці, я терплю невилазні злидні. Ви ж його знаєте, абата Коньяса; вам пощастило його тро-хи вгамувати в Жонвілі після того, як привернули мера на свій бік. Але все ж таки боротьба в вас не припиняється; він вас із'їв би, коли б ви дозволили йому це зробити... Велика цяця вчитель! Та це ж в'ю-чак якийсь, це льокай для всього світу, істота, що не належить до якоїсь кляси, знедолена, нещасна. Селяни ставляться до нього з недовір'ям, а попи знищили б нас, щоб запровадити в усій країні тільки навчання катехізису.

Мова Феру була сповнена прикрости. Він продов-жував говорити про злидні й страждання засуджених вчити в початковій школі, як він називав учителів. Сам він син пастуха, успішно вчився в сільській школі. Після

того з гарною посвідкою скінчив нормальну школу і все життя терпів од того, що в нього завжди бракувало грошей, бо, як чесна людина, він одружився з дочкою крамаря, такого ж бідного, як і він, після того, як дівчина завагітніла від нього. Це тоді ще, як він був молодшим учителем у Майльбуа. А хіба й сам Марк, хоч жінка його й мала бабусю, що часто дарувала дещо онуці, був набагато щасливіший в Жонвілі, де над ним завжди загрозою нависали борги і де доводилося боротися з попом, щоб зберегти свій авторитет і незалежність. Щоправда, Маркові допомагала вчителька дівочої школи, панна Мазелій, великого розуму дівчина, без краю добра. Вона допомагала йому поволі перетягти на свій бік міську раду й усю громаду. Але це, може, був єдиний приклад у департаменті, завдяки щасливим обставинам. А те, що діялося в Майльбуа, хіба не завершує картини? Ця панна Рузер, віддана попам та ченцям, що годинами лекцій водить своїх учнів до церкви! Вона так добре виконує свою роль задурманювання дітей, що попівство не знайшло навіть потрібним одкрити в Майльбуа свою школу для дівчат! А цей бідний Сімон! Він, розуміється, чесна людина, але, боючись, щоб до нього не ставились, як до паскудного єврея, дозволив своєму небожеві ходити до братської школи й низенько вітав попівство, що отруїло всю країну.

— Паскудний єврей,—закінчив із силою свою розмову Феру;—він тільки й є, що паскудний єврей і завжди ним буде! Вчитель і жид та далше й іти нікуди!.. Ось ви побачите, ви ще побачите!..

І він загубився в натовпі, роблячи різкі рухи всім своїм незграбним тілом.

Марк залишився стояти на краю пішоходів, знизуючи плечима. Він вважав Феру за напівбожевільного-бо, справді, картина, що той намалював, здавалася йому дуже перебільшеною. Навіщо заперечувати цій нещасній людині, що кінець-кінцем збожеволіє від свого безталання. І Марк пішов своєю дорогою до площі Капуцинів; голова йому, проте, була повна того, що він тільки но наслухався, й він почував глухий неспокій.

Було чверть на першу, коли Марк повернувся до малого будинку на площі Капуцинів. Уже чверть години старі пані й Женев'єва чекали на нього в ідальні, сидючи перед накритим столом. Це нове спізнення зовсім роздратувало пані Дюпарк. Вона нічого не говорила, але те, як вона різко сіла й нервово розгорнула серветку, вказувало, до якої міри вона була незадоволена з цього спізнення.

— Даруйте мені,—перепросив молодий чоловік,—я мусив чекати на суддів, а на площі так багато людей, що я ледве міг пройти.

Хоч пані Дюпарк і постановила мовчати, проте не стерпіла й вигукнула:

— Сподіваюсь, що ви не маєте наміру встрявати в цю брудну історію.

— Розуміється,—відповів Марко просто,—сподіваюсь, що не встряватиму, як цього не вимагатиме від мене мій обов'язок.

І поки Палажка подавала яешню та нарізану шматками баранину з картопляним пюре, він розповів те, що взяв з усіма подробицями. Женев'єва, слухаючи його, тремтіла від жаху та жалю, а матір її, пані Бертеро, теж дуже зворушена, стримувала сльози, кидаючи крадькома погляди на пані Дюпарк, ніби для того, щоб дізнатись, до якого ступня може доходити її зворушення. Але ця остання знову прибрала такого вигляду, що давав знати, як вона не схвалює всього того, що, на її думку, порушувало правила. Вона їла поважно й нарешті сказала:

— Коли ще я була молода, пригадую, зникла якось у Болоні дитина. Її знайшли під церквою Сен-Максанс; тіло дитини було розрубано на чотири частини й бракувало тільки серця. Всі обвинувачували євреїв і казали, що їм треба було цього серця для їхньої пасхальної маці.

Роззявивши рота, дивився на неї Марк.

— Ви це кажете не серйозно, бабусю, ви сами не вірите цим безглуздим брудним брехням.

Вона повернула до нього свої холодні ясні очі й, не відповідаючи, просто сказала:

— Це тільки пригадалося мені старе. Розуміється, я нікого не обвинувачую.

Але Палажка, що саме принесла десерт, насмілилася втрутитись у розмову з фамільярністю старої служниці:

— Пані справедлива, що нікого не обвинувачує, і всі мусять робити так само, як пані... Місто збентежене цим злочином. Не можна собі й уявити тих страшних історій, що ходять у натовпі. Я щойно чула, як один робітник вигукував, що треба спалити школу братів.

Ці слова пробреніли серед глибокої тиші. Марк, вражений ними, зробив було різкий рух, але зараз же стримався, як людина, що вважає за краще ховати про себе свої думки. А Палажка продовжувала:

— Дозвольте мені, пані, піти подивитись, як видаватимуть нагороди учням, сьогодні після півдня. Хоч, на маю думку, мій небіж Полідор і не одержить нічого, але мені буде навіть за втіху побувати на цьому святі... Ах, добрі брати, невесело буде їм на цьому святі в той самий день, коли в них забито й згвалтовано найкращого з учнів.

Пані Дюпарк погодилася, хитнувши головою, й розмова зійшла на інше. Снідання скінчилося; трохи веселила всіх своїм сміхом маленька Луїза, що здивовано поглядала на заклопотані обличчя батька й матері, такі веселі звичайно. Проте, випав момент заспокоєння, і на якийсь короткий час сім'я віддалася інтимній ширій розмові.

Після півдня в школі братів роздавання нагород викликало велике зворушення. Ніколи ще це урочисте свято не збирало такої сили людей, як сьогодні. Поперше, вже той факт, що головою на ньому був панотець Філібен, завідувач навчанням у Вальмарському коледжі, надавав особливого блиску святу. Ректор цього коледжу отець Крабо, славетний єзуїт, з великим впливом у світських колах, що його вважали за всемогутнього в сучасних обставинах, теж був на цьому святі, бо хотів прилюдно засвідчити братам своє шанування. Потім, тут був ще один реакційний депутат департаменту, граф Віктор де Сангльбеф, власник Дезідераду, чудового маєтку в околиці, що йому прине-

сла його в посаг разом з кількома мільйонами жінка, донька великого банкіра, єврея, барона Натана. Але особливо підбурював усіх і притягав натовп на площу Капуцинів, звичайно таку пустельну й спокійну, жакливий злочин, розкритий сьогодні ранком, убивство цього бідного хлопчика, учня братів, згвалтованого й задушеного. І він був наче тут; на затіненім пришкільнім дворі тільки й мови було, що про нього. Тут збудовано естраду перед тісними рядами стільців. Панотець Філібен виголосив привітання. В ньому згадав про саму школу, його директора, брата Фюльжанса, та його трьох помічників — братів Ісідора, Лазаря та Горгія. Балачки про вбитого хлопчика ще збільшилися, коли Горгій, людина худорлява, з низьким чолом під чорним кучерявим волоссям, великим орлиним носом і випнутими щелепами, товстими губами, що за ними виблискували вовчі зуби, підвівся, щоб прочитати прізвища тих, хто одержав нагороду. Зефірен був найкращий учень у класі, він одержував у ньому всі нагороди, і його прізвище згадували безупинно. А брат Горгій, у довгій чорній сутані, з брижжами, що здавалися якоюсь білою плямою, так повільно й жалібно вимовляв це ім'я, що раз-у-раз тремтіння пробігало в натовпі. Здавалося, що за кожним разом бідне мале померле хлоп'ятко підводилося на цей виклик і йшло одержувати свій вінок, або свою книжку з золотими берегами. З вінків і книжок утворилася вже ціла купка на столі, а найбільше зворушувало всіх те, як на порожнє місце серед тиші кидалося так багато нагород цій зразковій дитині, що загинула так трагічно, що її тіло, понівечене, забруднене, лежало за декілька будинків відси. Зворушення присутніх дійшло незабаром найвищого ступня. Чути було навіть ридання, коли брат Горгій не переставав повторювати це ім'я, як і звичайно підбираючи губи й трохи відкриваючи свої білі зуби мимовільним рухом рота, що виявляло разом і незграбність і жорстокість. Проте, врочисте свято закінчилося великою неприємністю... Не зважаючи на те, що тут зібралося багато люду, щоб привітати братів, у багатьох не сходила тужна думка, і дедалі вона

підсилювалася. У всіх перебігла турбота, коли здаля долинули загрози. Найгірше було виходити і йти під гомін нарікань і прокльонів од численного натовпу робітників і селян, що зібралися на площі. Брудні історії, що про них казала Палажка, кружляли в цьому натовпі й викликали в ньому тремтіння огиди. Пригадувалось затерту торішню брудну історію про одного з братів. Тоді старші брати примусили його зникнути, щоб діло не дійшло до суду присяжних. Відтоді про братів почали ширитися серед селян негарні чутки. Гомоніли, що в їхній школі діються жахливі речі. Діти, тільки через свій глибокий жах, відмовляються говорити про них. Цілком природно, що ці таємні паскудства ще збільшувалися, переходячи з вуст до вуст. Оці то чутки, що їх наvertало на пам'ять згвалтування і вбивство одного з найкращих учнів братів, обурювало людей, що юрмилися на площі. Обвинувачення почали прибирати виразної форми, чути вже було про помсту; невжеж можна припустити й на цей раз, щоб винного не знайдено? Чи не краще ж замкнути цей „братський“ заклад, забруднений і закривавлений? І коли з школи почали виходити ті, що були на святі, коли з'явилися чернецькі мантії, попівські ряси, то вгору знялися кулаки, в повітрі розляглися вигуки. Серед них чути було вимоги смерти злочинцям. Якась група робітників і селян тимчасом з гиканням переслідувала отців Крабо й Філібена. Вони були бліді й стурбовані, а брат Фюльжанс замикав на засуви шкільні двері.

Марк із цікавістю стежив очима за цією сценою з вікна будинку пані Дюпарк. Дуже зацікавлений, він навіть вийшов на поріг, щоб краще бачити й чути. Де ж те, про що казав Феру, віщуючи наче весь злочин буде звалено на жида й що цивільний учитель буде за козла відпущення для всіх цих церковників, сповнених зла? Замість того, щоб повестися так, події, здається, розгорнулися дуже зле для братів. Цей гнів натовпу, гнів, що зростав, ці вигуки про кару свідчили, що гнів міг зайти далеко, перекинутися від винного на громаду. Події могли навіть захлинати церкву, якщо справді винний був один з її слуг. І Марк

поринав у свої думки, але не знаходив там якогось певного переконання. Він до такої міри був непевний, що навіть звичайне підозріння здавалося йому чимсь небезпечним і не досить чесним. Панотець Філібен і брат Фюльжанс поводитися, здавалось йому, абсолютно коректно й заховували цілковитий спокій. І він примушував себе бути якнайтерпимішим і найсправедливішим, боючись тут піддатися своїй пристрасті вільного мислителя, що розпрощався з усякими догмами. І Марк чекав, поки щось більше знатиме, щоб добре розібратися в темряві цієї жахливої драми.

Стоячи на порозі будинку, він побачив Палагію в святковім убранні. Вона поверталася з своїм небожем Полідором Суке, хлопчиком одинадцяти років, що тримав під пахвою дуже гарну книжку в оправі з золотим відбитком.

— Це нагорода за гарну поведінку, пане,—з погордістю похвалилася Палагія.—Це ж краще, ніж нагорода за читання або писання, чи не так?

В дійсності ж Полідор, тихий і мовчазний хлопчик, дивував навіть самих братів своїми надзвичайними лінощами. Палажчин небіж був велика, бліда дитина, з світлим волоссям і довгим тупокутним видом. Син завжди п'яного брукаря, згубивши рано матір, він жив як доведеться, поки його батько розбивав камінь по дорогах. І почувуючи зненависть до будь-якої праці, жахаючись навіть думки про те, що і йому, своєю чергою, доведеться бити каміння, він підтримував у тітці надію, що піде колись у ченці, повторював її слова, часто-густо заходив до пекарні, щоб розжитися тут на якийсь ласий шматок.

Проте, Палагія, не зважаючи на свою радість, повернулася ще раз до площі і з дрожжю дивилася на натовп. Вигляд її був переляканий і недовірливий.

— Чуєте, пане, чуєте цих безвірників. Брати такі побожні, так люблять дітей; вони, як мати, піклуються про них. Ви тільки послушайте! Полідор мешкає з своїм батьком на Жонвільській дорозі, так з кілометр буде відси. Ну! І ось учора ввечері, після церковної церемонії, брати боялися, щоби хтось не напав на нього, і

брат Горгій провів його аж до самісіньких дверей. Чи не так, Полідор?

— Так,—відповів лаконічно хлопчик глухим голосом.

— А їх ще ображають, їм ще загрожують!—не вгавала служниця.—Бачите, цей добрий брат Горгій пройшов аж два кілометри, глибокої ночі, щоб нічого не трапилося з цим малюком. Бігме! після таких образ можна втратити розсудливість і забути про ввічливість.

Марк, що все розглядав хлопчика, був вражений тим, як він любив мовчати. В нього був якийсь пригнічений, дрімливий вигляд, і, здавалося, він хотів приховати за цим виглядом свої справжні почуття. Марк більше не слухав Палагії: він бо й звичайно не звертав уваги на її балаканину. Але, повернувшись до вітальні, де Женев'єва, коли він виходив, читала, а пані Дюпарк і пані Бертеро сиділи за своїм безконечним мереживом, що вони його плели на релігійні цілі, Марк стурбувався, побачивши, що дружина відкинула книгу й, дуже схвильована, дивилась на те, що діялося на площі. Вона підступила до нього й кинулась йому на шию, вся пройнята ніжною полохливістю, чарівно прекрасна в своїому збентеженні.

— Що ж це діється?—спитала вона.—Та невжеж вони почнуть бійку?

Він заспокоював її, а тимчасом пані Дюпарк, на мить підвівши очі від свого плетива, суворо висловила свою волю:

— Марк, я сподіваюся, що ви не вплутаетесь в цю бридку історію... Підозрівати, образити братів—це просто божевілля. Сам бог помститься за своїх слуг.

II

Вночі Марк не міг спати. Голова йому була повна думок про події, що були напередодні, про цей жахливий таємний злочин, що для його розуму був страшною загадкою. І пані Женев'єва, його без краю любя дружина, тихо лежала поруч з ним, і чути було мирне дихання дорогої Луїзи, що лежала на маленькому ліжку. Він знову й знову переживав усі подробиці,

давав лад тому, про що чув, намагався пробитися крізь темряву й дошукатись істини.

Марк був людина логічного і світлого розуму. Цей певний себе і глибокий розум його потребував, щоб усі висновки ґрунтувалися на певних підставах. Тут панувала його любов до істини. Не маючи певности, він не міг заспокоїтися. Не міг почувати себе цілком щасливим, поки не знаходив у собі цілковитої виразности й рішучої певности. Марк не був великий вчений, але те, що він знав, він знав добре, не сумнівався, що знав з істини. Він її здобув назавжди через досвід. Його катування припинялося разом з тим, як відпадав сумнів, він ставав тоді дуже веселий, почував себе добре; його пристрасть до істини можна було порівняти тільки з його іншою пристрастю вчити істини інших, вкладати її в розум і серця всіх. Тоді виявлялися його дивні здібності. Він уживав тоді методи, що все спрощує, клясифікує, освітлює.

Його спокійне переконання імпонувало, невиразні поняття ставали виразніші, легкі й прості. Найсухішим елементам навчання він надавав інтересу, душі, життя. Бувало, що він примушував учнів так захоплюватися граматиною й арифметикою, що ці сухі науки ставали для дітей цікаві, як казки. Марк був дійсно природжений учитель.

Цей хист до вчителювання він одкрив у собі ще тоді, як бакалявром сімнадцяти років прийшов закінчувати свою науку літографського малювання в фірмі Папон-Ляроша в Бомоні. Діставши доручення зробити шкільні таблиці, він ухистився ще спростити їх і створив зразкові своєю ясністю й точністю таблиці. Вони то й показали йому його хист до вчителювання, вони довели, що вчити дітей для нього на цім світі буде щастям. Тут же в Папон-Ляроша познайомився він із Сальваном, директором нормальної школи, і цей останній, вражений його хистом, порадив йому рішуче піти за цим пориванням і залишитися скромним учителем первісної школи. Отож він і був тепер ним, переконаний, що його роля шляхетна, корисна, і був щасливий з того, що виконує свої обов'язки в глухім селі.

Він жив любов'ю до нещасних людей з нерозвинутим заснулим розумом. Отже, скромна праця, що він виконував її, розвинула в нім жадобу істини. Дошукуватися її дедалі ставало більшою, конечнішою потребою для нього. Зрештою від цього залежало його здоров'я, саме його існування, бо його нормальне життя складалося тільки з шукання істини. І звичайно бувало, що, як він не міг дізнатись правди, його опанували нудьга, туга. Він був невільник потреби безпосередньо опанувати істину, цілком знати її, щоб навчитись інших. І це завжди дуже мучило Марка. Йому здавалося, що коли він не дошукається істини, він не житиме більше, а мордуватиметься безперестанними моральними й навіть фізичними гризотами й муками.

Ось звідки постав і з'явився в ньому цей неспокій, що не давав йому спати, лежачи біля дружини, коли та спала. Він мордувався тим, що не знав, не міг зрозуміти, заплутавшись у непроглядній темряві, що огортала це згвалтування і вбивство дитини. Тут діло було не тільки в самім факті гидкого злочину. Він почував, що за цією невиразною глибиною знаходилася, загрожуючи чимсь страшним, темна безодня. Невжеж він так і страждатиме, поки не дізнається? А чи дізнається він колись, чи проб'ється колись крізь ту стіну туману, що, здавалося, ставав ще густіший у міру того, як він намагався його розвіяти? Почуваючи ненависть і жах, він зрештою почав бажати, щоб швидше розвиднювалось, бо хотів якомога швидше заходитися шукати правди. В цей момент його дружина злегка засміялася ві сні; безперечно, їй увижалось щось радісне й ніжне. Це повернуло його думки на страшну бабусю, і йому знову наче почувалися її слова, що не треба втручатися в цю гидку справу. Він уявив собі великий конфлікт з Женев'євиною сім'єю і зрештою почув себе нещасним. Досі ця побожна сім'я не зробила йому ще нічого дуже неприємного. Він узяв з цієї сім'ї молоду дівчину, щоб зробити з неї дружину й матір, подругу для себе в житті, взяв він, людина без віри, що не виконувала релігійних обов'язків, була вільна від будь-якого релігійного туману. Не доводячи своєї терпимости до того,

щоб ходити з Женев'євою до церкви, як це робив її батько, вільний мислитель Бертеро, що ходив до служби божої з своєї дружиною, він охрестив, проте, свою маленьку доньку Луїзу, не через те, що поступився своїми протирелігійними поглядами, а просто, щоб не побити глека з цими паніями. А що його дружина, безмежно кохаючи його, перестала ходити до церкви з перших же днів шлюбу, то ніяких сутичок досі ще не було в них. Проте, часом він помічав, як збуджувалися в ній наслідки довгого католицького виховання, її ідеї абсолютного стикалися з його ідеями. Забобони, визнання волі себелюбного й жорсткого бога, побоювання викликати його гнів зледеняли їй серце. Але ця різниця між ними була ледве помітна. Він сподівався, що їхня любов досить міцна для того, щоб горувати над цими незгодами між них, бо вони кидалися в обійми один одному після того, як на одну мить почували себе чужими, наче тоді вони падали з двох різних світів. Вона свого часу була одна з кращих учениць сестер церкви св. Лисавети й закінчила цю школу з свідоцтвом вищого ступня, так що в неї була спочатку думка й самій стати вчителькою. Потім, не знайшовши собі посади в Жонвілі, де школою для дівчат завідувала високогарна панна Мазелін, і не маючи собі помічниці, Женев'єва, природно, не захотіла кинути чоловіка й, віддана своєму господарству, маючи тепер ще й доньку, вона відклала на пізніше своє дівоче бажання. Безперечно, відклала його назавжди. Хіба ж це було не щастя, не цілковите погодження? Здавалося, ніяка буря не повинна й не може тут їх застукати. Якщо жвавий Сальван, вірний друг Бертеро, перше, ніж засватати доньку дорогого йому небіжчика, цю вченицю добрих сестер, що її бабуся й матір виховали такою побожною, за цього емансипованого хлопця, що не вірував ні в бога, ані в чорта й проповідував, що треба знищити церкви, так от, якщо Сальван мав колись на думці заради їхнього майбутнього щастя стати проти непереможної любови, що захопила молодих людей, то тепер, бачивши завжди їх ніжну з'єднаність, він міг би вже почати заспокоюватись після

трьох років Маркового шлюбу. А цієї ночі, в той час, коли Женев'єва спала, повита щастям і ніжною радістю, її чоловіка вперше охопила турбота: перед ним виразно стояли вимоги сумління, але разом з тим Марк добре передбачав, що доведеться сперечатися з цими паніями й що треба чекати на всілякі неприємні наслідки в їхній сім'ї, якщо він піде за непереможною потребою дізнатися істини.

Марк нарешті заснув міцним сном, але ранком, прокинувшись, коли вже кімнату заливав яскравий і радісний світ, він здивувався, що нічні кошмари не залишили його й серед білого дня. Це, мабуть, через те, що він зразу пригадав учорашній жахливий злочин. Женев'єва перша почала йому говорити про це із зворушенням і жалем.

— Бідний Сімон, він мусить дуже сумувати. Ти не повинен його залишати. Може б ти пішов до нього сьогодні ранком і запропонував йому свої послуги.

Марк поцілував її, почувавши себе щасливим од того, що вона така добра, й засміявся.

— Бабуся ж гніватиметься й твоє життя тут стане не можливе.

Вона ніжно всміхнулася, легенько знизавши плечима.

— О! бабуся сперечатиметься навіть з самими янголами. Якщо виконувати половину того, що вона хоче, то й того буде досить.

Це розвеселило їх обох, а тут ще й Луїза прокинулася. Вони заходились бавитися з нею і в чарівній насолоді на кілька хвилин забули про все на світі.

Марк вирішив після першого сніданку піти з дому й знову заходитися біля вчорашніх подій. Вбираючись, він спокійно й розсудливо думав про це. Йому добре знане було велике містечко Майльбуа з його двома тисячами мешканців. Його людність складалася з дрібних буржуїв, дрібних крамарів та біля восьми сот робітників. Ці вісімсот робітників працювали на чотирьох-п'ятьох підприємствах, що всі процвітали завдяки сусідству з Бомоном. Отже, поділене майже на дві рівні частини, населення цього містечка завжди сперечалося

за владу, і міська рада якнайкраще відбивала цей поділ; вона теж поділялася пополам—половина її була клерикальна, реакційна, а друга республіканська, поступова. Завжди вони боролися. В міській раді нараховувалося щось тільки два-три соціалісти, але вони губилися в загальній масі так, що їхня діяльність була непомітна. Проте, мер Дарра, власник цегельні, був визнаний республіканець, навіть антиклерикального напрямку. Своє обрання він мусив завдячувати тому, що партії в раді врівноважували одна другу. Його було обрано більшістю двох голосів, і йому, людині активній, багатій, що мала біля сотні робітників у своєму розпорядженні, віддали перевагу перед іншим кандидатом, дрібним рантьєром Філі. Філі ліквідував свою фабрику брезентів, що давала йому від десяти до двадцяти тисяч франків ренти. Людина суворого відлюдного життя, Філі був войовничий клерикал, дуже побожний у найвужчій розумінні цього слова. І Дарра мусив бути якнайрозсудливішим, почувуючи, що обов'язаний своїм обранням переміщенню тільки кількох голосів. О! коли б він мав солідну республіканську більшість, як би тоді сміливо він діяв, борючись за волю, істину, справедливість, замість того, щоб бути, як тепер, змушеним діяти як найдипломатичніший із опортуністів.

Добре знав Марк також і те, що через такий розподіл Майльбуа на два протилежні табори справа ще більше ускладнялася. Адже могутність клерикальної партії зростала й загрозувала поширити свій вплив на цілу країну! Вже років десять, як маленька громада капуцинів, заснована в старовиннім монастирі, що його частину вона віддала братам християнських шкіл, запровадила в монастирі культ св. Антуана Падуанського. Це діло в капуцинів повелося з таким успіхом, що прибутки з парафії були чудові. Брати тимчасом теж користувалися з цього успіху: їхня школа під крильцем сусідньої капелі процвітала, наповнювалася учнями, і кількість їх дедалі зростала. Капуцини так експлуатували капелю, як експлуатують гуральню, висмоктуючи з неї всі, які тільки можна уявити, отрути. Святий

Антуан Падуанський наче на троні сидів на золотім олтарі, що саяв і блищав од свічок, скрізь висіли карнавки, а в ризниці відкрито справжнє комерційне бюро, що діяло безупинно і де клієнти стояли в черзі зранку до вечора. Святий не тільки допомагав знайти загублені речі: він поширив свою комерцію, й за кілька франків забезпечував найледачішим учням, що вони складуть іспити. Брав на себе зробити чудовими справи, що йшлися погано, визволити багатих дітей патріотичних сімей од військової служби. Тут не згадано ще про силу істинних чудес, як от вигоєння хворих, покалічених, захист од зубожіння й смерті, навіть повернення до життя однієї молодої дівчини через два дні по смерті. І цілком природно, що, з кожною новою історією, грошей капуцинам сипалося більше й кількість клієнтів збільшувалась; вони приходили не тільки з реакційної частини Майльбуа—дрібні буржуа та крамарі, але й із республіканської—робітники, бо й на них зрештою діяла ця отрута. Абат Кандье, піп Сен-Мартенівської парафіяльної церкви, марно щоніділі в своїх казаннях застерігав проти небезпеки темних забобонів; його не слухали. Він, людина вищої віри, не міг не зідхати, кажучи про шкоду, що її заподіює релігії хижацька експлуатація капуцинів. Насамперед, вони її руйнували. Парафія бачила, як вичерпуються джерела її прибутків, бо вся милостиня і всі офірування пливли тепер до капелі. Крім того, в нього був інший біль, вищого ступня, це сум попа-інтелігента, що ні за що не хотів скоритися перед Римом і вірив ще в можливість існування самостійної французької церкви, незалежної й ліберальної, зв'язаної з великим сучасним демократичним рухом. Отже, він і боровся з гендьярами дому божого, що вдруге продавали Ісуса. Ширилися чутки, що єпископ Бомонський, превелебний Бержеро, поділяв погляди абата Кандье. Це не заважало капуцинам збільшувати свою славу, підкоряти Майльбуа й, за допомогою своїх чудес, обертати його в святе місце.

Але Марк знав і те, що хоч поза спиною Кандье й був єпископ Бержеро, зате капуцинів і братів підтри-

мував всемогутній Крабо, ректор відомого Вальмарського коледжу. Ось чому завідувач учбовою частиною того коледжу панотець Філібен і головував на розподіленні нагород учням. Це робилося на те, щоб прилюдно засвідчити високу пошану й високу протекцію до братського закладу. Єзуїти вміло робили своє діло, як гомоніли злі язики, і от учитель Сімон, єврей, опинився саме серед цих невичерпних суперечок, серед розперезаних релігійних пристрастей, в такий небезпечний момент, коли перемога могла належати тільки найбезсоромнішому. Почуття всіх були збаламучені, і досить було однієї іскри, щоб спалахнула пожежа й пішла спустошувати лави інтелігентів. Проте, цивільна комунальна школа ще не втратила жодного учня: кількістю школярів і їх успіхами вона не відставала від духовної школи братів. Цією порівняною перемогою цивільна школа бесперечно мала завдячувати розумній спритності вчителя Сімона. Всі ставилися до нього з пошаною. Одверто підтримував його мер Дарра й приховану підтримку йому дарував абат Кандье. Суперництво двох шкіл уже прибирало форми одвертої війни, і треба було сподіватися, що, раніше чи пізніше, стане страшний і остаточний герць, бо дві школи не могли жити обіч і одна якась конче повинна була знищити другу. Адже церква не змогла б існувати, раз вона випустить з своїх рук виховання, бо через нього вона повільно й непомітно опановує темних людей.

Сидючи за першим сніданком із старими паніями в тісній і похмурній їдальні, Марк, знову стурбований своїми думками, відчув, що його неприємний настрій збільшується. Пані Дюпарк спокійно розповідала, що Полідор за те, що дістав нагороду, мусить завдячувати побожній прозірливості Палагії, що заздалегідь офірувала один франк святому Антуанові Падуанському. І пані Бертеро переконано хитнула головою, наче цілком погоджувалася з цим. Навіть сама Женев'єва, що сиділа з виглядом зацікавленої оповіданнями про ці чуда, не дозволила собі всміхнутися. Пані Дюпарк тимчасом продовжувала розповідати, вона наводила, як приклади, надзвичайні факти про те, як врятовувано

життя й майно і все завдяки якимось двом або трьом франкам, офірованим касі громади капуцинів. Можна собі уявити, які широкі річки золота пливли до них, річки, складені з дрібних внесків.

Це був наче податок, що його капуцини збирали з страждань і темноти простих людей. Ще сніданок продовжувався, коли одержали газету „Ле Пті Бомонте“, надруковану вночі, і Марк був щасливий, знайшовши в ній після довгої статті про злочин у Майльбуа нотатку, пройняту співчуттям до Сімона. В ній говорилося, що від усіх ушанований учитель дістав найщиріші засвідчення співчуття йому в тім великім нещасті, що його спіткало. Очевидячки, цю нотатку написав, мабуть, якийсь кореспондент напередодні, побачивши бучний вихід з школи після розподілу нагород і те, як розгорнулися події. Ніхто не міг помилитися тоді, що громадська думка склалася вороже до братів. Усі ці невиразні чутки, що ширилися в натовпі, всі ці ганебні історії, що їх колись затушковано, обтяжували сьогодні їхній стан, загрожували скінчитися страшним заколотом, що міг накинати тінь на католичну та й усю реакційну партію.

Тим то Марк здивувався, помітивши веселий і переможний вигляд у Палагії, що ввійшла до їдальні прибирати посуд на столі. Він затримався й дав їй торохтити скільки влізе.

— Ой, пане, які гарні вісті! Сьогодні ранком, бігаючи за великим дорученням, я почувла прекрасні речі. Я добре знаю, що оті вчорашні анархісти, що ображали братів, казали неправду.

І Палагія почала викладати Маркові ті сплітки, що почувла їх по крамницях, переказувати все, що вона назбирала на вулицях, переходячи від дверей до дверей.

Серед темного жаху і глибокої нерозгаданої таємниці, що оповили місто з учорашнього дня, поволі почали пробиватися паростки найдикішої фантазії. Наче за ніч з них розрослися страховинні рослини. Спочатку це були тільки невиразні здогади, дивні свідчення, мов випари, що ледве ще встали над грун-

том. Потім пояснення, що їх намагалися давати на всякі випадки, набували певности, сумнівний збіг обставин ставав незабаром незаперечним доводом. І треба сказати, що вся ця глуха робота оберталася на користь братів і проти Сімона. Сталася, зроблена обережно, але певно, зміна громадської думки. Нові чутки, виходячи невідомо відки і зростаючи година в годину, сіяли в думках сумніви й замішання.

— Ви знаєте, пане, тепер уже напевне відомо, що шкільний учитель не любив свого небожа, він погано поведився з ним, це можуть ствердити люди, що бачили... І потім йому прикро було, що хлопець учиться не в його школі. Коли небіж мав уперше причащатися, він не міг цього перенести, сварився на нього кулаком, лаяв його... Нарешті, й це дуже показово, що цього янголя забито майже зараз же після причастя, тоді саме, коли бог перебував у ньому.

Зі стиснутим серцем і здивованням слухав Марк служницю.

— Що ти хочеш цим сказати?—спитав він.—Хіба ж Сімона обвинувачують у тім, що він убив свого небожа?

— Хай йому чорт! е й такі, що не соромляться думати так... Та воно й справді здається підозрілим. Людина поїхала на свято до Бомону, спізнилася на поїзд, що виходив о пів на одинадцятую, й повертається додому пішки... Він каже, що повернувся за двадцять хвилин до дванадцяти. Але ж ніхто його не бачив, він міг повернутися й залізницею, раніше, саме тоді, коли вчинено злочин. Тоді, зробивши своє діло, йому досить було загасити свічку й залишити вікно відчиненим настяж, щоб люди повірили, наче вбивця вдерся з вулиці... Вчителька, панна Рузер, щось близько за чверть одинадцятої години виразно чула чийсь кроки в школі, жалісні зойки, хряпання дверей, що їх одчиняли та зачиняли.

— Як, панна Рузер!—вигукнув Марк.—Та вона ж ні слова не сказала про це, як давала перше свідчення. Я ж був там.

— Даруйте, пане! Щойно в різника панна Рузер розповідала про це всім, і я сама це чула.

Переляканий молодий чоловік дав їй говорити далі.

— І малодушний учитель Мін'йо, він теж висловлював своє здивовання, що старший шкільний учитель так заспав ранком. Та й справді це здається дивним, що його довелося йти будити того дня, коли вбивство вчинено в його домі. Вже немає чого говорити, що він ні до чого не доторкнувся й, тремтячи, як лист, дивився на малий труп.

Знову Марк хотів спростовувати, але вона продовжувала із злим і впертим виглядом.

— Та що там говорити, це таки напевно він, бо в роті дитини знайшли шматок пропису, що його вживають у його школі. Хіба це не так? Тільки вчитель міг мати його в кешені, цей зразок. Кажуть, що він навіть з його підписом. Та й пані, що торгує садовоною, запевняла, що судді знайшли в його шафі силу цілком подібних прописів.

Тут уже Марк не втерпів і розповів, як воно було, розказав про те, що підпису не можна прочитати, про те, як Сімон заприсягався, що в його руках не було подібного пропису, хоч за звичаєм його можна знайти в усіх школах. Але Палагія не вгавала і знову почала правити своєї, що наче ранком, коли судді зійшли вниз, то знайшли нові поважні докази. Марк од цих оповідань зрештою дуже замішався, він перестав спростовувати, визнаючи марність усяких дискусій серед того розладу, що опановував голови всіх громадян Майльбуа.

— Бачите, пане, коли маєш діло з жидом, можна чекати на все. Ось щойно молочар казав мені, що в цих людей немає ні сім'ї, ні батьківщини, вони мають діло тільки з чортом, вони й грабують і вбивають ні за що, ні про що, так з самої втіхи, що вчинили зло... І марно ви що казатимете. Ви не завадите всім вірити, що цьому жидові потрібне було життя дитини на якесь брудне діло з чортом і що він чекав на перше причастя свого небожа, щоб забруднити й задушити його, ще зовсім чистого, пройнятого ще пахощами жертвоприношення.

Це знову спливало обвинувачення євреїв у ритуальнім убивстві, ця настирлива думка, що з'являлася в натопті віками. Походила вона з давних давен і завжди відроджувалась першої ж лихої години. Про євреїв казали тоді, що вони отруюють колодязі, що вони кати, що вбивають малих дітей.

Двічі Женев'єва, що їй було боляче бачити, як тремтів Марк, поривалася була урвати Палажчину мову, щоб спростувати разом із ним ці обвинувачення. Але вона замовкала, боячись роздратування бабусі; вона бачила, що та дуже задоволена, слухаючи Палажчині оповідання. Вона весь час ухвально хитала головою. Пані Дюпарк тріумфувала і не звертала уваги на заперечення чоловіка своєї онуки, вважаючи, що він переможений. Вона задовольнилась тільки тим, що, вдаючись до пані Бертеро, яка все мовчала, сказала:

— Ця історія цілком подібна до тієї, як знайшли мертву дитину на сходах церкви св. Максанса; а тоді ж ледве не засуджено замість євреїв якусь жінку, що служила в них. Тим, що ходять до цих людей, безумовно загрожує кара божа.

Марк уважав за краще не відповідати їй майже раз же вийшов. Але його замішання було велике. Зрештою його напали навіть сумніви: та хіба ж і справді винний Сімон? Це підозріння опанувало його так, як опановує небезпечна лихоманка, набута в заразливій місцевості, і він відчув потребу поміркувати, зібрати думки до купи раніше, ніж піти до вчителя. Він вийшов за місто і довго йшов відлюдною Вальмарійською дорогою, перебираючи в голові передодніші події, сперечаючися з фактами й людьми. Ні! ні! Сімона, як розсудливо все зважити, не можна підозрівати. Таку певність давало все. Поперше, ганебний злочин з його сторони, здавалося, не мав би ніякого мотиву, був би нелогічний, не можливий. Сімон був здоровий і духом і тілом; в нього не було ніякої фізіологічної вади. Його ніжність і веселість указували на нормальну регулярність його функцій. І до того ж у нього була дружина чудової вроди; він обожував її, жив на її руках у ніжнім екстазі, дякуючи їй за пре-

гарних дітей, що народилися від їхньої любови. Діти були наче втілення їхньої любови, що їй вони обоє вклонялися. Як же можна було хоч на одну мить припустити, щоб така людина могла піддатися на наглий приступ якогось огидного божевілья перше, ніж піти до ліжка коханої дружини, що чекала на нього, до ліжка, що стояло поруч з дитячим ліжечком. Далі, яка проста й правдива була ця людина, що її вичікувала така сила ворогів. Сімон до героїзму любив своє діло, мирився з своїми злиднями, ніколи на них не нарікав. Сімонове оповідання про те, як він провів вечір, було дуже правдиве, ймовірне, жінка ствердила години, на які він указував, не можна було заперечити жодне з тих пояснень, що він давав. І навіть, якщо й залишалися якісь неясності, якщо цей пропис, зіжманний, згорнутий на затичку разом із номером „Пті Бомонте“, був тут якоюсь нерозв'язаною загадкою, то здоровий розум мусить підказати, що винного треба шукати в іншій місці, а Сімон тут був натурально ні при чому через свою вдачу, своє життя й умови, в яких він знаходився. І ось тоді у Марковій голові зародилася певність, що ґрунтувалася на логічним міркуванні, непорушна, як сама істина, після того, як цю певність потвердили спостереження й висновки з фактів. Від цього часу він був переконаний, він мав тверді пункти, до яких міг зводити все. Могли бути далі всілякі помилки, всілякі обдурювання, він одкине їх, раз вони не відповідатимуть тим частинам істини, що він їх спізнав і довів собі.

Зрадівши, що скинув із себе тягар своїх сумнівів, Марк підійшов до Майльбуа. Саме як він проходив повз станцію, пасажири сходили з поїзда. Він побачив тут, що між іншими зійшов і інспектор шкіл, красень Морезен. Це був чоловік невеличкий на зріст, тридцяти восьми років, кокетливий, дуже чорнявий, з старанно розчісаною бородою. Губи в нього були тонкі, а свої жваві очі він завжди ховав за біноклем. Колись він був за викладача нормальної школи й належав до нової генерації кар'єристів. Завжди вичікував він нагоди піднятися чином, і єдина його турбота була—ста-

ти на стороні дужчих. Морезен хотів, як казали, по-сісти посаду директора нормальної школи, але ця посада дісталася Сальванові, і він у глибині душі про-клинав його, але зовні виявляв до нього прихиль-ність, бо добре знав, що Сальван у пошані в інспек-тора академії Ле Баразе, а від останнього він сам за-лежав. Тепер же поки жодна з партій, що змагалися в його окрузі, не мала переваги, він мав спритність не висловлюватися надто відверто, хоч сам і був більше прихильний до клерикалів, попів та ченців і висловлю-вався про них, що вони чорт його зна які сильні.

Марк, побачивши його, подумав, що це Ле Баразе, людина, як він знав, світлого розуму, посилає інспек-тора на допомогу Сімонові в страшній катастрофі, що загрожувала стерти майльбуаського вчителя і його школу.

Він прискорив кроки, щоб привітати Морезена, ко-ли один випадок затримав його. З сусідньої вулиці виплила сутана, і він пізнав ректора Вальмарійського коледжу, панотця Крабо, що йшов своєю власною персоною. Високий на зріст, гарний, без жодної сивої волосини в свої сорок п'ять років, він мав широке правильне обличчя, великий ніс, привітні очі, пухлі лагідні вуста. Йому закидали тільки те, що він пере-борщує в своїх манірах світського ченця, намагаючись зробити їх аристократичними. Але його вплив од цього тільки збільшувався. Не без підстав гомоніли, що він потай керував департаментом, і що перемога церкви, безперечно вже близька, залежала тільки від нього.

Марка здивувало й занепокоїло те, що він здибав цього попа ранком у Майльбуа. Очевидячки, він дуже рано виїхав з Вальмарі. Яка ж нагальна справа, які невідкладні візити змусили його прилетіти? Звідки він іде й куди прямує, даруючи привітання і усмішки, ву-лицями містечка, що хвилювалося від чуток і спліток?

І раптом Марк угледів, що ректор, забачивши Мо-резена, спинився й простяг йому руку з чарівною сер-дечністю. Розмова була недовга. Певно, вони перекину-лися звичайними привітаннями, але обидва чоловіки були дуже раді цій зустрічі, й поміж них було мов-

чазне й цілком природне взаємне розуміння. І коли інспектор шкіл відійшов од езуїта, він випростався на весь свій невеликий зріст, очевидячки, дуже пишаючись із цього стиску ректорової руки. В ньому він, певно, черпав думку, вирішення, що до нього досі, може, ще вагався пристати. Тимчасом панотець Крабо, повернувшись, щоб піти своєю дорогою, своєю чергою помітив і Марка. Пригадавши, що бачив його у пані Дюпарк, яку шанував часом відвідинами, він привітав його глибоким поклоном. Молодому чоловікові, що стояв край пішоходів, довелося відповісти тим самим. І Марк дивився йому вслід, як той оддалявся, наповнюючи вулицю своєю сутаною. Вона деякий час ще маяла серед майльбуасців. Це лестило їм, як велика пошана, і притягало їхні серця.

Повільно пішов і Марк своєю дорогою, прямуючи до школи. Його думки змінилися; вони знову затьмарились, наче він увійшов у огнище зарази, що поволі отруювало й ставало вороже. Будинки здавалися йому вже не такі, як вони були напередодні. Надто люди прибрали іншого вигляду. А коли він увійшов до Сімона, то здивувався, побачивши його спокійним серед своєї сім'ї. Він саме давав лад паперам.

Рашель сиділа перед вікном, а двоє діток гуляли в кутку. Коли б не глибока туга, що тяжіла над ними, то можна було б сказати, що нічого надзвичайного не трапилося в домі.

Проте, Сімон підійшов і жваво стиснув йому обидві руки, почувачи, скільки було приязни й відданости в цій візиті. Зразу ж розмова зайшла про ранковий трус.

— Приходила поліція?—спитав Марк.

— Так, це цілком природно, я чекав на це. Розуміється, вона нічого не знайшла і вийшла з порожніми руками.

Марк затримав рух здивовання. А що ж йому казали? Звідки ж ці чутки про те, що в Сімона знайдено речі, що викривали причетність його до злочину, між іншим і прописи, подібні до того, що його знайдено, в кімнаті забитого малого? Значить, то все брехня.

— А тепер бачиш,—продовжував Сімон,—я хочу дати сякий-такий лад моїм паперам, що вони їх перерили. Який жахливий випадок, друже! Ми вже не знаємо, чи живемо, чи ні. Розтинати Зефіренів труп малося того ж ранку; чекали на лікаря, надісланого від суду. Ховати можна було б, розуміється, тільки наступного дня. І от, розумієш, я наче весь час у кошмарі і питаю себе, чи може ж бути відразу стільки нещастя. З учорашнього ранку я не можу ні про що інше думати. В голові одна й та ж історія. Пригадую, як я повертав пішки, як прийшов додому пізно, такий спокійний, пригадую своє жахливе збудження учора вранці.

Тут, здавалося Маркові, була нагода, щоб зважитися про дещо запитати.

— Ти нікого не зустрічав дорогою? Ніхто не бачив, як ти ввійшов до себе в ту годину, що ти кажеш?

— Далєбі, що ні. Я нікого не зустрічав і певний того, що ніхто не бачив, як я повернувся. У таку пізню годину Майльбуа буває зовсім пустельний.

Запала тиша.

— Але, якщо ти не поїхав назад залізницею, ти, значить, не використав свого поворотного квитка. Чи є в тебе ще цей квиток?

— Мій поворотний квиток?.. ні!.. я був такий лютий, що поїзд, яким мав їхати, пройшов перед моїм носом, що я з серця кинув той квиток на дворі станції, вирішивши йти пішки.

Знову запала тиша, підчас якої Сімон уперто дивився на друга.

— Чому ти питаєш у мене про це?

Марк палко схопив його обидві руки й тримав їх якусь мить у своїх. Він вирішив попередити його про небезпеку і все розповісти йому.

— Так, мені шкода, що ніхто тебе не бачив, шкода ще й того, що ти не зберіг свого поворотного квитка. Є стільки поганих і злих людей! Ширять чутки, що поліція знайшла в тебе речі, що викривають твою причетність: кілька прописів із таким же підпи-

сом; а Мінью наче здивувався з твого глибокого сну, коли він прийшов тебе будити. Панна Рузер ніби пригадує собі тепер, що десь близько одинадцятої години вона чула голоси й кроки, мов хтось увійшов сюди.

Вчитель, дуже блідий, але й дуже спокійний, почав сміятися, знизуючи плечима.

— А! ось воно що! дійшло до того, що мене підозрівають. Я розумію тепер вираз на обличчях у людей, що проходили з вигуками повз школи сьогодні ранком... Мінью—добрий хлопець, але й він казатиме те, що й усі, боючись скомпромітувати себе з таким жидом, як я. А щодо панни Рузер, то вона десять разів принесе мене в жертву, якщо її сповідник пошепки накаже їй це зробити і якщо вона знатиме, що, роблячи цей гарний вчинок, вона дістане якусь нагороду—підвищення або хоч те, що на неї звернуть увагу... Так мене підозрівають, і тепер на мене накидеться вся клерикальна згряя.

Він майже сміявся. Але Рашель, що була звичайно така безстрашна, а тепер, здавалося, ще безстрашніша, від великої туги, раптом схопилася. Вид її палав од болючого обурення.

— Тебе, тебе, тебе підозрівати в такій огидній справі, тебе, що прийшов учора такий добрий, такий милий, що тримав мене в своїх обіймах, нашіптував мені такі ніжні слова! Це неймовірно божевілля! Хіба ж не досить того, що я кажу правду про годину, коли ти повернувся, про те, як ми перебули спільно ніч?

І вона з риданням кинулася йому на ший, знесилівши як жінка, що її пестять, обожують. А він тиснув її до свого серця, умовляв, заспокоював.

— Не турбуйся бо, люба. Безглузді всі ці історії. Це не заслуговує на увагу. Бачиш, я цілком спокійний, можуть усе перекидати тут, і не знайдуть ніякої моєї вини. Мені досить сказати тільки правду—і, побачиш, ніщо не може встояти проти істини, бо вона велика, вічна, переможна.

Потім, звернувшись до свого друга, він сказав:

— Чи не так, мій добрий Марк? якщо хто має в собі істину, того ніщо не може перемогти.

Коли б Марк ще не був переконаний, то тепер зникли б його останні сумніви, розвіяні цією зворушливою картиною. Зрештою він піддався пориванню свого серця, кинувся цілувати подружжя, наче віддаючи йому всього себе, щоб допомогти їм у тій важкій справі, що він її передбачав. І, маючи намір діяти активно, він знову завів розмову про пропис, бо добре розумів, що це найважливіша річ, єдина, на якій мусить бути збудована вся справа. Але яка ж загадкова річ цей пропис, зіжманий, покусаний, з одгризеним краєчком, очевидячки зубами жертви, увесь заслинений, з підписом або напівстертою атраментовою плямою! І на ньому напис гарними англійськими літерами: „Любіть один одного“ здавався якоюсь жахливою іронією. Відки взявся цей пропис? Хто—чи дитина, чи вбивця приніс його? Як узнати це, коли панії Мільйом, власниці сусідньої паперової крамниці, нашвидку продавали подібні прописи. А Сімон міг тільки повторити свою переконаність, що ніколи не має таких прописів у своїй клясі.

— Всі мої учні можуть ствердити, що цей пропис не вживалося в школі, що учні ніколи їх увічі не бачили.

Це була для Марка цінна вказівка.

— Тоді вони могли б бути твоїми свідками,—виголосив він.—Коли ширяться чутки, що поліція знайшла в тебе речі, що доводять твою причасність, цілком подібні до знайденого пропису, то треба негайно встановити істину, вимагати, щоб учнів викликали за свідків раніш, ніж їм затуркають їхні маленькі голови. Назви мені прізвища декого з них, я беру на себе клопотати, щоб їх викликали, і зроблю це сьогодні.

Сімон одмовлявся, почувавши себе дужим через свою невинність. Нарешті він погодився й назвав Маркові фермера Бонгара на Дезідератській дорозі, робітника муляра Долюара, що мешкав на вулиці Плезір, і службовця Салвена на вулиці Фош. Цих трьох було досить; він може ще відвідати власниць паперової крамниці, паній Мільйом. Умовившись про все, Марк

пішов снідати, пообіцявши прийти сьогодні ввечері й оповістити про наслідки свого ходіння.

Але на вулиці Марк здибав знову красеня Морезена. За цим разом шкільний інспектор вів довгу розмову з панною Рузер. Звичайно він був дуже коректний, дуже розсудливий з учительками, надто після того, як одна молода вчителька одного разу ледве не наробила йому великого клопоту, заверещавши як несамовита, коли він захотів її поцілувати. Хоч і невродлива, панна Рузер не лементувала, як ходили про неї чутки, і цим з'ясовувалися гарні її нотатки, швидке підвищення, що напевне на неї чекало. Стоячи біля фіртки свого садочка, вона розмовляла з ним швидко-швидко, робила великі рухи, показуючи на сусідню хлопчачу школу, а Морезен слухав її з увагою, похитуючи головою. Потім обидва вони ввійшли до саду, і фіртка причинилася тихо й обачно. Очевидячки, панна Рузер розповідала йому про злочин, свою роль в подіях, про шум кроків і голосів, що їх вона, як пригадувала тепер, чула, і Марк почув, як неспокій, що був у нього ранком, повертається, опановує його, знову з'являється хистке становище людини в ворожій оточенні, знову починає формуватися глуха змова темряви, вона густішає, мов хмара, й повітря дедалі важчає. Очевидячки, шкільний інспектор мав свою особливу маніру приходити на допомогу вчителю, що йому щось загрожувало, порадившись раніш з усіма, хто заздрив йому й ненавидів його. З двох годин Марк уже був на Дезідератській дорозі, біля міської брами. В Бонгара була там маленька ферма, невеличке поле, що він сам його обробляв з превеликими труднощами, аби тільки їсти хліб, як казав вів. Марк випадково здибав його саме тоді, коли той повертався додому з возом сіна. Це була людина гладка, руда, квадратована й дужа, з круглими очима, спокійним і мовчазним видом; він голився, але рідко коли бувало, щоб щоки йому не заростали щетиною. І дружина Бонгарова була тут же; вона готувала пійло для корови. Це була довга, білява жінка, кашава й невродлива, з упертим виразом обличчя, випнутими черво-

ними щелепами; обличчя їй усе було всіяне ластовинням. Недовірливо обидва поглядали, чого це треба незнайомому панові, що зайшов до їхнього двору.

— Я жонвільський учитель. У вас є хлопчик, що ходить до комунальної школи в Майльбуа.

Прибіг Бонгарів син Фернон, що саме збирався гуляти на вулиці. Це був гладкий хлопчинка, років десяти, наче нашвидку обтесаний сокирою з низьким лобом, грубим видом. За ним бігла сестра Анжела, дівчинка сьоми років, з таким же опасистим обличчям, але веселішими, жвавішими очима, в яких пробуркувався розум. Він наче намагався пробитися крізь цю грубу тілесну оболону, що була для нього в'язницею. Вона почула запитання й загукала дзвінким голосом:

— Я ходжу до панни Рузер, а Фернон до pana Сімона.

Бонгар дійсно віддав обох своїх дітей до цивільної школи: поперше тому, що це йому нічого не коштувало, а потім ще й через те, що він був не з прибічників попівства, якимось інстинктивно, не маючи про це ніякої виразної думки. Він не ходив до церкви, а коли пані Бонгар і ходила до неї, то робила це більше із звички й для розваги. Він був неписьменний, ледве вмів читати та писати. Свою, ще неписьменнішу, жінку він поважав тільки за те, що вона була терпляча, як в'ючак, і примушував її працювати від ранку до вечора, не викликаючи її скарг. Бонгар стежив за тим, щоб діти його вчилися добре. Малий Фернан силкувався вчитися, але в нього тільки починала боліти голова, й він не міг нічого зрозуміти. Маленька ж Анжела виявляла ще більшу западність, акуратно ходила до школи, але й з неї була сяка-така учениця. Можна б сказати, що діти являли собою сирий людський матеріал, щойно знайдений у мулі. В ньому пробуркувалися розумність, але повільно і з болісними зусиллями.

— Я друг pana Сімона,—знову почав Марк,—і прийшов од нього з приводу того, що скоїлося. Ви, розуміється, чули про злочин.

Звісно, вони чули про нього. Раптом їхні обличчя, що й так були вже неспокійні, ще більше замкну-

лися й не виявляли вже ні почуттів, ані думок. Чого це ще приходять їх запитувати? Це нікого не обходить, як вони про що думають. І до того ж треба бути дуже обережними в таких обставинах, бо часто-густо зайвого слова досить, щоб людину було засуджено.

— Так от,—продовжував Марк,—я хотів би знати, чи бачив ваш хлопчик у клясі отакий пропис.

Він дістав смужку паперу, що на ній він написав гарними англійськими літерами відповідної величини слова: „Любіть один одного“. Скінчивши свої пояснення, Марк показав папірець Фернанові, що дивився на нього приголомшений, як людина, що не швидко могла втямити те, про що їй говорять.

— Подивися, мій маленький друже, чи бачив ти в школі подібний пропис?

Але перше, ніж хлопчик насмівся відповісти, йому на допомогу прийшов Бонгар. На обличчі йому все ще проступала обережність.

— Він не знає. Як хочете ви, щоб ця дитина знала.

А пані Бонгар, що як тінь ішла за своїм чоловіком, додала:

— Разуміється, дитина ніколи цього не може знати.

Не слухаючи їх, Марк допитувався. Він дав пропис Фернанові в руки, і той, боячись, що його покарають, зробив зусилля й сказав:

— Ні, пане, я його не бачив.

Підвівши голову, він зустрів батькові очі, що пильно вп'ялися йому в очі, й поквапився додати:

— А може я його й бачив. Я не пам'ятаю.

І нічим його не можна було вивести з цього стану. Марк витягав з нього тільки подібні невиразні відповіді, та й Фернанові батьки казали то так, то так, залежно від того, що їм здавалося вигідніше. У Бонгара виробилася також корисна звичка хитати головою, стверджуючи все, що говорив його співрозмовник, щоб не видавати себе. Так, так, жажлива річ, цей злочин, і якщо спіймали б винного, слід було б його стратити на горло. У кожного своє ремесло. Жандари добре знають своє, а злочинці є скрізь. Щодо попів, то може їм це корисно. Але ж кожний має право

робити так, як йому здається найкраще. І Маркові довелося піти від них. Діти стежили за ним цікавими очима, й він чув дзвінкий голос маленької Анжели, що тепер, коли пана не було тут, і він не міг її чути, почала щось щебетати з братом.

Увіходячи до Майльбуа, молодий чоловік віддався сумним думкам. Він щойно зіткнувся тут з грубим шаром темноти, з глухою й сліпою масою, але разом з тим з величезною масою, що спала ще глибоким сном. За спиною Бонгарів стояла вся ця сільська маса, що вперто жила своїм темним рослинним життям і так повільно пробуркувалася до свідомости. Треба було дати освіту темному народові, щоб вселити в ньому любов до істини й справедливости. Але яка це важка праця—витягти народ з багна, де він загруз, і скільки поколінь треба буде, щоб визволити його з темряви?! Тепер же велика більшість соціального тіла залишилася в стадії дитинства, в стані первісного тупоумства. Бонгари—це сирий матеріал, нездатний бути справедливим, бо вони нічого не знали й не хотіли нічого знати.

Марк пішов ліворуч і, перейшовши Велику вулицю, опинився в одному із бідних кварталів Майльбуа. Різні промислові заклади наповняли смородом квартал ля Верпіль. Робітниче населення жило тут у вузьких вуличках з потворними будинками. Тут була й вулиця Плезір, що на ній жив муляр Долюар у чотирьох досить великих кімнатах першого поверху під винарем. І Марк, що не дуже добре знав, де він мешкає, шукаючи його, саме натрапив на групу робітників-мулярів, що йшли з сусідньої будівлі й зупинилися випити по чарці горілки біля шинквасу. У групі точилася палка розмова; робітники сперечалися.

— Я тобі кажу, що жид: він здатний на все,—гукав один білявий робітник.—Був у нас один жид у полку; він крав, і це не заважало йому бути капралом, бо це ж жид, а він завжди вийде сухим із води.

Другий, невеличкий на зріст, муляр знизав плечима.

— Згодний, що жиди—паскудні, але й попи все ж таки теж паскудні.

— О, попи!—підхопив ще один співрозмовник,—є серед них погані, але є й гарні. І потім, попи, вони все ж таки французи, тоді як жиди, це—брудні тварини; вони вже двічі продали Францію ворогам.

Тимчасом другий із співрозмовників запитав з обуренням, чи читав перший статтю в „Ле Пті Бомонте“, той відповів:

— Ні, я сам не читаю їхніх газет; у мене від них голова болить. Але мені переказали все товариші; та всі ж добре знають про це.

Муляри тоді, наче остаточно переконавшись, замовкли й повільно випорожнили свої чарки. Вони саме виходили від шинкаря, коли Марк, наблизившись до них, спитав у високого білявого робітника, де мешкає Долюар. Той розсміявся:

— Долюар, та це ж я й є, пане, а мешкаю я тут; ось ці три вікна, що ви їх бачите,—це мої.

Цього великого, дужого чоловіка; що зберігав у своїй поставі дещо з військової муштри, дуже потішав цей випадок. Його великі біляві вуса заворушилися на рум'янім обличчі з великими блакитними очима доброї людини, показуючи білі зуби.

— Правда ж, пане, краще ви й не могли б запитати адреси. А що вам треба від мене?

Марк дивився на Долюара; він почував до нього симпатію, не зважаючи на його відразні слова, що їх Марк випадково почув. Долюар працював уже кілька років у підприємця Дарра, міського мера. З нього був досить добрий робітник; часом він багато випивав, але чесно відносив свою платню жінці. Він бурчав на всіх підприємців, взивав їх зграєю брудних людей, казав про себе, що він соціаліст, сам добре не розуміючи цього слова. А втім, він поважав Дарра, що мав добрий зиск, намагаючись, проте, залишитися товаришем для своїх робітників. На нього назавжди наклали тавро три роки перебування в касарні. Залишив він службу з божевільною радістю визволення, з доріканнями на це гидке ремесло, що в нім робітники втрачають людський вигляд. Від того часу він ніяк не міг забути цих трьох років. Не минало й дня, щоб до нього не

повертався якийсь спогад про них. Руки наче зіпсувала рушниця, бо шпагля вже здавалася йому дуже важкою, і він знову взявся до роботи ліниво, як гультай, що втратив уже звичку до неї, коли силу волі розбито, тіло звикло до довгих годин лінощів, що завжди бували в нього в касарні після годин, назначених на вправи. Ніколи вже він не буде такий гарний робітник, як був колись. Потім, він завжди пригадував військові випадки, говорив про них без кінця, користуючись для цього з усякої нагоди, а в тім, розповідав про них якомсь нескладно, як людина погано освідчена. Він не читав нічого, не знав нічого, був просто непорушний і впертий у патріотичнім питанні, а воно полягало тільки в тім, щоб не дати жидам продати Францію закордонним ворогам.

— У вас двоє дітей у комунальній школі,—сказав Марк,—і я прийшов до вас з дорученням вчителя Сімона, мого товариша, за одною довідкою... Але я бачу, що ви зовсім не друг євреїв.

Долюар продовжував сміятися.

— Це правда,—сказав він,—пан Сімон—жид, але все ж таки досі я вважав його за добру людину... Про яку довідку ходить мова, пане?—І коли він дізнався, що справа ходила тільки про те, щоб показати малим пропис і спитати в них, чи користувалися вони подібними у клясі, Долюар вигукнув:

— Нічого не може бути легше, пане, коли це вам допоможе... Зайдіть на хвилинку разом зі мною, діти мають бути вдома.

Відчинила двері пані Долюар, маленька, чорнява й сильна жіночка з серйозним, але разом з тим і свавільним виглядом. Чоло в неї було низьке, вираз очей одвертий і квадратіві щелепи. Ледве маючи двадцять дев'ять років, вона була вже матір'ю трьох дітей і з четвертим ходила вже на поступі. Це не заважало їй першою підводитися з ліжка, останньою лягати, весь час чистити, бути дуже працювитою й економною. Завагітнівши втретє, вона кинула швацьку майстерню, де працювала, й почала господарювати тільки вдома, але господарювати так, як жінка, що добре заробляє свій хліб.

— Цей пан друг шкільного вчителя й має потребу поговорити з нашими дітьми.

Марк увійшов до маленької, дуже чистенької кімнати. Це була ідальня. Пекарня була ліворуч, з розчненими настяж дверима. Далі, напроти, видко одну кімнату батьків, а другу дітей.

— Огюст! Шарль!—покликав батько.

На цей поклик прибігли Огюст та Шарль, один восьми років, другий шости, а за ними слідком прибігла маленька сестра Люціла; їй було тільки чотири роки. Це були гарні, здорові діти; в них зливалася подібність до батька й до матері. Молодший був менший на зріст, але з виглядом розумнішим ніж у старшого, дочка, хоч і мала, була вже вродлива, з ніжною усмішкою білявої дівчинки.

Але як Марк показав пропис двом хлопцям і спитав їх, чи бачили вони такий у школі, пані Долюар, що досі не пустила ще й пари з уст і стояла спираючись на стінку стільця, більша, ніж звичайно, через свою вагітність, уважно, не зважаючи на свою втому, поквалася втрутитися в розмову.

— Даруйте, пане, я не хочу, щоб мої діти відповідали вам.—Вона сказала це дуже чемно, не підвищуючи голосу, з виглядом гарної матері сім'ї, що виконує свій обов'язок.

— Чому так?—спитав здивований Марк.

— Та тому, пане, що ми не повинні втручатися в історію, що загрожує повернутися на дуже погану. Досить мені нею наторохтіли вуха з учорашнього дня, і я не хочу в неї втручатися. Оце й усе!

Потім, коли Марк усе ще наполягав, обстоюючи Сімона, вона промовила:

— Я не кажу нічого поганого про пана Сімона, діти ніколи не мали за що на нього скаржитися. Коли його обвинувачують, хай він обороняється, це його діло. А я, я завжди не давала своєму чоловікові встрявати в політику, й коли він добре мене слухатиме, він держатиме свого язика за зубами й візьметься знову за свій струмент, не цікавлячись ні євреями, ні попами. Бо все це, по суті,—політика.

Вона не ходила до церкви, хоч і хрестила дітей і вирішила дозволити їм узяти перше причастя. Це було потрібно. Інстинктивно вона була просто консерваторка, визнаючи те, що є, помирившись із своїм вузьким життям і боячись катастроф, що можуть позбавити її сім'ю хліба. І тому вона додала ще з виглядом упертої волі:

— Я не хочу себе компромітувати.

Це було велике слово; воно примусило скоритися самого Долюара. Звичайно не зважаючи на те, що дозволяв дружині керувати собою під усякі обставини, він, проте, не любив, щоб вона виказувала свою владу над ним на людях. Але за цим разом він скорився.

— Я не подумав, пане,—підхопив він,—а жінка тут до діла каже. Такі бідні люди, як ми, роблять краще, коли не совають нікуди свого носа. В полку у нас був один салдат, що знав багато історій про капітана, і такі історії, що їх не розповідають усім. Ну й приперли його до стінки.

Марк своєю чергою повинний був скоритися; він одмовився від своєї спроби й сказав:

— Те, що я хотів спитати в ваших хлопців, можливо, що спитає в них суд. І тоді доведеться їм відповідати.

— Добре,—заявила знову пані Долюар із своїм спокійним виглядом,—хай питає правосуддя, а ми побачимо тоді, що робити. Вони відповідатимуть, чи не відповідатимуть, бо мої діти належать мені, і це залежить тільки від мене.

Марк попросився й пішов у супроводі Долюара, що квапився повернутися до роботи. Сім'я Долюарів уже дещо різнилася від Бонгарів; вона вже не була прикладом цілковитого неуцтва. Долюари піднялися вже на один щабель, трохи обтерлися. Подружжя, хоч і було неписьменне, набралось трохи розуму біля інших кляс і трохи знало життя. Але який це ще був невиразний просвіток! як ще напوماцки йшли вони крізь низький егоїзм! і до якої сумної помилки приводив бідних людей брак солідарности! Бо коли вони й не були щасливі, то це через те, що вони зовсім не знали

конечних передумов суспільного життя, не знали того, що щастя інших потрібне для їхнього власного щастя. І Марк замислився. Він уявив собі людство як велетенський дім, де люди вже скільки віків намагаються тримати в ньому вікна й двері герметично зачинені, а тимчасом треба було усі їх широко розчинити й широкими струмками впустити до нього свіже повітря, тепло й світ.

Між цими думками Марк, завернувши за ріг вулиці Плезір, опинився на вулиці Фош, де мешкали Савени. З соромом, почувачи в собі, що втратив мужність, він пробіг сходи, що вели до них, і опинився перед пані Савен, що вийшла на дзвінок.

Пані Савен була чарівна, чорнява ніжна й весела, з принадною усмішкою, вона видавалась такою молодю на свої двадцять сім років, що її можна було признати за старшу сестру її чотирьох дітей. У неї народилася спочатку дочка Ортанз, потім двоє близнят Ахіл та Філіп, потім ще хлопчик—Леон. Цього вона ще годувала. Казали, що її чоловік був страшенно ревнивий: підозрівав її, стежив за нею, завжди його гризли лихі турботи. Проте, до того всього він не мав найменших приводів. Пані Савен була кругом сирота, і з нею він одружився, закоханий у її вроду, після смерті її тітки, як молода дівчина залишилася одна на світі. Пані Савен була йому вдячна й поводитися дуже чесно, як добра дружина й добра матір.

Того моменту, коли Марк увіходив до сусідньої кімнати, з'явилась і вона в раптовім замішанні. Безперечно боялася якогось поганого настрою в Савена, що завжди шукав приводу до чвар. Він був невиносний у своїй сім'ї, а вона, миролюбна й чарівна, вважала за краще коритися, щоб не порушувати миру.

— Як ваше прізвище, пане?

Марк назвав себе й сказав про мету своєї візити. З граційною гожістю вона зникла за дверима, що лишалися напіводчинені. Тоді, чекаючи, він почав оглядати маленький передпокій, що в ньому його залишили. Квартира Савенів складалася з п'яти кімнат і займала цілий поверх. Савен, незначний фінансовий службо-

Вець, переписувач у митника, мусив жити відповідно до свого рангу. Він уважав, що його службове становище примушує його до деяких зовнішніх розкошів. Його дружина носила капелюха, він сам не виходив без сурдута. А найгірше, що було в них—це важка обмеженість тієї частини їхнього життя, що ховалася від людського ока і що була під цим показним життям людей вищої кляси, які живуть собі до вподоби. Його прикрі почуття мали своє коріння в тім, що він, людина тридцяти одного року, почував себе прикутим до своєї мізерної посади, без надії на підвищення, засудженим на все життя до одноманітної, як у маніжного коня, праці з малим до смішного утриманням, саме такого розміру, щоб не вмерти з голоду. Маючи не таке вже велике здоров'я, розлютований, він завжди був сам не свій, водночас і пригноблений і лютий, стільки ж охоплений страхом, скільки й гнівом. І ввесь час його непокоїло те, що він може чимось не впадобатися своїм начальникам. По-рабському шанобливий і полохливий у своїому бюрі, він удома тероризував жінку своїми божевільними вибриками хворої людини. Вона з чемною усмішкою зносила їх, і знаходила ще можливість, після праці з дітьми, по-господарству, виробляти для одної бомонської фірми квіти з перлів. Це був делікатний труд, що його дуже добре оплачувано. Ці гроші давали маленькі розкоші сім'ї. Але Савенові в глибині душі прикро було, і з буржуазної пихи він не хотів, щоб люди базікали, що його жінка примушена працювати. Через це пані Савен мусила замикатися з своїми перлами, а свої замовлення відносити крадькома.

За мить Марк почув пронизливий^{ий} голос розгніваної людини. Потім стало чути ніжний шепіт, після чого знову запала тиша. Нарешті, з'явилася пані Савен.

— Пане, заходьте, будьте ласкаві.

Савен ледве підвівся з фотелю, де він звичайно сидів підчас приступів у нього лихоманки. Сільський учитель, це не така вже велика цяця! Малий на зріст, лисий, він мав землясте обличчя, з тонкими й утомленими рисами; очі в нього були якісь бліді, борода

рідка, брудного жовтого кольору. Вдома він носив старі сурдути. І сьогодні кольоровий фуляр, що був у нього на шиї, остаточно надавав йому вигляду маленького дідуся, пригніченого болями, дідуся, що його погано годують.

— Жінка сказала мені, пане, що ви прийшли з приводу цієї гидкої історії, в якій буде заплутаний, як ходять чутки, шкільний учитель Сімон. І першим моїм рухом було не приймати вас, одверто кажу вам.

Але тут він урвав своє слово, бо враз помітив на столі квіти з перлів, що робила біля нього жінка при замкнених дверях, поки він читав „Ле Пті Бомонте“. Він кинув на неї розлютованим поглядом, що його вона зрозуміла й поквапилася накрити свою роботу, недбайливо кинувши газету.

— І не подумайте, пане,—знову почав Савен,—що це прояв реакційности з моєї сторони. Я республіканець, республіканець дуже поступовий, я не криюся з цим, і моє начальство добре це знає. Коли служиш республіці, то звичайна чесність вимагає бути республіканцем. Аджеж так? Нарешті я на стороні влади в усьому і за все.

Примушений чемно слухати, Марк задовольнявся тим, що погоджувався хитаючи головою.

— Щодо релігійного питання, то моя думка дуже проста: попи мусять залишатися на своїх місцях. Раз я республіканець, я—антиклерикал... Але поспішаю додати, що, на мою думку, релігія потрібна для дітей і жінок, і поки католицька релігія є релігія цілої країни, хай буде вона, як могла б бути й інша якась... Отже, своїй дружині я дав зрозуміти, що жінці її віку і її стану личило б та й треба ходити до церкви і мати, на погляд світу, певні правила й мораль. Вона ходить до капучинів.

Пані Савен засоромилася, обличчя їй зашарілося, очі вона знизила додолу. Біля цього питання про виконання релігійних обов'язків довгий час точилися суперечки в сім'ї. Вона опиралася цьому з усією своєю чарівною делікатністю, всім своїм ніжним, щирим серцем. А він, збожеволівши від ревнощів, сварився

на неї за те, що він називав зрадою в думках і бачив у сповіді й причасті тільки догляд і моральну узду, придатну для того, щоб зупинити жінок, коли вони котяться до зради. І їй довелося вступити і взяти собі за сповідника вибраного від нього понотця Теодоза, хоч чуття й підказувало їй, що той був святокрадець. І от, ображена, зашарена, вона знизувала плечима й корилася, як і завжди, щоб тільки була згода в домі.

— Щодо моїх дітей, пане,—продовжував Савен,—то мої матеріальні засоби не дозволяють мені посилати їх до коледжу. Ахіла й Філіпа я, як службовець і республіканець, природно, віддав до цивільної школи, дочка Ортанз теж ходить до панни Рузер; але я по суті дуже задоволений з того, що ця панна вчителька релігійна й водить своїх учнів до церкви, бо це, власне кажучи, її обов'язок, і мені було б шкода, коли б вона цього не робила... Хлопці—це інша річ, з ними клопіт менший. А проте, коли б мені не треба було складати звіт начальству щодо моєї поведінки,—вірите, я не вагався б зовсім і віддав би своїх хлопців до братської школи... Вони згодом мали б протекцію, дістали б посаду, мали б підтримку, а то доведеться їм так поневірятися, як і мені тепер.

Гіркота в його словах дійшла останньої межі. Він притишив голос, боячись, щоб його не підслухали.

— Бачите, попи дужчі; треба все ж таки триматися їх.

Маркові аж шкода стало Савена; до того ця тремтяча, мізерна істота, що її гризли злидні й глупота, здавалася йому нікчемною, жалюгідною. Він звівся на ноги, нетерпляче чекаючи, коли буде кінець усіх цих дискусій.

— А як же, пане, з тим, що я хотів запитати в ваших дітей?

— Дітей немає вдома, — відповів Савен. — Одна пані, наша сусідка, повела їх гуляти... Але коли б вони й були вдома, хіба б я їм дозволив відповідати, судить самі. Службовець ні в яким разі не повинен втручатися в таку справу. Досить у мене й без того неприємностей у бюрі, а тут ще приймай якусь відповідальність у цій брудній історії.

І коли Марк поквапився попроситися, він наостанку додав:

— Безперечно, євреї зажирають нашу бідну Францію. Я нічого не сказав би проти Сімона, крім одного, що треба було б заборонити євреям вчителювати. Сподіваюся, що „Ле Пті Бомонте“ почне кампанію з цього приводу... Воля й справедливість для всіх,—таке мусить бути гасло доброго республіканця. Але батьківщина перед усім, адже так? Тільки батьківщина, раз вона в небезпеці.

Пані Савен, що не пустила й пари з уст за весь час, провела Марка до дверей, все ще з засоромленим виглядом, до якого домішувався вираз покірливої жінки-невільниці, проте вищої за свого господаря-чоловіка. Вона задовольнялася тільки тим, що всміхалася своєю чарівною усмішкою.

Вийшовши на вулицю, Марк зустрів дітей унизу сходів; їх вела сусідка. Донька Ортанз, дев'яти років, була вже маленька жінчина. Вродлива й кокетлива, вона йшла спустивши додолу очі. В них світилися хитрощі, як вона не ховала їх під святобожністю, навчившись цьому в панни Рузер. Але два близнюки, Ахіл і Філіп, зацікавили Марка ще більше. Це були худорляві й бліді хлоп'ята, хоробливі, як і їхній батько. Під впливом його вони, й так малокровні, вирости ще похмуріші й затайливіші. Хлопчаки штовхнули сестру до билець так, що та ледве не впала. А коли вони зійшли вже нагору й двері знову відчинилися, звідти почувся пронизливий плач немовляти. Це кувакав маленький Леон, що саме прокинувся й лежав уже на руках матері, що почала годувати його.

На вулиці Марк піймав себе на тім, що заговорив голосно сам з собою. Він провів повне досвідчення, почиваючи від темного селянина й до тупоумного й полохливого службовця. Середнє місце між них належало неписьменному робітникові, зіпсованому касарнею й платнею. Марно було сходити далі цими щаблями. Та сама облудність у думках, тут збільшувалася від вузького себелюбства й низької полохливости. Якщо густа темрява залишалася в усіх головах, то тут здавалося, що

напівосвіта, здобута без методи, без серйозного наукового ґрунту, кінець-кінцем, тільки отруювала розум і доводила його до перекрученого стану, що міг тільки ще більше турбувати. Потрібна освіта, то так! Але освіта глибока, звільнена від святибожества, від оману, освіта, що звільняє розум, даючи йому можливість пізнати справжню істину. І Марк, що з такою жадобою взявся за невеличку місію урятувати свого товариша, почав тремтіти перед цією безоднею темряви, облуди й злоби, що розкрилася перед ним. Його неспокій зростав. Як жахливо мало справжніх людей, якщо колись ці люди потрібні будуть для якогось діла, що вимагає істини й справедливості! З людей, подібних до тих, з якими він зіткнувся, складалася Франція. Це був великий, важкий, інертний натовп, велика кількість безперечно добрих людей, але олив'яна маса, що цвяхами прибивала націю до ґрунту, маса, що нездатна була до кращого життя, нездатна жити вільно, справедливо, щасливо, бо вона була темна й отруєна.

Ідучи повільно до школи, щоб переказати своєму другові Сімонові про сумні наслідки своїх візит, він раптом пригадав, що не ходив ще до паній Мільйом, власниць паперової крамниці на вулиці Курт. І не зважаючи на те, що й тут він не міг сподіватися на кращі наслідки, Марк захотів виконати до краю свій обов'язок.

Жили колись у Майльбуа два брати Мільйом. Старший з них Едуар дістав у спадщину від свого дядька маленьку паперову крамницю, де він жив з своєю дружиною. Вдачу він мав домосідливу й скромну. Тимчасом молодший брат, Олександр, поклав за мету збити собі велике майно. Покищо він роз'їжджав всією провінцією як комівояжер. Але смерть застала їх обох. Старший вирушив на той світ перший, трагічно впадши на дно льоху. Другий, що перебував на протилежнім кінці Франції, помер од запалення легенів. Дві вдови залишилися, — одна з своєю маленькою крамничкою, друга з двадцятьма тисячами франків, першими ошадженнями з того майна, що на нього сподівалися. І саме пані Едуар, жінці енергійній і винахідливій, спало на

думку переконати свою невістку, пані Олександр, пристати до неї в товариство і вкласти свої двадцять тисяч франків у паперову торгівлю. Це дозволяло поширити її і прилучити до неї продаж підручників, щоб постачати їх школам. У кожній було по дитині, хлопчики, і від того часу пані Мільйом, як їх називали, тобто пані Едуар із своїм маленьким Віктором і пані Олександра із своїм Себастьяном, складала одну сім'ю, жили вузькими спільними інтересами, не зважаючи на цілковиту протилежність їхніх натур.

Пані Едуар ходила до церкви не тому, що вона глибоко й щиро вірила, але в неї інтереси торгівлі були насамперед. Її клієнти були побожні люди, і їй не хотілося викликати їхнє незадоволення. Навпаки, пані Олександра, що, через свого чоловіка—опасисту людину, що любив пожити й був атеїстом, сама зробилася вільнодумною, кинула церкву й одмовилася навіть ступати до неї ногою. І знову пані Едуар, що мала добру голову й була вправний дипломат, використала й цю ріжницю у їхніх вдачах. Кількість їхніх клієнтів збільшилася. Крамниця Мільйом, що як на те, містилася між школами братською і цивільною, могла похвалитися: вона годила обом, постачаючи книжки, малюнки, іконки, не кажучи вже про зошити, пера та олівці. Тим то вони вирішили, що кожна лишиться з своїм напрямком думок і життя: одна буде з попами, друга з різними вільнодумцями, щоб задовольняти обидві партії. І, наче, щоб прилюдно виявити, щоб усі добре знали про це, Себастьяна віддано до цивільної школи, що нею керував Сімон, а Віктор залишився в братській. І ось, завдяки такому розподілові й такій великій спритності, це товариство процвітало, і паням Мільйом належала крамниця, що мала найбільшу кількість покупців у Майльбуа.

Марк спинився на вулиці Курт, де стояло тільки дві будівлі: паперова крамниця та церковний будинок. Якусь мить він дивився на цю паперову крамницю, на її вітрину, де святі ікони перемішувалися з шкільними патріотичними малюнками, що в них усяко вихвалялося республіку, а на шпагатинах висіли ілюстровані

журнали, що майже загороджували вийстя. Він хотів уже ввійти, як на порозі з'явилася сама пані Олександра, висока, білява, надзвичайно приємна на вигляд жінка, з трохи зів'ялим у тридцять років обличчям, але завжди осяяним слабою усмішкою. За її слідницею ховався маленький Себастьян, хлопчик сьомі років, на якого вона молилася. Дитина була дуже вродлива, з ніжним видом, білявим, як матір, з блакитними очима, тонким носом і приємними вустами.

Пані Олександра знала Марка й перша заговорила про огидний злочин, що його, здавалося, наче не могла забути.

— Ох, яка історія, пане Фромане! І сказати тільки, що це скоїлося так близько від нас. Цього бідолашного малого Зефірена я завжди бачила, як він проходив, ідучи до школи й повертаючись додому. І він так часто заходив до нас то за зошитами, то за перами... Я ніяк спати не можу після того, як одна з перших побачила труп.

Потім вона заговорила, як жінка з добрим серцем, про Сімона, його страждання. Вона вважала його за дуже чесну людину через те, що він із великою увагою ставився до її маленького Себастьяна, як одного з своїх розумніших і слухняних учнів. Ніколи не переконають її, що Сімон здатний на такий жахливий вчинок. Пропис, що про нього так багато балакають, нічого не доводить, навіть коли б подібний до нього й знайшли у школі.

— Ми їх продаємо, пане Фромане, і я вже шукала такого серед тих, що є в крамниці... В жодній, далєбі, немає слів: „Любіть один одного“.

В цю мить Себастьян, що слухав уважно, підвів голову:

— А я бачив подібний. Мій двоюрідний брат Віктор приніс один з цих од братів, де були такі.

Матір була приголомшена.

— Що ти кажеш? Але ж ти мені не казав цього!

— Розуміється, бо ти мене не питала. Потім Віктор заборонив мені щось казати про це, бо в його школі заборонено брати прописи.

— Тоді де ж він?

— Ах! я не знаю. Віктор заховав його десь, щоб на нього не гнівалися.

Марк стежив за сценою; його охопила жива радість, серце йому забилося надією. Невжеж істина нарешті з'явиться на світ з уст цієї дитини. Це міг бути покищо невеличкий промінь, але він поволі розростеться й заблищить ясним світлом. І Марк уже почав ставити точні й певні запитання Себастьянові, коли пані Едуар у супроводі з Віктором повернулася з гостин. Вона була в брата Фюльжанса під вимівкою, що їй потрібні були гроші за якийсь постачений школі крам. Ще більша на зріст, ніж її невістка, пані Едуар була чорнява, дуже подібна до свого чоловіка, мала опасисте квадратове обличчя, рухи робила різкі, розмовляла голосно. Добра жінка в глибині, на свій кшталт чесна, вона б і на копійку не ошукала свою товаришку, на яку мала дуже великий вплив. Вона була наче за чоловіка в їхній сім'ї, а їх товаришка могла обстоювати себе тільки силою інерції, своєю ніжністю, й вона вживала цих способів протягом тижнів, місяців, поки кінецькінцем перемагала.

Віктор був також у дев'ять років хлопець, опасистий, дужий, з великою головою, чорним волоссям, гладким обличчям. Він являв собою цілковиту протилежність своєму братові Себастьянові.

Довідавшись зразу ж, у чім справа, пані Едуар суворо подивилася на сина.

— Як же це? Ти вкрав пропис у братів і приніс його додому.

Віктор кинув на Себастьяна розпачливий і розлютований погляд.

— Та ні, мамо.

— Ні, це так, сину, бо твій брат бачив, а він не має звички брехати.

Хлопець не відповідав, крадькома кидаючи на свого брата гнівні погляди, а тому було ніяково, бо він завжди схилявся перед фізичною силою свого товариша в іграх. Бувало, як вони гуляли вдвох у війну, Себастьян удавав, звичайно, з себе переможеного, побитого ворога. І ось, під проводом старшого,

відбувалася жахлива їзда верхи, гальопування без краю через увесь будинок, коли молодший, такий тихий, ніжний, дозволяв зтягати себе з якимсь захопленням і жахом.

— Безперечно, він не вкрав його,— зауважила по-блажливо пані Олександра;— може, він якось необачно заніс його з школи.

І щоб брат вибачив йому те, що він пробалакався, Себастьян поквалісився ствердити цей здогад.

— Напевне це було так, я й не казав, що він украв пропис.

Проте, пані Едуар, заспокоївшись, і не вимагала більше від Віктора, бачучи, що той зразу відповів їй. Вона бачила, що син мовчить і вперто не хоче визнаватися. Безперечно, вона раптом зрозуміла, що краще не вияснювати цього питання в присутності чужої людини, не зваживши всіх важливих наслідків од того. Вона зразу уявляла собі, що раз вона вирішить це питання, вона може тоді нажити собі незадоволення або в братській, або в світській школі, втратити зразу одного з своїх клієнтів. І от, поміркувавши, вона кинула примирливий погляд на пані Олександру, а синові сказала:

— Добре, заходьте, добродію; ми зараз розплутаємо цю справу, і, якщо ви не скажете щирої правди, ви матимете діло зі мною.

Потім, звернувшись до Марка, додала:

— Ми вам перекажемо про це, пане. Будьте певні, що він признається, якщо не схоче покуштувати таких різок, яких довго не забуде.

Марк не міг наполягати, хоч і дуже хотів негайно знати певну істину, щоб її переказати Сімонові, як надію на врятування. Він був певний того, що натрапив на рішучий факт, на непереможний довід, що випадково допіру дістався йому до рук, і зараз же побіг до свого друга скласти йому справу, як він використав час після півдня, розказати про свої послідовні невдачі в Бонгарів, Долюарів, Савенів, потім про свою несподівану нахідку в паній Мільйом. Сімон слухав його спокійно, не виявляючи великої радості, на яку той сподівався. А! подібні прописи були в братській школі. Це не

здивувало його. Щождо нього самого, то чому йому турбуватися, раз він невинний.

— Спасибі тобі, за твій труд, що ти взяв на себе, мій друже,—під кінець мовив він.—Я розумію всю важливість свідчення цієї дитини. Але, бачиш, я не можу звикнути до думки, що моя доля залежить од того, що хтось говоритиме, раз я невинний ні в чім. Це, на мою думку, так ясно, як день.

Розвеселившись, Марк почав сміятися. І він поділяв тепер цю абсолютну певність. Погомонівши ще трохи, він попрощався, але враз повернувся й спитав:

— А красень Морезен приходив уже до тебе?

— Ні, ще не приходив.

— Так це, мій друже, тому, що він хотів насамперед узнати думку всього Майльбуа. Я його бачив сьогодні з панотцем Крабо, далі з панною Рузер. Потім, як блукав після півдня, мені здається, я знову здибав його двічі, коли він крадькома прослизнув у вуличку Капуцинів, і як він потім пішов до мера... Він провадить своє дослідження так, щоб не жалкувати потім, що не став на сторону дужчих.

Сімон, такий спокійний досі, зробив неспокійний рух, бо він зберігав пошану й острах перед вищими. В усій цій катастрофі його турбували тільки можливість великого скандалу, що міг йому стати посади або, принаймні, того, що він матиме погану нотатку. І він хотів уже поділитися з Марком своїми побоюваннями, як тут з'явився Морезен з холодним і стурбованим виглядом. Він заявив:

— Так от, пане Сімоне, я з'явився з приводу цієї жахливої історії. Я в розпачі, боюся за школу, за вас усіх, за нас самих. Це важливе діло, дуже важливе.

І не зважаючи на свій малий зріст, інспектор шкіл випростовувався, кидаючи слова з суворістю, що за кожною фразою зростала. Він сухо стиснув руку Маркові, про якого знав, що того дуже любив його начальник, і інспектор академії ле Баразе. Але тут він поглядав на нього скося через свій незмінний бінокль, наче подаючи йому знак вийти. Марк не міг більше залишатись, дуже засмучений тим, що покидає Сімона, бо

бачив, як зблід той у присутності цієї людини, що від неї залежав, він, що виказував стільки мужности з самого ранку. Зрештою Марк повернувся додому під впливом цього нового прикрого вражіння від неприхильности до Сімона цього Морезена, що в ньому він чув зрадника.

Вдома вечір у паній пройшов дуже мирно. Ні пані Дюпарк, ні пані Бертеро не починали розмови про злочин, і маленький дім знову спокійно заснув, наче б то нічого трагічного й не трапилось в місті. Марк уважав за розсудливе ані словом більше не обзиватися про події й мовчав про те, як використав він час після півдня. Ввечері, лягаючи спати, він сказав тільки дружині, що він абсолютно певний щодо долі свого друга Сімона. Женев'єва, здавалося, була щаслива з того, і вони пробалакали до досить пізнього часу, бо тепер удень ніколи не бували самі, як чужі в цім домі, де їм не можна було вільно розмовляти. Обійнявшись, Марк і Женев'єва поснули, і сон їм був чудовий, бо тільки тут, у своїй кімнаті, вони могли жити повним власним життям. Але ранком Марка охопило сумне здивовання, коли він прочитав у „Ле Пті Бомонте“ жахливу статтю проти Сімона. Він згадував попереднішню замітку в газеті, що співала хвалу вчителеві. Виходить, досить було одного дня, щоб громадська думка про цього єврея зовсім змінилася. Газета приносила його в жертву, даючи дике обвинувачення йому в огиднім злочині. Стаття була повна віроломних натяків і брехливого тлумачення фактів.

Що ж це сталося? Який могутній вплив тут діяв? Відки походила ця отруйна стаття, так уміло складена, щоб назавжди осудити цього невинного єврея, користуючись з темряви народу, що завжди жадібний до брехень? Ця мелодрама, з таємними ускладненнями, з надприродними неймовірностями, що їх здибаєш тільки в казці, була—він добре це бачив—вже наче живе здійснення старої легенди. Тут вона ставала такою певною істиною для простих людей, що вони вже від неї не відмовляться. І коли Марк дочитав цю статтю, в нього залишилося таке почуття, наче тут провади-

лося глуху роботу в темряві, роботу величезну. І почали її з учорашнього дня якісь таємні сили, щоб загубити невинного і в такий спосіб урятувати невідомого злочинця.

Проте, нічого нового ще не сталося. Судді ще не поверталися. На місці злочину вартували ввесь час тільки жандари, вони стерегли місце злочину, кімнату, де нещасне тіло малого чекало ще на похорон. Напередодні розтин трупу потвердив тільки з огидними подробицями факт звірячого згвалтування.

Зефірен помер задушений. Про це свідчили сліди на його шиї від десяти пальців, що люто стиснули її й позначилися фіялковими западинами. Ховання було призначено на після півдня. Жваво готувалися, щоб цьому хованню надати вигляд мстивої урочистости. На ньому мали бути представники влади, як казали, а також усі малі товариші з братської школи повним комплектом.

Марк знову занепокоївся, отже ранок провів погано. Він не пішов зразу до Сімонів, гадаючи навідатися туди тільки ввечері після похорону, й задовольнився тим, що ходив по Майльбуа. Місто видавало наче приспане, притиснуте жахом і чеканням на видовище, що ось-ось мало розгорнутися. І Марк трохи відпочив, уже кінчав снідати з старими паніями. Його тішило щебетання маленької Луїзи, що була сьогодні в святковій настрої, як зненацька служниця Палагія, принісши на солодке чудовий слив'яний пиріг, не в силі стримати свою велику радість, сказала:

— А знаєте, що його таки зараз заарештують, цього розбишаку жида! І зовсім його не треба жаліти.

Пополотнівши, Марк перепитав:

— Сімона арештують? Де це ви таке взнали?

— Та на вулиці, пане, тільки й балачок, що про це. Різник, він живе насупроти нас, щойно побіг подивитися.

Марк кинув свою серветку, підвівся й вийшов, не торкнувшись пирога. А пані наче остовпіли, так уразила їх Маркова нечемність. Навіть Женев'ева, здавалося, була незадоволена.

— Він став божевільний,— сухо мовила нарешті пані Дюпарк.— Ох! моя мила дитинко, я тебе попереджала. Де бракує релігії, там не може бути щастя.

Палажка правду казала. Марк побачив, що на вулиці діялося щось надзвичайне. Всі крамарі стояли на дверях своїх крамниць, люди бігли, чути було вигуки, навіть не поодинокі, а хвиля вигуків та зиків. І він прискорив ходу. Пішов було вулицею Курт, як тут помітив паній Мільйом із їхніми дітьми на порозі їхньої паперової крамниці. Їх теж зацікавило зворушення в місті. Маркові відразу спало на думку, що тут малося важливе свідчення для Сімонового діла й треба було перепитати про нього.

— Так правда,— спитав він,— що пана Сімона заарештують?

— Так, пане Фроман,— відповіла приємна на вигляд пані Олександра.— Ми щойно бачили, як прийшов комісар.

— А ви знаєте,— сказала в свою чергу пані Едуар, дивлячись йому просто в очі й не чекаючи на запитання, що його вона читала вже в Маркових очах.— Ви знаєте, того нещасливого пропису Віктор безперечно ніколи й не тримав у руках. Я в його питала про це й певна, що він не збрехав.

Хлопчик підвів своє квадратове підборіддя і подивився з спокійною безсоромністю своїми великими очима.

— Так, це правда, я не брешу.

Здивований, з серцем, що застигло, наче від холоду, Марк удався вже до пані Олександрі.

— Тоді, пані, що ж говорив ваш син? Він же бачив цей пропис у руках свого двоюрідного брата, він же стверджував це.

З смутком на обличчі, пані Олександра зразу нічого не відповіла. Її малий, такий ніжний, хлопчик Себастьян сховався в материних спідницях, ніби для того, щоб прикрити своє обличчя, а вона тремтливою рукою часом гладила йому головку і, здавалося, захищала її цим неспокійним рухом.

— Безперечно, пане Фроман, Себастьян його бачив;

Йому здалося, що він його бачив, цей пропис. Але тепер він уже не певний того, хлопчик побоюється, що, може, помиляється. Отже, розумієте, немає чого про це й розводитися.

Не бажаючи ще наполягати й вимагати дальших пояснень од цих жінок, Марк звернувся вже безпосередньо до малого хлопця.

— А правда ж це, що ти не бачив пропису? Немає на світі нічого гіршого, дитинко, як брехня.

Себастьян, не відповідаючи, ще більше занурив обличчя в материній спідниці й почав голосно ридати. Видимо, пані Едуар поклала тут свою заборону, як спритна крамарка, що боялася втратити одного з своїх певних головних клієнтів, раз вона прийме якийсь одне певне рішення. Тут вона стала непорушна, як скеля; від неї нічого не можна було добитися. Проте, вона дозволила собі навести обережно свої міркування.

— Боже мій! пане Фромане, ми ні проти кого, аджеж нам усі потрібні в нашій торгівлі.. Тільки, треба одверто сказати, що всі факти складаються, видимо, не на користь пана Сімона. Ось узяти хоч би цей потяг, що він, каже, пропустив його, цей поворотний квиток, що він кинув його на станції, це повертання пішки, ця подорож у шість кілометрів і при тому така, що ніхто не бачив. Потім, знаєте, панна Рузер запевняє, що чула гомін десь хвилин за двадцять до одинадцятої години. З'ясуйте мені, крім того, як це панові Мінью довелось йти будити його о восьмій годині, коли Сімон мав звичку вставати дуже рано.. А втім, може, він і виправдається, будемо сподіватися на це для нього ж.

Марк, махнувши рукою, урвав їй мову. Вона повторювала те, що він допіру прочитав у „Ле Пті Бомонте“. Його перелякало це. Він скинув оком на обох жінок, одну, що виявляла вперту безсумлінність, і другу, що вся тремтіла. Марк затремтів од цієї безсоромної брехні, наслідки якої могли бути так важливі. Він кинув їх і побіг до Сімона.

Зачинена каріта стояла на варті біля дверей, що їх охороняли два жандари.

Наказ їм був суворий нікого не пускати, проте Марк, зрештою, пройшов. Ще два агенти стерегли Сімона; у самій шкільній залі поліцейський комісар, що прийшов із мандатом везти Сімона, підписаним самим слідчим Де, приступив до нових дрібніших оглядин по всьому домі, шукаючи безперечно звісного всім пропису. Але він не знаходив нічого, і Марк дозволив собі спитати в одного з агентів, чи зроблено такий трус у братів християнської школи; той зиркнув на нього так, наче його вразило це запитання: робити трус у шановних братів, навіщо? А втім, Марк уже й сам знизав плечима, дивуючись з своєї власної наївності, бо тепер, розуміється, могли робити трус і в братів, аджеж вони мали доволі часу, щоб попалити усе, знищити все. Він стримував у собі обурення. Він бачив неможливість дошукатися істини, і це сповнювало його душу щирим розпачем. Цілу годину Марк ще мусив чекати в передпокої, поки комісар скінчив свій трус. Нарешті він міг на хвилину побачити Сімона; його забирали з собою агенти. Пані Сімон з обома дітьми теж була тут; вона кинулася з риданням на шию чоловікові, а комісар, відлюдний добрий чоловік, вдався, ніби дає останні розпорядження. Це була картина, що вражала до глибини душі.

Сімон, засмучений, якийсь аж синій, вимучений думкою про безславний кінець своєї кар'єри, силкувався, проте, бути якнайспокійнішим.

— Не журись бо, люба. Це тільки помилка, страшенна помилка. Безперечно, все зараз з'ясується; тільки мене допитають, і я швидко до тебе повернуся.

Але Рашель почала ще голосніше ридати, її гарне обличчя залляли сльози; погляд блукав, коли вона підіймала Жозефа й Сару, маленьких бідолешних діток, щоб батько ще раз поцілував їх.

— Так, так, дорогі діди, любі, доглядай їх пильно до мого повороту... Благаю тебе, годі плакати, ти цим відбираєш у мене мужність.

Він вирвався з її обіймів, як тут побачив Марка, і очі йому засяяли безмежною радістю. Радісно схопив він руку, що той йому простяг.

— А! любий товаришу, дякую тобі! Повідом зараз

же мого брата Давіда й перекажи йому докладно, що я невинний. Хай він шукає скрізь і знайде винного; я йому довіряю мою долю й долю моїх дітей.

— Будь спокійний,—відповів Марк. Йому аж дух захоплювало від хвилювання. — Я допоможу тобі.

Ввійшов комісар і поклав кінець сцені; довелося силком одвести пані Сімон, що зовсім втратила голову, коли Сімон виходив у супроводі двох поліцаїв-агентів обабіч.

Далі трапилося щось страшне. Похорон малого Зефірена призначено на три години, а арешт на першу годину, щоб уникнути неприємного збігу. Але трус так передержався, що обидві процесії таки зіткнулися. Коли з'явився Сімон нагорі ганку, площа була вже повна-повнісінька цікавих, що збіглися побачи похорони. До цього майльбуасців спонукало гарячкове співчуття й нагода побазікати. Отже, з натовпу, підбуреного байками в „Пті Бомонте“, і без того схвилюваного жахливим злочинном, почувися загрозливі вигуки, тільки забачили учителя. Серед загального лементу чулися слова—проклятий жид, вбивця малих дітей, йому на чаклування потрібна їхня незаймана кров, надто освячена причастям. З цього склалася вмиль легенда, що перелітала з уст до уст. Вона вподобалася юрмі, що дедалі більшала. Загрози не вгавали.

— Смерть, смерть убивці, святокрадеві!.. Смерть!.. Смерть жидові!

Схолоділий, ще блідіший, закликалий од жаху, Сімон відповідав з ганку несамовитим криком, що вже не припинявся й раз-у-раз злітав із його вуст, наче голос самого сумління.

— Я невинний! Я невинний!

Юрма наче оскаженіла. Знялася буря, гикання. Хвиля пристрасної зненависти пройняла натовп. Він заворушився, щоб схопити нещасного, повалити його, пошматувати.

— Смерть! Смерть жидові!

За мить агенти штовхнули Сімона в каріту, й візник погнав коня чим швидше, а той, не вгаваючи, вигукував, і голос його горував над ревінням юрми, що нагадувало бурю.

— Я невинний! Я невинний! Я невинний!

Натовп мчав услід за карітою Великою вулицею й ревів дужче. А Марк, з серцем, притиснутим тугою, стояв, мов приголомшений, на місці. Він пригадував протилежну маніфестацію на свята підчас розподілення нагород у братській школі напередодні. Отже, і двох днів не треба, щоб повернути шкереберть громадську думку. І його жахала незрівняна спритність і швидкість, що виявили в своїй роботі чийсь таємні, жорстокі руки, пустивши в діло стільки темряви. Його надії не справдилися, він почував, що істину затемнено, переможено, що їй загрожує смерть. І ніколи ще молодий чоловік не зазнавав подібної туги.

Тимчасом зібрався похід, щоб ховати Зефірена. Марк побачив у процесії панну Рузер, що вела дівчаток своєї школи; вона була присутня при Сімоновому арешті і його стражданні, не зробивши жодного руху симпатії, але з надто набожним виглядом, як того вимагало офіційне святобожество.

Мін'йо, прийшовши в супроводі кількох учнів, не підійшов попрощатися з своїм директором. Він стояв з нахмуреним, занепокоєним виглядом, безперечно мордуючись від боротьби, що точилася в ньому між добрим серцем і власним інтересом. Нарешті, кортеж із надзвичайною урочистістю посунув ниточкою до церкви Сен-Мартена. Тут знову можна було помітити, як старанно зорганізували все досвідчі руки, щоб викликати ніжні почуття в майльбуасців, зворушити побожність і жагу помсти в них. Першими за маленькою труною йшли Зефіренові товариші, ті, що разом з ним уперше причащалися. Вслід за ними йшов мер Дарра в супроводі інших представників влади; він був у жалобі. Далі ниточкою сунули повним комплектом учні братської школи з братом Фюльжансом на чалі, а за ним ішли слідом три його помічники: Ісідор, Лазар і Горгій. Звертала на себе увагу серйозність брата Фюльжанса. Він вештався в процесії, давав накази, його хвилювання доходило навіть до того, що він уважав і на дівчаток панни Рузер, наче б то він відповідав за них. Були ще тут капуцини з своїм начальником—панотцем Теодозом,

ечуїти, що приїхали з Вальмарійського коледжу разом з ректором, панотцем Крабо, попи, що поназбігалися з усіх усюдів. Тут був спражній дощ попівських ряс, су-тан. Їх наче мобілізувала церква, щоб забезпечити пе-ремогу. Вона ніби заявляла всім, що це їй належить забруднене, закривавлене маленьке тіло, що його ве-зуть із таким урочистим почтом.

Ридання вибухали на всьому проході процесії. Обу-рені голоси вигукували: смерть жидам! Новий інцидент остаточно з'ясував усе Маркові. У серце йому запала прикрість, бо він помітив у натовпі інспектора шкіл Мо-резена. Той прибув з Бомону, як і напередодні, безпе-речно, для того, щоб вибрати лінію поведінки. І в мо-мент, як повз нього проходив панотець Крабо, Марк добре помітив, що обидва чоловіки усміхнулися й не-помітно перекинулися привітаннями, як люди, що добре розуміють і схвалюють один одного. Тепер йому була ясна, як день, уся ця жахлива несправедливість, що її потай снувалося вже протягом двох днів.

Тимчасом із дзвіниці Сен-Мартенівської церкви роз-лягся сумний дзвін, зустрічаючи маленького померлого, що його трагічний кінець так спритно експлуатувало попівство.

Тут чиясь груба рука лягла на плече Маркові, й го-лос лютої іронії примусив його обернутися.

— Ну, мій хоробрий, невинний колего, що я вам ка-зав. Ось паскудного жида й переконали, що це він згвал-тував і задушив свого небожа. І тимчасом, як він поспі-шає до Бомонської в'язниці, шановні брати тріюмфують.

Це був учитель Феру. Голодний, обурений, ще не-зграбніший ніж раніше, з волоссям, що стирчало на всі боки на довгій кістлявій голові. З його широкого рота вихлоплювалися ричання:

— Як же можна їх обвинувачувати, коли померла дитина належить їм, тільки їм і їхньому богові? О! розуміється, ніхто не насмілиться їх обвинувачувати тепер, як цілий Майльбуа бачив, з якою урочистістю вони ховали його... Найкумедніше тут це дзижчання цієї чудної мухи, дурного брата Фюльжанса, що тов-четься надміру западливий. А бачили ви панотця

врабо, з його звичайною, тонкою усмішкою, а за нею К нього приховано, мабуть, чимало дурости, хоч і уславився він чимало своєю спритністю, що скрізь забезпечує йому успіх. Але згадайте те, що я казав вам: найрозумніший з них, одинока людина, що має силу серед них, це безперечно панотець Філібен, що вдає з себе великого дурня. Ви можете побачити сьогодні цього Філібена тут, він, очевидячки, прийшов, бо для нього тут немає жодної небезпеки. А ось і він! бачите, заховався в тіні, і будьте певні, він робить прибуткове діло... Ах! я не знаю, хто винний, напевне, жоден з цих, що тут зібралися, але він із їхнього кубла, це зразу помітно, і вони здатні раніше весь світ поставити догори ногами, ніж його видати.

Потім, глянувши, що Марк якось пригнічено й мовчки хитає головою, він додав:

— Аджеж, ви сами зрозумієте, це добра нагода, щоб розбити вщент цивільну школу. Вчитель комунальної школи і вбивця, та це ж чудове знаряддя для боротьби. Тепер вони почнуть мститися нам, усім нам, що не визнають бога, ані батьківщини. Смерть зрадникам, запроданцям, смерть жидам!

І він загубився в натовпі, вимахуючи своїми великими руками. Отже, як він сам казав з гірким глумом і перебільшенням, в глибині душі йому було однаково, на нього чекала доля однакова: або померти на огнищі в сорочці, напоєній сіркою, або здохнути з голоду в своїй бідній школі в Морє.

Увечері, після обіду, що пройшов у непорушній мовчанці і товаристві старих паній в маленькім непривітнім будинку, коли Марк лежав знову в ліжку з Женев'євою, ця остання, бачучи його розпач, з любов'ю взяла його руку, ніжно стиснула, як дружина, що любить, і залилася сльозами. Він без краю був зворушений цим, бо почував, що від цього дня поміж них почалося ледве помітне відокремлення, що скидалося на легке стрясіння. Він притиснув її до свого серця, й вони довго без слів плакали вкупі.

Потім голосом, що трохи ще тремтів, вона зрештою сказала:

— Любий, слухай, що я скажу. Мені здається, що краще було б, коли б ми покинули жити в бабусі. Даваймо поїдемо завтра.

Дуже здивований, Марк спитав:

— Хіба вона не хоче, щоб ми далі залишалися в неї? Тобі доручено попередити мене?

— О! ні, ні... Навпаки, це засмутило б її. Треба було б щось вигадати, якусь притичину; хай нам надішлють наче б то телеграму.

— Якщо так, то чому ж не прожити нам тут увесь наш вільний місяць, як звичайно. Безперечно, в нас є якісь тертя, але я ні на що не нарікаю.

Женев'еві було трохи ніяково. Вона не насмілилася визнатися в глухій турботі, викликаній тим, що вона почувала себе якоюсь віддаленою від свого чоловіка, перебуваючи цілісніськими днями в атмосфері святобожної ворожнечі, в якій примушувала її жити бабуня. Їй здавалося, що до неї поверталися погляди й почуття молодої дівчини й озброювали її проти її теперішнього життя, життя жінки й матері. Але це почуття швидко зникло наче дригота, і вона знову стала весела й довірлива під Марковими ласками. Біля себе, в колісці, вона чула рівномірне ніжне дихання своєї маленької Луїзи.

— Ти правду кажеш, залишимося тут, і виконуй свій обов'язок, як ти його розумієш. Ми надто кохаємо один одного, щоб не бути завжди і скрізь щасливими.

III

І від того часу стало неписаним правилом у маленькій домі старих паній не говорити ніколи про Сімонове діло. Уникали навіть дрібнішого натяку на нього, щоб уникнути сутужних суперечок. Підчас їжі розмовляли просто про гарну погоду, наче б то вони знаходились за тисячу верстов од Майльбуа, де буяли пристрасті, що дедалі лютішали, де була така буря суперечок, що сварилися старі тридцятирічні друзі й навіть сім'ї доходили до загроз і бійок. І Марк, що видавався такий незацікавлений, такий мовчазний у Же-

нев'євиних родичів, на вулиці ставав одним із найпалкіших, героїчним оборонцем істини й справедливости. Увечері того дня, коли арештовано Сімона, Марк переконав дружину його переїхати з дітьми до її батька й матері—Леманів, незначних шевців, що мешкали в тіснім чорнім будинку на вулиці Тру. Були вже вакації, школа не працювала, проте, молодий учитель залишався, щоб охороняти будівлю; він цілком оддався своїй ранковій риболовні у сусідній річці Верпіль. Сама панна Рузер цього року відмовилася від своєї звичайної подорожі до якоїсь своєї далекої тітки, бажаючи прийняти участь у справі, бо її свідчення мусило мати велике значіння. Пані ж Сімон, залишивши в квартирі меблі, щоб її від'їзд не здався втечею жінки, що втратила голову, визнанням злочину й тим, що вона не має надії повернутися, забрала Жозефа й Сару і переїхала на вулицю Тру, маючи з собою одну лише валізку, наче вона їхала просто на кілька тижнів, щоб побачитися з своїми батьками.

Відтоді не проходило й дня без того, щоб Марк не навідувався до Леманів. Вулиця Тру, що виходила на вулицю Плезір, була одна з найбрудніших вулиць цього бідного кварталу, і маленький будинок на один поверх складався тільки на рівні з ґрунтом із темної крамниці врівень з землею, комори за крамницею, що була ще темніша, а нагорі з трьох кімнат, до яких треба діставатися чорними брудними сходами. Тут не згадано ще просторе горище, єдине приміщення, до якого доходило часом соняшне проміння. Комора, вкрита зеленуватою цвіллю, що буває в льосі, правила разом за пекарню і за їдальню. Рашель знову оселилася в своїй похмурій дівочій кімнаті, а старі мусили задовольнитися єдиною кімнатою, бо третю довелося приділити дітям. На щастя, вони мали ще для своїх забавок і гулянок велике горище, що було для них наче веселою, просторою рекреаційною залею. Марка ввесь час не переставало дивувати те, що така жінка, такої дивної рідкої вроди, як Рашель, виросла в такій брудній дірі, в батьків-ремісників, що терпіли нестатки, жили під тягарем переїнятих від предків вічних злиднів, турбот

про невилазні злидні. Батько Леман, п'ятидесяти п'яти років, був типовий єврей, малий, худорлявий, з великим носом, очима, що безперестанно блимали. Рот йому прикривала густа сива борода. Ремесство зробило його кривобоком: одне плече йому було вище за друге. Ці сліди його ремесла надавали йому й без того пригніченого вигляду, наче б то він завжди почував себе ніяково й неспокійно. Дружина його, що разом із ним працювала голкою від ранку до вечора, ховалася за його спиною, бо в ній було ще більше пригнобленості й захованої туги. Обидва терпіли нещасне важке існування, ледве добуваючи впертою працею засоби до життя, через те, що клієнтів набував він повільно: євреїв, що жили багато, було в країні мало, а християни все хотіли шити одяг якнайдешевше. Очевидячки, євреї не збирали тут гір золота, що його не знали куди й дівати (якщо вірити антисемітам), і великий жаль стискував серце тому, хто бачив цих двох стареньких, таких стомлених, таких убогих. Вони завжди тремтіли й боялися, щоб хтось не з'явився й не вирвав їм з рота шматка хліба, що за нього вони так дорого заплатили.

В Леманів Марк познайомився з Давідом, Сімоновим братом. Викликаний телеграмою в день арешту, він негайно приїхав. Старший на три роки, він був більший на зріст, дужчий за свого брата. Обличчя в нього було гладке з правильними рисами, очі ясні і з енергійним виразом. Після смерти батька, вбогого бомонського годинникаря, що зійшов на ніщо через один процес, в той час, як його молодший брат Сімон вступив до нормальної школи, Давід пішов на військову службу і прослужив дванадцять років. Потім уже лейтенантом, саме тоді, як він мав одержати ранг капітана, після боротьби, нечисленних прикростей, він попросив одстави, не маючи вже в собі завзяття й бажання зносити ті образи, що накликала на нього від його товаришів і начальників приналежність Давідова до єврейської нації. Промайнуло сім років після того, Сімон одружився з Рашелью Леман, захопившись її вродою, а Давід залишився парубком. Людина з іні-

ціятивою, енергійна, він знайшов собі одне діло, про яке ніхто ще не думав,—експлуатувати здобич піску й обширні кам'янища, що досі їх не використовувано. Вони знаходилися в маєтку Дезідерад і належали банкірові, мільярдерові, баронові Натанові. Цей останній погодився за дешеву плату здати в оренду ці землі своєму одновірцеві, спокусившись його діяльним, працьовитим розумом. Отже, Давід ішов до багатства, заробивши вже з сотню тисяч франків за три роки. Тепер він стояв на чолі великого підприємства, що відбирало в нього весь час.

Проте, Давід не вагався, кинув усе й довірив підприємство одному з спільників, на якого міг звіритися. З першої ж розмови з Марком у нього з'явилася абсолютна певність невинности брата. Проте, він і раніше ні на одну мить не сумнівався в тім, бо визнавав за неможливе, щоб подібний вчинок могла вдіяти така людина, як Сімон, людина, що він її знав найкраще в світі, як самого себе. Тут була для нього така певність, як певність того, що є світло, коли світить сонце опідні. Але, не зважаючи на цю спокійну певність, він виявляв велику обережність, щоб не пошкодити братові, а також з оглядом на те, що євреї були дуже непопулярні. Тому, коли Марк, хвилюючись, розповів йому про своє підозріння, що тут мусить бути винний безперечно один із братів християнської школи, він намагався заспокоїти його. Хоч у глибині душі Давід і погоджувався з цим, але хотів, щоб судді не кидали думки й про невідомого волоцюгу, вбивцю, що випадково заліз у вікно й так само виліз. Бо він боявся ще більше схвилювати громадську думку безпідставним обвинуваченням братів. Давід боявся, що тут об'єднались би проти нього всі сили, й він зазнав би поразки від них, коли б не мав у руках факту, що був би певним доказом. І чекаючи, щоб Сімон скористувався з таких сумнівів у думках суддів, чому знову не пустити цього догаду про волоцюгу, що його припускали вже всі в день, як розкрито злочин. Це була гарна база для воєнних дій, на якийсь час. Бо брати, довідавшись про небезпеку й почувавши, що всі їх підтримують,

можуть кампанію, скеровану проти них, повернути на обвинуваченого.

Давід зміг нарешті побачити Сімона в присутності слідчого Де, й обидва брати, обнявшись і поцілувавшись, почули в собі одне серце, однакову вперту й дужу волю. Потім він знову побачив його у в'язниці, і новини, що він приніс од нього до Леманів, були всі ті ж: велика туга, безперестанна невгамовна праця розуму над тим, щоб розв'язати загадку, надзвичайна енергія в зусиллях оборонити свою честь і честь своїх дітей. Коли Давід розповідав про свої відвідини в маленькій темній крамничці в присутності Марка, цей останній був глибоко зворушений німими сльозами пані Сімон. Вона була така чарівна й така сумна, ця ніжна жінка, в її беспоряднім стані, як громом уражена долею. Лемани тільки зідхали з розгубленим розпачем бідних людей без ремства, приймаючи призирство. Вони продовжували своє діло, теж переконані в невинності свого зятя, але не насмілюючись голосно заявити про це перед своїми клієнтами, боячись погіршити його стан і втратити свій шматок хліба. Найгірше було те, що пристрасті дедалі розпалювалися в Майльбуа, й ось раз увечері зграя горланів прийшла й побила шибки в крамниці. Довелося швидко замкнути двері на засови. В місті порозліплювано рукописні проклямації, що закликали патріотів підпалити будинок. І протягом кількох днів, надто неділями, після служби божої в капуцинів, антисемітський настрій так зростав, що мерові Дарра доводилося викликати поліцію з Бомону, щоб захищати вулицю Тру й не допустити якогось заколоту.

Година в годину хід справи змінював напрямок; вона проймалася отрутою, ставала якимось полем бою, де різні партії ладні були задушити одна одну. Безперечно, слідчий Де дістав наказа приспішити справу. Менш ніж за місяць він викликав і допитав усіх свідків: Мінью, панну Рузер, панотця Філібена, брата Фюльжанса, дітей школи, службовців залізниці. Брат Фюльжанс з своєю звичайною балакучістю порадив, щоб його трьох помічників—Ісідора, Лазаря й Горгія

теж допитано; він вимагав навіть, щоб зроблено трус у його школі в справі пропису й цілком природно — нічого не знайдено. Але слідчому Де здавалося, що треба докладніше дослідити можливість того, що злочин учинив волоцюга, який міг уночі з середи на четвер удертися до Зефірена. За кожним із допитів Сімон безупинно твердив про свою невинність, заявляючи слідчому одне, щоб той шукав винного. І цей останній кинув на околишні шляхи всю жандармерію департаменту. Заарештовано, а потім пущено на волю з п'ятдесят бродяг, а все ж таки не напали ні на найменший дійсний слід. Одного розносця дарма протримали навіть три дні під замком. Таким чином Де, примушений відкинути думки про волоцюгу, мав до свого розпорядження тільки пропис, єдиний матеріальний доказ на злочинця, і на ньому він мусив збудувати все своє обвинувачення. Отже, Марк і Давід зрештою почали заспокоюватися, бо вважали за неможливе, щоб серйозне винування можна базувати на цій одинокій речі, бо її важливість була дуже сумнівна. Давід правив своє, хоч волоцюгу й не знайшли, проте, думка, що він існує, була, і через це сумніви все ж таки були. І коли додати до цього брак доказів на Сімона, психологічну неймовірність його злочину, його безперестанні заяви про невинність, то як припустити, щоб слідчий з якогось власного переконання міг зробити висновок, що винний тут Сімон. Брак підстав винувачення очевидний, і вони почали на це скоро твердо рахувати. Проте, за кілька день Марк і Давід, що діяли спільно, по-братерському, поволі почали втрачати свою ясну певність. До них почали докочуватися погані чутки, хоч брак підстав для обвинувачення та й здоровий глузд, здавалося, мусили взяти гору. Аджеж засудити невинного, це визначало назавжди заховати винного. І єзуїти дуже захвилювалися. Можна було побачити, як панотець Крабо зачастив з своїми світськими візитами до Бомону, він обідав у представників влади, в суддів, навіть в університеті. Боротьба ставала дедалі жорстокіша в міру того, як виявлялося більше шансів, що єврея звільнять. І ось тоді Давідові спало на думку

зацікавити братовою справою барона Натана, великого банкіра, колишнього власника Дезієради. Саме тоді дізнався він, що барон приїхав спочивати до своєї доньки, графіні Сангльбеф, що принесла в посаг своєму чоловікові цей королівський маєток Дезієрад, і на додаток ще десять мільйонів. І ось одного чудового дня після півдня Давід з Марком, що знав теж барона, вирушили в приймну прохідку пішки, бо Дезієрадський маєток розташувався не більше як за два кілометри від Майльбуа.

Граф Гектор Сенгльбеф, останній із Сангльбефів, що їх предок був за зброєносця в Святого Людовика, тридцяти шости років зійшов на ніщо, витративши до кінця рэштки свого майна, що його почав був переводити ще графів батько. Колишній кірасир, втомлений гарнізонським життям, він жив з удовою маркізою де Буаз, старшою від нього на десять років. Вона дуже бажала для свого ж гаразду одружити його, бо на них чекало зрадливо майбутнє, якщо додати її злидні до злиднів графових. І гомоніли, що саме їй спала щаслива думка посватати і одружити його з Лією, донькою банкіра Натана, молодою дівчиною двадцяти чотирьох років, бездоганної вроди, що з неї річками текли мільйони. Натан склав договір, добре обміркувавши справу й нічого не зраджуючи своїй звичайній прозорливості, бо він добре знав, що давав і що діставав натомість.

До десяти мільйонів з власної кешені він додавав доньку за те, що матиме зятем графа з дуже давньої чистокровної знаті. Це розчиняло йому двері до світу, досі замкнені для нього. Він сам ставав бароном і на решті відмежовувався від єврейського гето, від загального призирства, самий спогад про що доводив його часто-густо до дриготи. Банкір, назбиравши купи золота в своїх льохах, мав потребу бути таким же, як і інші банкіри католицькі. Хотів він виявляти неприступність, тішитися з пихи і влади, бути корисним завдяки своєму багатству, зустрічати всюди пошану, привітання, обожування й надто звільнитись од страху що його штовхнуть ногою, плюнуть на нього. І ось він тріюмував тепер, оселившись у свого зятя в ля Дезієраді.

Від своєї доньки, графіні, він одержав той зиск, що до нього ставилися тепер з великою пошаною. Барон був від цього часу так мало євреєм, що його вважали за найлютішого антисеміта, він став палкий рояліст, патріот і рятівник Франції. А маркіза де Буаз мусила його стримувати з ніжною усмішкою. Вона теж використала цю аферу, зріло обмірковану і вміло виконану. Вона дістала всі вигоди, на які сподівалася для свого друга Гектора де Сангльбеф і для себе самої. Шлюб нічим не змінив становища. З'явилася тільки ще чарівна Лія в сім'ї, що досі складалася з маркізи й графа. Маркіза де Буаз, ще досі вродлива тією вродою білявої жінки, що вже дозрівала, безперечно, не була ревнива, в вужчій розумінні слова. Вона була надто розумна й тому додала радості життя, що дає золото, до щастя довгого спокійного зв'язку. А в тім, вона знала Лію, цей чудовий мармур, цього ідола, повного егоїзму, щасливого вже з того, що його поставлено на п'єдесталі, де він приймав обожування всіх, що оточували, без надмірного обтяження. Лія навіть не читала, бо зараз же втомлювалася від цього. Дуже добре провадила вона цілісінькі дні, зайнята своєю власною особою серед людей, що оточували її увагою. Безперечно, вона не довго залишалася в невіданні про справжні взаємини поміж маркізою й своїм чоловіком, але вона відклала труд віддатися цій важкій справі й кінець-кінцем не могла вже обійтися без подруги-маркізи, дарувала їй ласки, безперестанно вигукувала від захоплення, давала їй ніжні назви, як моя кішечка, моя чарівна милочка, мій дорогий скарб. І ніколи ще не бувало дружби, зворушливішої за їхню. Маркіза швидко одержала свою кімнату й своє місце за столом. Потім її осінила нова геніяльна ідея; вона взялася привертати Лію до католицької релігії. Молода графіня спочатку налякалася, боячись, щоб її не замордували вченням та виконанням релігійних обов'язків. Але відколи за це діло взявся панотець Крабо, він вирівняв тернисті шляхи з властивою йому світською грацією. Та до цього ще й батько її, барон Натан, переконав доньку своїм ентузіазмом, з яким він ставився до маркізиної

ідеї, наче б то він сам сподівався в воді цього хрещення очиститись від свого соромного єврейства. Церемонія хрещення схвилювала вище бомонське суспільство; про нього не переставали говорити як про якусь велику перемогу церкви.

Нарешті, маркиза де Буаз, що, як матір, керувала Гектором де сангльбеф, наче великою дитиною, не досить розумною й слухняною, досягла того, що його обрано за бомонського депутата, завдяки обширному маєткові й мільйонам, принесеним йому від жінки. Далі маркиза вимагала навіть, щоб він пристав до невеличкої групи реакціонерів-опортуністів, що приєдналися до республіки, сподіваючись просунути його колись до якогось вищого стану. І цікаво, що це було тоді, коли барон Натан, єврей, що ледве спекався призирства до його єврейського походження, ставши непримиреним роялістом, виявляв більше роялізму, ніж його зять, хоч той і був нащадок колишнього де-Сангльбефа, зброєносця Людовика Святого. Натан тріюмував, що його доньку охрещено, й вибрав їй нове ім'я—Марія. Від того часу він і не називав її інакше, як Марією, і робив це з якимсь святобожним підкресленням. Тріюмував він також і з того, що його зять депутат, мріючи безперечно скористатися з цього. А почував він і незацікавлену втіху в цім світському домі, відтоді повним попів. У графовім домі тільки й мови було, що про благочестиві діла. До них же тепер маркиза де Буаз повернула й Марію. Між нею й Марією було тепер взаємне розуміння, що ставало дедалі глибше та ніжніше.

Коли Давіда й Марка пропустив воротар у браму, вони опинилися в парку ля-Дезідерад, обидва затримали кроки, милуючись з чудового серпневого дня, вражені красою великих дерев, безмежною ніжністю муріжків, чарівною свіжістю води. Це було королівське житло. В глибині, крізь прегарні просіки в зелені, з усіх боків можна було побачити розкішний замок у стилі ренесанс, мов вимережаний з рожевого каміння на блакитнім небі. І серед цього раю для мільйонів євреїв, серед блиску цього багатства, що його набув єврей банкір Натан своїми спекуляціями, невідступний спогад

став у Марковій уяві, спогад про маленьку темну крамничку на вулиці Тру, про сумну халулу без сонця й повітря, де єврей Леман працював голкою вже тридцять років, заробляючи саме стільки, щоб не вмерти з голоду. А скільки інших євреїв, ще злиденніших, пухли від голоду в жахливих кльоаках. Таких було сила-силенна. Ось тут виявлялася вся облудність антисемітизму, вся безпідставність масового обвинувачення нації, що її вважали взагалі за націю гендлярів, тоді як єврейство нараховувало таку силу бідних робітників, цих соціальних жертв, пригнічених од всемогутніх власників грошей, хто б вони не були, євреї чи католики. Від того часу, як єврей ставав одним із королів капіталу, він купував собі баронський титул, оддавав свою дочку за графа давнього славнозвісного роду, вдавав із себе непримиренного рояліста і з рештою ставав ренегатом, запеклим антисемітом, що цурався й душив своїх же одновірців. Немає ніякого єврейського питання, є тільки питання про нагромадження грошей, що отруюють суспільство і викликають розклад. Опинившись перед замком, Давід і Марк помітили під великим дубом барона Натана з дочкою й зятем у товаристві маркізи де Буаз і одного ченця. В цьому останньому вони впізнали власну особу панотця Крабо. Сьогодні тут, очевидно, був інтимний сніданок, отже, запрошено, як доброго сусіду, й ректора Вальмарійського коледжу, бо обидва маєтки розташовувалися за якихось три кілометри один від одного. Безперечно, після сніданку за солодким розмовляли про якусь важливу справу. А потім прийшли сюди під цей дуб тішитися розкішним серпневим днем, сидячи на садових стільцях біля мармурового басейну; в нього безупинно падали краплі кришталю, що його сипала туди тендітна німфа з своєї урни.

Впізнавши відвідувачів, що скромно спинилися трохи віддалік, барон наблизився, відвів їх набік і запросив їх сісти на інших стільцях по інший бік басейну. Він був малий на зріст, трохи зігнутий і зовсім лисий у свої п'ятдесят років, але з молодим видом, чорними хижими очима, захованими під глибокими

дугастими віками. Зараз обличчя його виявляло журну симпатію, наче він приймав людей, що були в глибокій жалобі й оплакували родича. А втім, візита не здивувала його, бо він мусив був чекати на неї.

— Ах, мій нещасний Давіде! як мені шкода вас! Я багато думав про вас після того нещасного випадку... Ви знаєте, що я з великою пошаною ставлюся до вас, як до людини інтелігентної, запопадної, що здатна до впертої праці... Але яке діло, яке гидке діло ваш брат Сімон поклав вам на плечі! Він компромітує вас, руйнує, мій нещасний Давіде.—І в щирім розпачі він підвів тремтячі руки, показуючи, як він тремтить од того, що знову починаються давні переслідування.

— Він усіх нас компромітує, безщасний!

Тоді Давід із спокійною певністю почав захищати свого брата, заговорив, що він рішуче переконаний у його невинності, наводив доводи моральні й матеріальні, що, на його думку, були безперечні, а Натан хитав головою, роблячи короткі сухі рухи.

— Так, так, це цілком природно, що ви його вважаєте за невинного. Я сам хотів би ще вірити цьому. На жаль, треба переконати не мене, а суд, а також цей нарід, що ніяк не вгамується і здатний накоїти всім нам багато неприємностей, якщо винного не засудять... Ні, шановний, я ніколи не подарую вашому братові того, що він кинув такий тягар на ваші плечі.

Але далі, коли Давід пояснив йому, що все ж таки прийшов до нього, такого могутнього, рахуючи на його допомогу, щоб установити істину, барон став холодний, слухав уже мовчки, з виглядом, що поволі ставав дедалі замкненішим.

— Пане бароне, ви завжди ставилися так добре до мене... Ви колись запрошували сюди до себе бомонських суддів, отже, я гадав, що зможу про дещо дізнатися в вас. Між іншим, ви знаєте пана Де, слідчого, що йому доручена справа. Він, сподіваюся, мусить підписати наказа, що в нього немає підстав для обвинувачення. А може ви вже маєте новини з цього приводу, не рахуючи вже того, що коли наказа ще не видано, то одне ваше слово тут могло б бути для справи дорогоцінне.

— О, ні! о, ні!—заукав Натан,—я нічого не знаю, не хочу нічого знати... Я... я не маю ніяких офіційних зв'язків, ніякого впливу, і потім мене паралізує моє становище, як одновірця, я скомпромітував би себе й не допоміг би вам... Чекайте но, я зараз покличу до вас зятя.

Марк задовольнявся тим, що мовчки слухав, бо він прийшов тільки для того, щоб підтримати клопотання Давідове, як учитель, колега Сімонів. Поглядав також і на паній, що сиділи під сусіднім дубом: на графіню Марію, що її звали прекрасна Лія, маркізу де Буаз. Вони сиділи обидві, а між них панотець Крабо, що його посадили в старовинне сільське крісло, а граф Гектор де Сангльбеф стояв, допалюючи сигару. Маркізу, ще ніжну й уродливу, з її білявим волоссям, що почало вже сивіти й що вона його пудрила, дуже непокоїв соняшний промінь; він лежав і на графіниній шії. Але ця остання, виблискуючи своєю вродою чорнявки, лінива й погорда, марно запевняла маркізу, заприсягалася, що промінь ні трішечки не турбує її. Кінець-кінцем маркіза таки примусила її пересісти на інше місце разом з собою, осипаючи її звичайними ніжними іменами, як моя кішечко, мій алмазе, мій скарбе.

В дуже добрім гуморі, з виразом поблажливого директора, панотець Крабо усміхався обом, то одній, то другій. А в мармуровім басейні кристалічна вода, що її лила тендітна німфа з своєї урни, тягла всю вічну ноту, мов та флейта.

На поклик свого тестя Сангльбеф повільно наблизився. Рудий, гладкий, з опасистим і рум'яним обличчям, він мав вузький лоб, жорстке коротке волосся, великі очі каламутного блакитного кольору, невеличкий і м'який ніс, великий, хижий рот, навіть захований під густими вусиками. Тільки но барон з'ясував йому, якої допомоги прийшов просити в них Давід, він розгнівався, став брутальний, вдаючи, ніби це робить з якоїсь щирости й безпосередности вояка.

— Плутатися в цю історію, ані, нізащо!.. Даруйте, пане, я користуватимуся з свого депутатського стану для справ ясніших і чистіших. Безперечно, я певний,

що ви чесна людина. Але, правду казати, вам важко буде захищати свого брата. А зрештою, як це кажуть усі ті, що на вашій стороні, ми ж вороги. Чому ж ви звертаєтесь до нас?

Він роздратовано дивився на Марка своїми великими каламутними очима й почав виливати гнів на людей, що не мають бога, батьківщини, що глумляться з армії. Надто молодий, щоб брати участь у війні 70-го року, він служив тільки в гарнізонах, не перебував жодної кампанії. Проте, він був кірасир, за його власними словами, до мозку кісток. І він заносився тим, що вибрав собі два гасла. Вони склали всю його релігію, розп'яття, прапор, його прапор, за який він радий був померти.

— Бачите, пане, коли ви вґрунтуєте хрест у школах, коли ваші вчителі, замість того, щоб виховувати тільки громадян, виховуватимуть християн, тоді тільки ви можете рахувати на нас, тоді тільки ви можете просити в нас про послугу.

Давід, холодний і блідий, не спинив його, навіть не урвав йому мови. Потім уже сказав спокійно:

— Але, пане, я не прохаю в вас нічого. Це я хотів звернутись до пана барона.

Тоді Натан, бачивши, що сцена стає дуже різка, втрутився й повів Давіда й Марка наче б для того, щоб поводити їх трохи парком. Зачувши підвищений графів голос, панотець Крабо на одну мить повернув голову, а потім знову віддав свою увагу світській розмові з графінею й маркізою, його двома наймилішими сповідальницями. А як і Сангльбеф приєднався до них, їхній глумливий тріумфальний сміх розлягся голосно парком. І пані і директор коледжу сміялися з тієї гарної лекції, що її, як похвалився Сангльбеф, він прочитав цим двом брудним євреям.

— Що ж поробиш! Вони всі такі,—заявив Натан, знизивши голос, Давідові й Маркові, коли вони віддалилися кроків на тридцять.—Я покликав свого зятя, щоб ви судили сами, який настрої у департаменті; я розумію тут вищі кляси, депутатів, службовців, міську владу. Отже, в який спосіб я міг би бути вам корисний? Ніхто мене не послухає.

Але така облудна добродушність, що в ній бренив віковий атавістичний жах, кінець-кінцем, йому самому почала здаватися негідним полохунством, і він додав:

— А в тім, вони справедливі, я на їхній стороні. Франція насамперед, з її славетним минулим і всіма її міцними традиціями. Ми не можемо її віддати в руки франкмасонів і космополітів. Але ж мій милий Давіде. Я не дозволю вам так піти, не давши доброї поради. Облиште цю справу. Ви в ній усе втратите. Тут ви наскочили на скелю й потерпите крах. Ваш брат і сам з'ясує справу, раз він невинний.

Це було його останнє слово. Він стиснув їм обом руки й, повернувшись, пішов спокійним кроком, а вони мовчки вийшли з парку. Але за парком, на дорозі, вони подивилися один на одного, майже втішені своєю невдачею; до того сцена здавалася їм повна й типова.

— Смерть жидам!—окрикнув Марк, сміючись.

— Ах, ти ж брудний жид!—сказав Давід, гірким тоном жарту.—Він зовсім чесно радив мені кинути братову справу. І він не вагався б. Він уже кинув їх і кидатиме ще своїх братів... Рішуче мені треба стукати не в двері моїх славетних одновірців. Жах робить їх дуже великими страхополохами.

Тимчасом слідчий Де, швидко допитавши всіх свідків, не зважувався видавати наказа. Підозрівали, що його посіли сумніви, що дедалі зростали. Він мав професійне гостре чуття. Дуже розумний для того, щоб не почувати істини, з другої сторони, він був дуже заклопотаний суспільною думкою. До того ж удома його мордувала страшна жінка. Пані Де, одна із сповідальниць панотця Крабо, святобожна, потворна, але кокетлива, не знала спокою від пристрасного шанобства, мордували її злидні в сім'ї, вона мріяла про Париж, про строї, світ. Це все може бути, як чоловікові її трапиться якась велика, гучна справа. І ось така справа, що вона на неї чекала, випала, і вона невтомно повторювала своєму чоловікові, що він був би дурний, не скористувавшись із цієї нагоди, бо якщо він буде

такий наївний, що звільнить цього єврея, то вони рішуче опиняться ні з чим. Але Де опирався, як чесна, але збентежена людина, він не квапився, маючи далеку надію, що, може, трапитися якийсь випадок, що дозволить йому примирити свій інтерес і свій обов'язок. І це нове відволікання здавалося Маркові найкращою ознакою. Йому добре відома була туга, що її переживав цей слідчий, яле, як оптиміст, він завжди був переконаний у тім, що істина має в собі непереможну силу, і їй мусили коритися всі.

Відколи стався цей нещасний випадок, він часто ходив ранком до Бомону відвідувати свого старого друга Сальвана, директора нормальної школи. Той був дуже обізнаний щодо справи; і в розмові з ним Марк теж черпав багато віри й мужности. Крім того, сами стіни нормальної школи, де він прожив три роки в якомусь ентузіязмі, залишалися милі для нього. Тут поставали різні приємні спогади: лекції такі численні й такі різноманітні, кімнати, що вони їх сами прибирали, рекреації, виходи до церкви, що дозволяли учням пройтись якусь годину містом. Школа стояла на малій пустельній площі, край вулиці Республіки. Отже, як Марк заходив до кабінету директорового, що виходив у вузенький садок, йому здавалося, що в цей спокійний час вакацій він знаходиться в захистку миру й щасливої певности.

Але раз ранком Марк, з'явившись, знайшов Сальвана, проти звички, обуреного, в розпачі. Спочатку йому довелося почекати трохи в передпокої. Директор саме приймав одвідувача, що незабаром вийшов із кабінету,—це вчителя Дутрекена, людину з низьким і впертим чолом, з широким виголеним обличчям, як у судді, що свідомо ставиться до свого звання. Потім, увійшовши в свою чергу, Марк здивувався хвилюванню Сальвана, що, підвівши вгору руки, вигукнув:

— Ну! мій друже, чули ви про ганебну історію?

Середнього зросту, дуже простий і дуже енергійний, з круглим обличчям, що дихало веселістю й одвертістю, з очима, що звичайно сміялися й дивились просто в обличчя. Тепер його очі виблискували чесним гнівом.

— Що ж таке?—спитав занепокоєний Марк.

— Ах, ви ще не знаєте?! Ну, мій друже, паскудники осмілили: Де вчора ввечері видав свого наказу; в ньому зроблено висновок про віддання Сімона під суд.

Марк, пополотнівши, не випускав і пари з уст, а Сальван, показуючи йому на розгорнутий номер газети „Ле Пті Бомонте“, додав:

— Дутрекен, що допіру вийшов відси, залишив мені цей паскудний аркуш, де вміщено цю новину, і він, крім того, потвердив, що це правда, бо він знає одного реєстратора в суді.

І, взявши номер газети, він зім'яв його і з огидою відкинув у куток.

— Ох! ця паскудна газета, огидна отрута, що псує й розбещує цілий нарід! Несправедливість стає можливою саме тоді, коли вона отруює облудою цей нещасний французький нарід, ще темний і такий легковірний на казки, що їх підроблюється до його низьких пристрастей... Найгірше те, насамперед, що ця газетка широко розповсюджена, вона потрапляє скрізь, залишаючись водночас нейтральною, не належачи жодній партії. Вона є звичайна збірка романів-фейлетонів, різних фактів, популярних статей, приступних для найнерозвиненіших людей. Це до смаку читачам. Отже, протягом довгих років вона була друг, оракул, щоденна справа для простодушних і бідних людей, для натовпу, що не може сам мислити. І ось вона, ця газета, надуживає тепер свого виключного становища, своїх численних читатів. Вона переходить на платню до облудних і реакційних партій, здобуваючи гроші всілякими фінансовими інтригами, всілякими темними політичними авантюрами... Хай собі брешуть, лихословлять бойові газети, це не такі наслідки. Це партійні газети, їх знають, їх розуміють уже з їхньої назви. Наприклад, „Бомонський Хрест“ провадив жорстоку кампанію проти нашого друга Сімона, вчителя-єврея, що отруює й убиває дітей, і це мене ані скілечки не бентежило. Але як „Ле Пті Бомонте“ вмістив ганебні й підлі статті, що ви їх сами знаєте, ці доноси, плітки, зібрані на смітниках, це вже був злочин, це вже було отруювання

народу. Ввійти до простих людей із благородним виглядом і потім дошлати отрути до кожної страви, примусити цих людей збожеволіти, наштовхнути їх до почварних дій, щоб тільки збільшити тираж газети, я не знаю більшого злочину...

Бо не тіште себе думкою, що коли суддя Де не підписував протокола про відсутність даних до обвинувачення, це не значить, що він почував на собі давління, натиск громадської думки, ні, це людина пририта й нещасна, з хиткою чесністю, а жінка в нього, вона сама звертає його з правдивого шляху. Суспільна ж думка—це „Ле Пті Бомонте“, що лестить собі, наче репрезентує його, тимчасом сама перша спричиняє несправедливість, сіє глупство і жорстокість, кидає їх усюди в глибокі маси, й ось, я боюся цього, настали вже огидні жнива.

Сальван упав на фотель перед своїм столом з виглядом розпачливої туги. Запала тиша; підчас її Марк ходив повільними кроками, пригнічений тими самими думками, бо теж поділяв їх. Він нарешті зупинився й спитав:

— Проте, треба ж зважитися, що нам робити? Припустимо, що вони почнуть цей несправедливий процес. Не можна ж припустити, щоб Сімона засудили; це було б потворне діло. А нам не можна сидіти, склавши руки; я гадаю... як безщасний Давід дізнається про цю страшну новину, він захоче діяти. Що порадите ви нам?

— Ох, мій друже!—вигукнув Сальван,—як би радо почав я сам діяти, коли б дали мені засоби... Чи не так? бо ви ж добре знаєте, що цим переслідують взагалі світського вчителя й дають згоду розчавити його разом з цим безталанним Сімоном. Наша дорога нормальна школа, аджеж вона розсадник людей, що не мають ні бога, ані батьківщини. Наші вороги намагаються, як звірі, знищити її. А я, її директор, мене уявляють як щось подібне до сатани, що породжує місіонерів атеїзму, і вони давно вже мріють про загибель школи. Яка перемога буде для зграї церковників-езуїтів, коли один із наших колишніх учнів піде на

ешафот, покараний за ганебний злочин!.. Ах, бідна моя школа! бідний мій дім! Школа, що нею я марив, як такою корисною, такою великою, такою потрібною для майбутньої долі країни. Які страшні хвилини примусять її ще пережити.—І вся його палка віра в важливе призначення нормальної школи пробивалася з кожного його надхненного слова. Сам колишній учитель, колишній інспектор шкіл, світлий войовничий розум, що прагнув знання й поступу, він мав лише одну мету, керуючи нормальною школою: підготувати добрих учителів, відданих експериментальній науці, звільнених од влади церкви, вчителів, що вчитимуть нарешті нарід істині, роблячи його здатним до волі, справедливості й миру. Все майбутнє нації й людськості залежало від цього.

— Ми згуртуємося всі навколо вас,—сказав тремтячи Марк,—ми не дозволимо, щоб завмерла ваша справа, найпотрібніша й найважливіша в теперішній час, справа порятунку.

Сальван сумно всміхнувся.

— О, всі, мій друже! а скільки ж вас навколо мене?.. Ви та ще був цей безщасний Сімон; я багато рахував на нього. Є ще панна Мазелін, моя вихованка, що йде опліч з вами; вона в Жонвілі. Коли б нас було кілька дванадцятко подібних до неї осіб, найближче покоління мало б нарешті громадян, дружин і матерів, звільнених од попівського впливу. Щодо Феру, то він збожеволів од злиднів і обурення. Це розум, отруений гіркотою життя... А далі ми переходимо вже до отари, індиферентної, єгоїстичної, що гние в своїй непорушності, дбаючи тільки про те, щоб підлабузнитися до начальників і дістати добрі нотатки. Я не кажу вже про ренегатів, про тих із нас, що перейшли до табору ворога, як, наприклад, ця панна Рузер, що одна-сама виконує працю десяти добрих сестер, і що виявила себе такою бридкою в Сімоновій справі. Я забув ще про цього нещасного Мінью, одного, проте, з наших найкращих учнів. Це людина не зла, але розум їй може зіпсуватися. Він буде добрим чи лихим залежно від впливу.

Сальван знову спалахнув і продовжував із ще більшим надхненням.

— Чекайте но, ще Дутрекен, той, що був у мене перед вами, що ви бачили, як він виходив відси. А його становище хіба не розпачливе? Учитель, син учителя. Батькові його було років п'ятнадцять у семидесятих роках. Він уступив до нормальної школи трьома роками пізніш, ще збурений після того, як удерлися німці. Старий Дутрекен зріс у гніві, з думкою про помсту. Тоді все виховання було скероване на те, щоб наситити розуми патріотичними ідеями. Хотіли лише мати гарних салдатів. Армія була храмом, святинею, ця армія, що залишалася тридцять років, наготові в чеканні, армія, що проковтнула мільйони. Отже, нам зробили Францію войовничою, замість Франції, що прагнула б поступу, істини й миру, й що могла б урятувати світ. І тепер ми маємо Дутрекена, проте, доброго республіканця, колишнього прихильника Гамбети, вчорашнього антиклерикала, що його патріотизм кинув до антисемітизму і зрештою кине до клерикалізму. Він щойно виголосив передо мною надзвичайну промову,—відбиток статей із „Ле Пті Бомонте“, промову про те, що Франція має бути передусім, про те, що треба вигнати євреїв, шанувати армію. З цього роблять догму, сенс держави полягає в слугуванні батьківщині, що їй загрожують вороги, нарешті, в визволенні навчання, що мусить бути ще поширене, іншими словами, треба залишити вільне місце для освітніх церковних закладів, що мають завдання задурманювати нарід. Це вже банкрутство республіканців-патріотів славетних часів... І, проте, Дутрекен добра людина, гарний вихователь, що має тепер п'ять помічників під своїм керуванням; у нього ж найкраща в Бомоні школа. Два його сини вже молодші вчителі в департаменті, і я знаю, що вони поділяють батькові думки, з переборщенням, властивим молоді. Куди ми йдемо, якщо подібний дух продовжуватиме жити серед учителів нашої елементарної школи? Так, так, настиг слушний час підготувати інших учителів, надіслати до нашого нещасного темного народу цілий легіон вільнодумних інтелігентів, що

навчили б його істини, єдиного джерела справедливості, доброти й щастя.

Він виголосив ці останні слова так палко, що Марк навіть звеселішав.

— Добре, мій любий учителю, я знову пізнаю вас, ви не погоджуєтеся кинути батьківщину на призволяще й зрештою ви переможете, бо істина йде поруч з вами.

Сальван, теж розвеселившись, визнався, що він допіру поступився був одній хвилині занепаду мужності. Цей несправедливий процес, що ним загрожують Сімонові, роздратував його.

— Поради, ви просите в мене поради, що діяти... Поміркуємо трохи, досліджуватимемо разом стан речей.

Був у них Форб, ректор, людина мила й ласкава, дуже розумна, але заглиблена в вивчення стародавньої історії. Він з глухим призи́рством ставився до теперішнього часу, не цікавився ним і був просто ко́ліщатком у механізмі поміж міністром і персоналом свого університету. Далі, був ще Ле Баразе, інспектор академії, і всю надію на майбутню перемогу Сальван покладав на цього бадьорого розумного чоловіка, що з нього був, крім того, тонкий політик. Ле Баразе мав ледве п'ятдесят років, належав до героїчної доби народження республіки, коли доконечність світської обов'язкової школи вважалося навіть за підвалину вільної і справедливої демократії. Робітник першої доби існування республіки, він зберігав зненависть до клерикалізму й залишався переконаний, що треба вигнати попа з школи, визволити розуми від усіляких облудних догм, раз хочать мати націю дужу, освічену в повнім розумінні цих слів. Але вік його, перешкоди, що він стрівав од церкви, що раз-у-раз чинила опір, додали до його республіканської запопадливості великої розсудливості, спритної й розумної тактики, вживаючи якої, він використовував кожний маленький крок, що він його робив щодня. Він протиставив інерцію нападам своїх супротивників, якщо їм не міг протиставити силу. Колишній ад'юнкт, професор Паризького лицю,

він користувався також і всією тією силою, що йому надавав його стан інспектора, не входячи ніколи в безпосередню боротьбу ні з префектом, ні з депутатами й сенаторами. Проте, він ніколи не відмовлявся від своїх намірів, поки не вволювано його волю. Дякуючи йому, й Сальван, що теж зазнавав атак від клерикалів, міг продовжувати з умовним спокоєм свою справу відродження, відновлення персоналу елементарних шкіл. Сальван і сам безперечно міг би бути корисним у справі захисту Сімона проти йому підлеглого інспектора елементарних шкіл Морезена. Бо не можна було обминати красеня Морезена, що погрожував стати лютим ворогом, зрадником університетові, перейшовши до попівства після того, як довго винюхував повітря, перейшовши з певністю, що перемаже церква, а тоді вона краще заплатить за ті послуги, що він зробить для неї.

— Чи казав він вам про своє свідчення,—запитав Сальван.—Перед суддею Де він міг дуже багато звести облудного на Сімона. І такому езуїтові припоручають інспекцію наших шкіл!.. Отакий самий і Депенвільє, директор Бомонського лицю; його щонеділі можна бачити на обідні в Сен-Максансі з жінкою й двома його поганенькими доньками. Безперечно, думки мусять бути вільні. Але як Депенвільє є вільний і може ходити до обідні, він не обов'язаний бути вільний у тім, щоб передати езуїтам один із навчальних закладів другого ступня. Панотець Крабо верховодить у нашій лицей, як верховодить він і в Вальмарійськiм коледжі. І чи не найбільша іронія долі в тім, що світський лицей, лицей республіканський,—а він, на мою думку, мусить бути протилежний попівському лицеві,—по суті є просто ганебний філіял останнього. Ну й гарне діло робить наша республіка, припоручаючи себе вірним і льяоальним рукам! І я тепер розумію, що Морезен працює для ворожого табору, бо той не спиняється ні перед чим і добре йому платить.

Потім, коли Марк почав уже прощатися, Сальван додав:

— Отже, я побачуся з Ле Баразе... Не ходіть до

нього, краще буде, як прохання походитьме від мене, для того, щоб він сміливіше підтримував його. Ніщо не допоможе, коли його підштовхувати; він любить діяти в свою пору, тими засобами, що має тільки він. І, розуміється, він примусить Морезена заспокоїтися, якщо не зможе безпосередньо прислужитися Сімонові. Але ось що я вам раджу, підіть до Лемарруа, нашого мера й депутата, колишнього друга Бертеро, батька вашої дружини. Ви ж його добре знаєте, адже так. Він може бути вам корисний.

На вулиці Марк вирішив іти негайно до Лемарруа. Пробило одинадцять годин; він безперечно застане його вдома. Гамбетівською вулицею, що розподіляла Бомон на дві половини, він, прямучи до міської ратуші, дійшов до вулиці Жафр, місця звичайних прогулянок бомонців, що перетинала місто в іншому напрямку—від префектури до собору. На цій вулиці, що належала до аристократичного кварталу, Лемарруа мав пишний дім; у ньому чарівна пані Лемарруа, парижанка, улаштовувала свої свята. Багатий лікар, маючи вже велику репутацію, він привіз її з Парижу, залишивши столицю, щоб лікарювати в своїм ріднім місті, маючи до того політичні, честолюбні наміри. Казали, що замолоду, коли Лемарруа ще лікарював, якийсь випадок зближив його з Гамбетою, й відтоді він мав інтимні зв'язки з ним. До своїх справ він ставився з ентузіазмом, як переконаний республіканець і улюблений учень великої людини. Отже, на нього дивилися в Бомоні як на стовп буржуазної республіки. Чоловік милої жінки, він сам був дуже популярний серед бідних, що їх лікував задарма. Взагалі, це була розумна й добра людина. Він досить швидко зробив свою політичну кар'єру. Спочатку він був членом міської ради, потім генеральним радником, нарешті депутатом і мером. Уже дванадцять років, як його обрано на мера й стільки ж, як він одержав депутатського мандата. Це скидалося на те, наче б то він набув собі місто в маєток і вважав себе за законного власника, за безперечного господаря Бомону, за старшого з депутатів департаменту, поміж яких, проте, були й реакціонери. Забачивши, що до

його кабінету, великої кімнати, опорядженої з поважною розкішшю, входить Марк, він сам перший пішов назустріч гостеві з простягнутими руками й милою усмішкою, що в ній почувалася симпатія. Чорнявий, ледве посивілий, не зважаючи на те, що наближався до п'ятидесяти років, він був людина з великою, наче виточеною на медалі, головою, живими й ясними очима.

— А, мій герою! Я дивувався, що вас не бачив, і добре знаю діло, що привело вас до мене. Та й потворна ж ця Сімонова справа. Він же невиний, цей безталанний Сімон! Це видно з тієї лютости, з якою його переслідують... Я з вами, о, я з вами від щирого серця!

Щасливий од такого прийому, відчуваючи полегшення від того, що знайшов нарешті справедливу людину, Марк поспішився з'ясувати йому, що він прийшов просити в нього його всемогутньої допомоги. Треба було щось тут зробити, бо не можна ж дозволяти судити, а може й засудити невинну людину. Але вже Лемарруа підвів руки вгору.

— Діяти, діяти, безперечно... Тільки що ж зробиш проти громадської думки, коли вже цілий департамент обурений?.. Ви добре знаєте це. Політичне становище дедалі ускладнюється. А тут ще генеральні вибори, що мають відбутися в травні місяці. Це ж якихось дев'ять місяців. Поміркуйте над цим і скажіть, з якою великою розсудливістю ми мусимо діяти, якщо не хочемо наразити республіку під риск невдачі.

Він сів і почав вертїти ніж із слонівки, прибравши раптом заклопотаного вигляду. І тут Лемарруа почав розповідати про свої страхи, про збурення в департаменті. Соціалісти в ньому щось дуже заворушилися і вже завоювали певні позиції. Це не визначає, що він їх побоюється, бо покищо жоден соціалістичний кандидат не має шансів пройти. Але на останніх виборах, якщо й обрано двох реакціонерів, у тім числі й Сангльбефа, що пристав до них, так це завдяки відводам, що декому зробили соціалісти. Наступнього травня боротьба має бути ще запекліша. І це слово „соціалі-

сти" набувало в його вустах усе більшої гіркоти. Це визначало жах і гнів буржуазної республіки, що тепер посідає владою, але бачить, як повільно, проте безупинно насувається соціалістична республіка, що хоче захопити владу.

— Отже, мій милий, як же ви хочете, щоб я допоміг вам? У мене зв'язані руки й ноги, бо нам же треба зважати на громадську думку... Я не про себе кажу вам, бо я певний, що мене знову оберуть, але я мушу солідаризуватися з своїми колегами, щоб не посадити їх на слизьке. І потім, зважте ще й таке. Коли б справа ходила тільки про мій мандат, я б, не вагаючись і хвилини, офірував би його, тільки, щоб піти за голосом свого сумління, я проголошував би прилюдно те, що вважаю за істину. Але на кін ставиться саму республіку, чи існувати їй, і справа ходить про те, щоб не допустити її до поразки в особі нашої партії. Ах! коли б ви знали, які лихі, мстливі бувають часом люди.

Потім він почав скаржитися на префекта Ганнебіза, вродливого чоловіка з біноклем, завжди в гарнім строї, старанно зачісаного. Він зовсім не допомагав йому, боючись скомпромітувати себе або перед своїм міністром, або перед езуїтами: він бо слугував обом таборам, повторюючи при всякій нагоді з заклопотаним виглядом: „О! ніяк не можна“. Безперечно, він схилився до попів і військових, і треба ще стежити за ним, користуючись з його ж тактики дипломатії й компромісів.

— Нарешті, мій друже, перед вами людина в розпачливім стані, примушена дев'ять місяців зважувати кожний свій крок, кожне своє слово, якщо вона не хоче дати клерикальній зграї втіхи побачити, що на цю людину плюють читачі газети „Ле Пті Бомонте“. Ця Сімонова справа виникла дуже не до речі... Ах! Коли б це не стояли перед нами вибори. Тоді б я зараз же заходився біля цього діла.—І раптом, кинувши свій звичайний спокій, він спалахнув гнівом.

— Я не кажу вже про те, що ваш Сімон не задоволений з того, що скинув нам на плечі свою справу в такий важкий для нас момент, він ще обирає за

заступника собі Дельбо, соціаліста Дельбо, що його ненавидять усі розважливі люди. Це вже переходить усякі межі, і треба справді думати, що ваш Сімон хоче, щоб його було засуджено.

Марк слухав увесь час із стиснутим серцем, почувваючи знову розчарування. Він знав Лемарруа за чесну людину, і той багато разів доводив свою стійку республіканську вірність...

— Але,—зрештою обізвався й Марк,—у Дельбо великий талант, і, коли нещасний Сімон обрав його, це з тих міркувань, що він уважає, як і всі ми, цього заступника за людину, що може добре й сумлінно ознайомитися з станом цієї справи. А втім, він не певний, чи взявся б за таке діло інший який заступник... Часи і справді тепер жахливі, і всі стають боягузами...

Лемарруа почув, що останнє слово наче вдарило його по обличчі. Він зробив різкий рух, не обурився, а почав навіть усміхатися.

— Ви вважаєте, що я надмірно розсудливий; так, мій молодий друже. Постарійтеся ви так, як я, тоді й побачите, що не завжди зручно в політиці погоджувати свої вчинки з переконаннями... Але чому б вам не вдатися до мого колеги Марсільї, вашого молодого депутата, любови й надії всієї молодої інтелігенції департаменту. Щодо мене, то мене вже мають за стару тварину, що зістарілася, стала розсудлива. Це цілком зрозуміло. А Марсільї, з розумом таким широким і вільним, безперечно, піде на чолі вас... Підіть до нього, підіть.

І він вирядив Марка аж до сходів, стискуючи йому руки, обіцяючи допомогти всім своїм впливом з першою ж можливістю, тільки дозволять це обставини.

Дійсно, чому б не піти до Марсільї. Він теж мешкає на вулиці Жафр, за кілька кроків, а дванадцяти годин ще не було.

Марк міг представитися, бо він був за таємного виборного агента для нього, почувваючи захоплення від кандидата, дуже для нього симпатичного, з великою літературною освітою.

Народившись у Жонвілі, видатний учень вищої нормальної школи, Марсілії був за викладача протягом двох років у Бомонській вищій школі. Там він і виставив свою кандидатуру, подавши прохання про відставку. Малий на зріст, білявий і ніжний, з виразом приязни на обличчі, що завжди усміхалося, він приваблював серця жінок, примушував навіть мужчин любити себе своїм рідким умінням знайти потрібне слово про кожного, своєю готовністю до послуг, що він її вмів показати кожному. Що найбільше приваблювало до нього молодь, так це те, що він сам був молодий, майже тридцяти двох років. Його промови, прибрані в красиву форму, були зрозумілі для кожного слухача. В них він розвивав тему делікатно, з глибоким знанням людей і речей. Нарешті, треба ж було мати дегутата справді молодого, щоб на нього можна було рахувати. Він мусив відновити політику, внести до неї властивості нового покоління і зробити все це бездоганним способом з усіма прекрасними оздобами гарного літературного стилю. Вже три роки, як він справді відігравав у палаті дедалі важливішу роль. Його репутація і довір'я до нього безперервно збільшувалися; вже казали, що він матиме портфеля, не зважаючи на свої тридцять два роки. І було ясно, що коли Марсілії й клопотався справами своїх виборців з невтомною готовністю, то ще краще він стежив за своїми власними справами, користуючись з найменшої нагоди, як з ручних щаблів, і посовуючись уперед так природно й легко, що нікому ще й на думку не спадало вбачати в ньому звичайного кар'єриста, кандидата нетерплячої й запальної молоді, жадібної до всіляких насолод, до влади.

Квартира його була мебльована й оздоблена з делікатним смаком. Марсілії прийняв Марка як гарного товариша, наче б то цей незначний сільський учитель був завжди його молодший університетський брат. Зразу ж він заговорив невимушеним зворушеним голо-сом про Сімона й сказав, як серце йому було збентежене сумною долею цього нещасного. Безперечно, він не відмовиться прийти йому на допомогу, говоритиме

на користь обвинуваченого, побачиться з потрібними в цій справі особами. Але, з безмежною ввічливістю, він зрештою радив виявляти якнайбільшу обережність з оглядом на наступні вибори. Словом, хоч форма була тут і якнайувічливіша, проте, відповідь була така ж, як і в Лемарруа, прихована рішучість нічого не робити, щоб не скомпромітувати святого ковчега цих кандидатів, що їх подано вже виборцям.

Здавалося, що була тільки одна різниця поміж двох груп, двох напрямків політичних діячів; один старий напрямок був грубіший, другий — молодший, ввічливіший. Цей молодий Марсільї так і сипав компліментами, але вони сходилися в своїй упертості нічим не поступатися, ані шматочком завойованої влади. І Марк тут удерше відчув, що Марсільї тільки кар'єрист у повнім розквіті, і що він холоднокровно вирішив скористатися з плодів, що принесуть його зусилля. Проте, він мусив був, залишаючи його, дякувати, бо молодий депутат заприсягався служити йому, віддавав себе в його розпорядження й наговорив цілу купу дуже приємних і солодких слів.

Цього дня, повернувшись до Майльбуа, Марк був повний страхів і турбот. А після півдня, бажаючи втішити Леманів, він вирядився на вулицю Тру і потрапив саме тоді, як сім'я була вся в сльозах. Вони так сподівалися на те, що слідчий дасть висновок про відсутність даних обвинувачення. Давід, що теж був там, приголомшений поганою новиною, хотів уже сподіватися на якесь чудо, що не дасть розпочати цей несправедливий процес. Але наступними днями події розгорнулися прискореним темпом. Палата, що відала справами про віддання до суду, здавалося, особливо квапилася й призначила розгляд справи якнайшвидше, під жовтневу сесію. Тоді до Давіда, з його палкою вірою в невинність брата, з його силою волі й твердістю духа, що мусили зробити з нього героя, повернулася вся його мужність, уся його певність. Отже, процес мусить бути, і не можна уникнути цього сорому. Але де ж такі присяжні, що насміляться засудити Сімона, коли немає найменших доказів його вини? Сама думка про

засудження здавалась жахливою, не можливою. У в'язниці Сімон, як і раніше, продовжував безперестанно повторювати, що він невинний, і його спокійне чекання, його переконаність, що швидко буде на волі, що він їх виявляє підчас кожного відвідування брата, підтримували, екзальтували й цього останнього. А в Леманів складали навіть пляни, наприклад, пані Сімон марила, що вона проведе цілісінький місяць одпочинку з чоловіком і дітьми десь у тихім куточку Провансу, де вони мали друзів. І саме підчас цього нового періоду їхніх надій, Давід раз ранком повів Марка до Бомону, до Дельбо, щоб серйозно поговорити про справу.

Молодий заступник мешкав на вулиці Фонтаньє в торговім і населенім кварталі. Син селянина з околиці, він вивчав право в Парижі, де знався деякий час з соціалістичною молоддю. Але досі він не приставав ні до якої партії, не потрапляв ще ані на одну з таких важливих подій, що визначають належність людини до тієї чи іншої партії. Беручи на себе Сімонову справу, перед якою тремтіли його колеги з професії, він тим самим визначив напрямок свого життя. Він вивчав цю справу, захоплювався тим, що на цьому процесі будуть присутні всі представники суспільної влади, зберуться всі реакційні сили, що з'єдналися для того, щоб загубити нещасну людину й тим врятувати від руйнації старі, підгнилі соціальні рештовання. І войовничий соціалізм мусив вирішити, що йому далі робити, бо єдиний можливий порятунок країни залежав од цієї нової сили на решті визволеного народу.

— Оце добре! оце буде бійка!— вигукував він весело перед двома своїми одвідувачами, приймаючи їх у своїм тіснім кабінеті, загромождженім книгами та справами.— Ах! я не знаю, чи ми переможемо, але все ж таки ми наробимо їм багато лиха.

Малий, чорнявий, з палкими очима й словом, він мав чудовий голос, надзвичайний хист красномовства, разом надхненного, логічного й певного, з безперестанними палкими льотами думок.

Давіда непокоїв тільки адвокатів сумнів про те, на

чий стороні буде перемога. І він повторив фразу, що казав її вже тиждень.

— Переможемо ми безперечно, бо де знайдуться присяжні, що насмілилися б засудити мого брата без ніяких доказів?

Дельбо подивився на нього, потім спокійно засміявся:

— Мій безталанний друже, досить нам вийти на вулицю, і перші ж дванадцяттеро громадян, що ми їх здибаємо, плюватимуть вам у обличчя, ставлячись до вас як до брудного жида. Напевне, ви не читаете „Ле Пті Бомонте“ й не знаєте, що за прегарні люди ваші співучасники... Аджеж так, пане Фромане. Кожна ілюзія небезпечна й шкідлива.

А як Марк переказав йому про невдачі своїх візит до впливових осіб, Дельбо намалював картину ще яскравішу, жадаючи відтягти брата свого клієнта від помилки, що той її робив. Без сумніву, з Сальвана чесна людина, апостол, але йому самому так загрожують, що він сам потребує оборони. Щодо Ле Баразе, то він може відогравати ролю вогню, він дозволить офірувати Сімоном, тільки щоб зберегти весь свій авторитет для захисту цивільного навчання. Добрий Лемарруа, не зіпсований республіканець учорашнього дня, був, сам того не відаючи, на шляху, що приведе його до реакції. Але особливо він розпалився, почувши ім'я Марсільї. Ах! милий Марсільї, надія інтелігентної молоді. Він кокетує зо всіма поступовими партіями. Та це такий один, що на нього аніяк не можна ні з чим покладатися; він брехав учора й завжди, а завтра стане ренегат і зрадник. Од усіх цих людей можна почути тільки порожні слова й не можна сподіватися ні на жодну дію, ні на щирість, ні на мужність.

Засудивши таким чином університетський світ і світ політичний, Дельбо перейшов до суду. Він був переконаний, що слідчий Де пронюхав інстину, але він її затушкував через страх перед безперестанними сімейними чварами. Там же жінка шматувала його, щоб не дозволити йому випустити з рук „брудного жида“, і він подав свій висновок з великою гризотою сумління,

бо по суті з нього людина сумлінна щодо своєї професії й чесна. З другої сторони, треба боятися прокурора республіки, запального Рауля де ля Бісоньєра. Його акт обвинувачення безперечно буде жорстокий, не зважаючи на літературні прикраси, що він ними любить приоздоблювати своє слово. Виходячи з дрібного чванькуватого панства, він думає, що чинить велику ласку республіці тим, що служить їй, і вважає за справедливе, щоб вона винагородила його негайним підвищенням, і він сам якнайбільше прискорював його, а для цього дружив водночас і з владою і з попівством. Він і патріот, і запеклий антисеміт. А щодо президента Граньйона, то в його особі маємо президента жартуна, що любив випити, поїсти, був гарний мисливець, бігав за дівчатами й любив пожартувати, вдавав із себе рішучого, але по суті був пройнятий скептицизмом, не мав ні душі, ні віри, й служив тому хто дужчий. Нарешті, є присяжні. Ще невідомо, які вони будуть, але це легко передбачити: кілька крамарів, пенсіонований капітан, два-три архітектори, лікарі або ветеринари, службовці, рантьєри, промисловці,— всі вони отруєні, тремтять за свою шкуру, поступаються перед божевіллям громади.

— І тепер, як бачите,— зробив жорстокий висновок Дельбо,— ваш брат підло залишений від усіх. Його безталання погіршується ще тим, що йому потрібна допомога в такий момент, коли побоювання наступних виборів спиняє кожного, паралізує навіть друзів істини й справедливості; він буде мати серед своїх суддів багато дурних, егоїстів і боягузів.

Глянувши на Давіда, що той засмутився й мовчить, він додав:

— О! ми не дозволимо покійно з'їсти нас. Тільки я вважаю за обов'язок краще грубо показати вам дійсний стан речей... А тепер подивимося, що ми маємо.

Він наперед знав, чим обґрунтовано обвинувачення. З усіх боків на свідків був великий натиск; не кажучи вже про громадську думку, що в ній вони варилися, і що проймала їх мов повітря, заражене пошесною хворобою, над ними ще працювали якісь таємні сили, що

обплутували їх тенетами щоденних замовлень. Вони диктували їм думки й свідчення для суду. Панна Рузер, здавалось, рішуче стверджувала годину, за чверть одинадцять, запевняючи, що саме тоді вона чула, як повернувся Сімон. Самий Мінью, першого часу не такий певний, тепер пригадував, що чув кроки й голоси в ту саму годину. Але на учнів Сімонових уже безперечно вплинуто, на дітей Бонгарових, Дулюара, Савена й Мільйомів. Проходячи ниточкою перед судом, вони мушили найбільше схвилювати публіку. З них намагалися витягти свідчення, несприятливі для обвинуваченого. Малий Себастьян Мільйом, зокрема, заявляв тепер, голосно ридаючи, що він ніколи не бачив у руках свого брата Віктора, коли той приходив із школи братів, пропису, подібного до пропису, знайденого в кімнаті забитого. І з цього приводу розповідали про несподівану візиту до пані Едуар Мільйом її далекого родича, генерала Жарус, що командував дивізією в Бомоні. Мільйоми були для нього родичі, що їх він до того не визнавав, а тепер несподівано згадав про них, щоб зробити цю товариську візиту. Паперова крамниця була до краю приголомшена, освітлена наче сонцем цією візитою. Крім того, обвинувачення багато наполягало на марні зусилля розшукати волоцюгу, подорожнього, що на нього спочатку скидали злочин. Воно так само наполягало, що марно шукали якогось свідка, сторожа, чи якогось перехожого, що помітив би Сімона, коли той повертався пішки з Бомону до Майльбуа, як це він запевняв. Щоправда, обвинувачення не могло встановити і протинного, що Сімон повернувся залізницею, як це воно стверджувало, бо ніхто з службовців не пригадує, що бачив Сімона, і бракувало багатьох поворотних квитків. Отже, ніяк не можна було дізнатися про їхніх власників. Свідчення брата Фюльжанса й панотця Філібена, здавалось, теж мушили бути дуже важливі, особливо свідчення останнього, що, як ствержували, мав обтяжливий доказ того, що пропис вийшов із Сімонової школи. І коли закінчували ряд свідків, то й експерти, обрані судом, пани Бадос і Трабю, формально пізнавали в нерозбірнім підписі ледве помітні рис-

ки—ініціали Сімонові, переплетені великі літери Є й С.

На цьому згрунтовано обвинувачення. Сімон брехав: він напевно повернувся з Бомону залізницею о пів на одинадцять, з потягом, що прибув за дванадцять хвилин. Отже, було за чверть одинадцять певно, коли він повернувся до себе; і саме в цю годину панна Рузер, як вона стверджувала, чула, що хтось одчинив двері, ходив і говорив. З другої сторони, здавалося певним, що приведений із капуцинської капелі о десятій годині малий Зефірен не міг зараз же заснути, а бавився тим, що порозставляв рядком іконки, що й залишені були так само на столі. Отже, можна було встановити сцену вбивства між за чверть до одинадцятої і одинадцятою годиною. Самі факти розгорталися цілком природно: Сімон помітив світло в небожа, ввійшов, знайшов його в сорочці якраз тоді, коли той збирався лягати спати. Безперечно, в цей момент, побачивши цього малого янгола з худорлявим тільцем, він не міг стримати приступу еротичного божевілля. Крім того, встановлено також його зненависть до хлопчика, лютість на нього через те, що той був католиком. Були навіть інсинуації можливості ритуального вбивства. І ця огидна легенда зачепилася, наче кішка, в мозках натовпу. А втім, хоч і не заходить так далеко, сцена вбивства легко вимальовувалася: огидний акт, опір дитини, боротьба, зойки; злочинець божеволіє від пристрасти, спочатку затикає в рот усе, що трапляється під руку, щоб примусити дитину замовчати; потім, жахнувшись, втративши голову, він душить її, тоді випадає імпровізована затичка; зойки ще жахливіші відновлюються. Не так легко було з'ясувати, чому це Сімон мав під рукою газету „Ле Пті Бомонте“ й пропис, що їх зіжмано в один жмут. Можливо, що газета була в нього у кешені, бо її не могло бути в дитини. Щодо пропису, то обвинувачення вагалось: може, дитина мала в себе, а може, він був у кешені Сімоновій. І цю останню гіпотезу прийнято як найлогічнішу після того, як два експерти довели, що пропис мусив бути в учителя, раз на ньому значилися його ініціали. Нарешті, після того, як злочин вчинено, решта вже діялася сама собою. Сі-

мон залишив мале тіло долі, не торкнувся ні до чого в кімнаті, де залишився розгардіяш, обмежився тим, що знову розкрив настяж вікно, щоб примусити повірити, що вбивця зайшов з вулиці. Було тільки неймовірною нерозсудливістю не підняти й не знищити газети і пропису, що скотилися до ніжки ліжка. Це вказувало тільки на те замішання, в яким перебував злочинець. Далі, не міг же він зараз же піти до своєї жінки, що певно констатує годину його приходу за чверть до дванадцяти, і безперечно він сидів деякий час на сходах, щоб трохи заспокоїтись. Обвинувачення не обтяжувало фактів до того, щоб гадати, що й пані Сімон була за спільницю. Проте, воно припускало, що вона брехала, заявляючи, що Сімон розмовляв з нею спокійно, радісно, був веселий і ніжний цієї ночі. Доказ був і в свідченні Мінью. Того дивувало, що так пізно встав учитель другого дня. Він стверджував, що коли він прийшов до нього, щоб розбудити й переказати йому жахливу новину, Сімон був блідий, тремтів, і ледве стояв на ногах. Панна Рузер, брат Фюльжанс, панотець Філібен, всі погоджувались на тім, що Сімон ледве не впав, побачивши мале тіло, не зважаючи на те, що раніше він виявляв до дитини найобурливішу жорстокість. А хіба це не обтяжливий доказ. Вина нещасного не могла викликати ні в кого сумніву.

Переказавши так акт обвинувачення, Дельбо почав знову:

— Неможливість цього злочину з моральної сторони очевидна. Жодна бо людина, що має хоч трішечки розуму, не повірить, що Сімон винний, а, крім того, тут є й неймовірності формальні. Але ми не можемо заховувати від себе того, що ця страшна легенда тримається досить уперто. Вона опанувала уяву натовпу й стає одною з тих легендарних казок, що набирають сили незаперечної істини... І наша безсилість тут полягає в тім, що ми, з своєї сторони, не маємо історії, правдивої історії, що її могли б протиставити цій легенді, що починає формуватись. Гіпотеза про волоцюгу, що ви її, здається, додержуєтеся, мало придатна, щоб посіяти сумнів у головах присяжних, бо на неї є також серйозні за-

перечення... Тоді кого ж уважати за винного й яка ж мусить бути моя система захисту?

Марк, що слухав дуже уважно, але досі мовчав, не міг стримати вигуку, і в цім вигукові вибухло його переконання, що зформувалося повільно:

— Але для мене немає вже сумніву: один з братів—гвалтівник і вбивця.

Тут Дельбо, щасливий, схвалив цей Марків вигук енергійним рухом і сказав своєю чергою:

— Це так, я теж рішуче певний цього. Що більше я вивчаю справу, то більше я доходжу до цієї єдиної можливої істини.

Потім, коли стурбований Давід захитав розпачливо головою, він додав:

— Так, я розумію! кинути обвинувачення одному з цих невігласів-ченців, не маючи певних доказів, здається вам надто небезпечним для долі вашого брата. І ви, розуміється, праві, бо коли ми не зможемо довести, хто саме вбивця, то наша справа ще погіршала б за обмовлення, і ми дорого заплатили б за неї в наш час темної клерикальної реакції. Проте, мені треба обороняти вашого брата, а хіба ж не є найкращий спосіб довести його невинність—показати, хто мусить бути, хто ймовірно винний. Ви скажете мені, що річ у тім, щоб узнати його, ось тому то я й хотів би докладно переговорити з вами.

Розмова тривала далі. Марк наводив свої аргументи такої певности, якої дійшов він, певности того, що тільки один з ченців братської школи міг учинити злочин. Поперше, пропис, очевидно, виходив від них. Він має певний доказ цього в тім, що було в паній Мільйом, а потім в зреченні Себастьяна. Був ще підпис; зник шматок пропису; може, його відірвано; тут діло ускладнялося, і він не міг уникнути в таємницю, але почував, що саме тут криється істина. Потім, незаперечний доказ з морального погляду полягав у тім, що попи і езуїти зняли велику бучу навколо цієї справи, щоб скинути злочин на Сімона й обтяжити його вину. Вони не почали б так турбувати й небо й землю, якби їм не треба було рятувати якусь паршиву вівцю з своєї отари.

Одним і тим же вдаром, очевидячки, вони сподівалися придушити цивільну школу й дати перемогу скомпромітованій церкві. Так! згвалтування і вбивство були остаточно встановлені. Тут виявився темний і жорстокий садизм, суміш наруги й релігійности, що видавала причетність до злочину ченця. Але цих доводів, чисто логічних, доводів розуму було недосить. Марк охоче погоджувався з цим; і він був несамовитий, що доводилося дошукуватися правди серед такої темряви, замішання й жаху. І цю темряю якісь управні невидимі руки, здавалось, мали собі за ціль збільшувати день-у-день.

— Ну,—спитав Дельбо в Марка,—а чи не підозріваєте ви брата Фюльжанса, або панотця Філібена?

— О, ні!—відповів той.—Я їх бачив біля нещасного тіла того самого ранку, коли відкрито злочин. Брат Фюльжанс, без сумніву, зразу повернувся до своєї школи в четвер увечері з капуцинської капелі. А втім, він хоч і чванькувата, напівбожевільна людина, але, на мою думку, не здатний на такі жажливі вчинки... Щодо панотця Філібена, то він довів, що не виходив того вечора з Вальмарійського коледжу. Потім, він мені видається також чесною, трохи брехливою, на ділі доброю людиною.

Запала тиша. Марк, наче пригадуючи щось, втопивши очі в простір, знову почав:

— А проте, того ранку, коли я підійшов до місця злочину, було безперечно щось таке, чого я не втямлю собі. Панотець Філібен перший підняв з підлоги газету „Ле Пті Бомонте“ і пропис, забруднені й покусані зубами жертви. І я тепер питаю себе, чи не скористувався він з цього короткого моменту, щоб віддерти й заховати краєчок пропису, де могли бути якісь вказівки. Та й Сімонів помічник,—учитель Мінью, що бачив пропис, заявляє тепер, хоч раніш і не був певний того, що краєчка бракувало.

— А три брати помічники, брат Ісідор, Лазар та Горгій?—спитав знову Дельбо.

Давід, що й собі обмірковував справу з дивним усердям, розумом і терпінням, похитав головою.

— Про всіх трьох доведено, що вони були в іншому місці. Це прийдуть стверджувати перед судом десятки з них, не рахуючи побожних осіб. Справді, здається, двоє з них повернулися до школи з своїм начальником, братом Фюльжансом, а брат Горгій пішов проводити когось з дітей, але в пів на одинадцять годину він, либонь, теж повернувся. Це стверджують мешканці їхнього будинку, а також і інші світські свідки, друзі братів, правда, що наче помітили його, коли він повертався.

Знову втрутився Марк, що допіру стояв замислений, з очима, втопленими в одну точку, як людина, що глибоко поринула в свої думки.

— Оцей от брат Горгій, про нього нічого доброго не можна сказати. Я вже багато міркував про нього. Дитина, що він її мусив провести, це малий Полідор, небіж пекарки Палагії, що служить у родичів моєї жінки. Я хотів примусити його говорити. Це затайливий, брехливий і ледачий хлопчик; нічого мені не пощастило витягти, крім того, що побачив у нього якесь замішання... Так от, брат Горгій. Його вигляд, увесь він не залишають моєї учви. Ходять чутки про нього, що він грубий, хтливий цинік, з перебільшеною побожністю, його релігія жорстока, непримиренна, релігія руйнації. З другої сторони, він був, як казали мені, чимось зв'язаний з панотцем Філібеном і з самим панотцем Крабо... Панотець Горгій, ох брат Горгій! Я одну мить гадав, що це діло саме його рук. А проте, це в мене тільки гіпотеза.

— Безперечно,—заявив Давід, хитаючи головою,— брат Горгій справляє негарне вражіння, і в мене те саме почуття, що й у вас. Тільки, чи розумно ж буде указувати на нього судові, коли в нас немає нічого, як ви сами кажете, крім тих міркувань, що ми їх можемо навести проти нього. Жоден свідок не буде за нас, всі підтримуватимуть братів і оббілять його від нашої чорної обмови.

Дельбо уважно слухав його.

— Я не зможу обороняти вашого брата,—повторив він,—якщо ми не підемо війною на табір наших воро-

гів... І помітьте, що єдиної допомоги, яка нам була б справді корисна, можна сподіватися тільки від церкви. Уперто ширяться чутки, що давній розмир поміж нашим єпископом, превелебним Бержеро, й Вальмарійським ректором, всемогутнім панотцем Крабо починає прибирати гострого характеру, а саме з приводу Сімонової справи... Мені здається, що панотець Крабо й є той захований розум, та невидима рука, що почувается в темряві й що керує всією справою. Розуміється, я не вважаю його за винного, але напевне він і є та воля, та сила, що прикриває цього винного. І якщо ми атакуємо його, ми, вдаримо на саму голову. Не кажучи вже про те, що ми матимемо й на нашій стороні єпископа, о! не відверто, але хіба ж нічого не варта така допомога, навіть таємна?

Марк з сумнівом усміхнувся; він цим наче б хотів сказати, що ніколи не можна мати на своєму боці церкву в справах людських там, де справа ходить про істину й справедливість. Проте, на Маркову думку, панотець Крабо був справді головним ворогом, і допнутися до цієї людини, спробувати її скинути, це була б дійсно справжня війна.

Отже, спільники заговорили про панотця Крабо, його минуле, опоетизовано навіть справжньою романтикою, досить легендарною й таємною. Його вважали за позашлюбного онука одного славнозвісного генерала, принца першої імперії, і його благочестя, теперішнє священне звання патріотичним душам нагадувало бучну славу колишніх бійок та завоювань. Але історія його призначення, романтичного шляху, що призвів його до капуцинського ордена, ще більше зворушувала серця.

Тридцяти років, багатий, розпещений, прегарний кавалер, він одружився з чарівною вдовою, герцогінею з великим ім'ям і великим майном; груба смерть підкосила цю герцогіню в розквіті років. І, як він казав, цей грім з ясного неба віддав його до божих рук, показавши йому гірку нікчемність радощів цього світу. Цим він викликав до себе зворушливу ніжність усіх жінок; вони почували до нього безмірну доброзичли-

вість за те, що через любов до єдиної обожуваної жінки він утік до неба. Далі ще одна легенда про заснування Вальмарійського коледжу остаточно зробила його милим серцю для всіх паній країни. Вальмарійський маєток належав тоді старій графіні Кедвіль, що колись надмірно багато віддавалася насолодам любови. Її гучна розпуста не знала меж; і ось вона прийшла сюди присвятити кінець свого життя надмірному благочестю. Син її й невістка померли випадково підчас подорожі; вона мала біля себе тільки онука й єдиного спадкоємця Гастона, хлопчика дев'яти років, що дедалі менше корився дисципліні, а відповідав завжди зухвало. Гри його були такі ж безладні, як і сам він. Не знаючи, як стримати онука, і не наслідуючись умістити його до пансіону, вона вирішила взяти для нього вчителя, молодого єзуїта, панотця Філібена, двадцяти шости років, селянина з походження і з сільськими манірами. Але його рекомендували їй як людину твердої вдачі. Безперечно, цей учитель увів до графіні панотця Крабо, старішого від нього на п'ять або шість років; тоді саме плавав він у авреолі своєї слави, що виблискував проміннями історії його кохання і його трагічного кінця. А за шість місяців панотець Крабо, друг і сповідник, царював у Вальмарі, був справжній господар маєтку. Деякі злі язики плескали навіть, що він був полюбовник графіні. Вона, либонь, стала знову пристрасна й похитлива, як колись замолоду, не зважаючи на свій літній вік. Тільки Гастон ще турбував щасливий спокій королівської резиденції з її старими деревами, фонтанами, струмочками, муріжками, вкритими оксамитною зеленявою. Поставало питання про те, щоб віддати його до отців—аж до Парижу, бо він лазив на високі тополі дроти воронячі гнізда, одягнений кидався в річку ловити вугрів, повертався пошматаний, з подряпанними руками й ногами, з закрівавленим обличчям. Навіть рекомендований панотець Філібен, з його твердою вдачею, не міг ніяк угамувати цього хлопця. Але раптом стан речей драматично розв'язався: Гастон потонув, гуляючи в маєтку під доглядом панотця Філібена,

потрапивши, як оповідав цей останній, у якусь ковбаню. Звідти ніяк не міг його витягти другий хлопчик п'ятнадцяти років, Жорж Плюме, син садівника в замку, що часто-густо товаришував Гастонові в його пустошах. Той прибіг, здаля побачивши, що трапилось. Графіня з розпачу померла другого року, відказавши Вальмарі і все майно панотцеві Крабо, краще сказати, маленькому клерикальному банкірові в Бомоні, просто слухняній людині, що позичила своє прізвище, з обов'язком улаштувати в маєтку коледж вільного навчання й доручити його єзуїтам. Трохи згодом панотець Крабо повернувся туди із званням ректора, і вже ось десять років, як коледж процвітає за його керуванням. Він знову царював у ньому із глибини своєї суворої келії з чотирма голими мурами; меблі в ній склалися з канпки, стола, двох стільців; замітав і прибирав свою кімнату він сам. І якщо женщин він сповідав у капелі, то чоловіків—тут, у цій келії, наче пишаючись її убогістю й самотністю, що віддалився від усього й живе суворим побожним життям, залишивши панотцеві Філібену, що керував навчанням, турботи щоденних стосунків з учнями коледжу. Але, показуючись дуже рідко своїм учням, він залишив собі дні приймання в вітальні, віддавав усього себе сім'ям, особливо паням і молодим паннам місцевої аристократії, клопотався долею тих, кого він називав своїми дорогими синами й доньками, одружував, забезпечував гарні посади, порядкуючи серед цього аристократичного світу—на славу божу й свого ордену. Так він став нарешті всемогутньою особою.

— По суті,—підхопив Дельбо,—цей панотець Крабо мені здається звичайною людиною; вся його сила в дурості того світу, де він обертається. Небезпечніший, на мою думку, панотець Філібен, що ви його називаєте доброю людиною; він на мене справляє особливе вражіння своєю поведінкою, що виявляє грубість і щирість... Вся ця їхня історія, зв'язана з графінею Кедвіль, якимось дуже підозріла: ця смерть дитини, ці хитрощі сумнівної законності, вжиті, щоб одержати маєток і майно. Але найгірше те, що єдиний свідок

того, що хлопець утопився, був син садівника, Жорж Плюме, це ж саме й є наш брат Горгій, що його паннотець Філібен дуже вже вподобав і зробив з нього ченця. Тепер, серед тієї темряви, що в ній блукаємо ось, як бачите, знову з'єдналася ця трійка людей, так що, може, й тайна всієї справи тут криється, і якщо брат Горгій винний, зусилля двох інших, щоб врятувати його, не кажучи вже про врятування церкви, пояснюються важливими особистими мотивами. Між них закопано чийсь труп, і тут таїться страх, щоб спільник не розголосив таємниці, якщо його залишають самого. Ви вже сказали, що нам певно не пощастить з цим обвинуваченням, бо матимемо діло з страшним опором цієї спілки трьох. На жаль, це тільки наша гіпотеза, висновки, а ми потребуємо фактичних поважних даних, установлених і доведених. Даваймо пошукаємо їх ще. Обороняти можна буде, повторюю, тільки тоді, коли я матиму досить зброї, щоб виступити разом і обвинником і месником.

Давідові й Маркові після цієї розмови з Дельбо знову з'явилася палка певність. І вони деякий час порадили, коли, як вони передбачали, з новою силою стали прохоплюватися внутрішні чвари в церковнім таборі. Абат Кандье, мальбуаський піп, спочатку не таївся з своєю вірою в Сімонову невинність. Він не пішов так далеко, щоб підозрівати одного з братів, хоч і знав дещо з їхніх гріхів. Але те, як абат ставився до всієї справи, виявляло, що він не похваляється лютої кампанії, розпочатої від братів капуцинів, що намагалися обплутати цілу країну, хоч його й непокоїло те, що він втрачав парафіян за кожною новою перемогою цих ченців, проте він, як людина ясного й досить широкого розуму, дуже болів душею в ім'я самої релігії від такого тріумфу найнижчих забобонів. Потім, помічаючи швидке отруєння громадської думки, абат Кандье став нейтральний, уперто мовчав, коли мова заходила про Сімонову справу, розпачував тільки від того, що в його парафії менш парафіян, що вона зубожіла. Він тремтів у своїм щирім благочесті, щоб, кінець-кінцем, не скомпромітували й не вбили віри в

Його дорогого господа, бога милостей і любови, замінивши його богом оману й несправедливости. І єдиною розрадою було йому знати, що його думки поділяє превелебний єпископ Бержеро. Абат любив його й часто-густо відвідував. Як і Кандье, превелебному Бержеро, не зважаючи на його велике благочестя, закидали галіканізм, по-простому кажучи те, що він не ставав завжди, як інші, навколішки перед Римом і що його чиста віра не визнавала ідолства перед іконами, суворо засуджувала комерційну безсоромність підприємців, що гендлювали облудними чудами. Отже, він з глибоким смутком стежив за захопленням майльбуасців капуцинами, що так одверто видурювали гроші, користуючись з патрона капелі, святого Антуана Падуанського. Це була нерівна й нечесна конкуренція, й від неї замирала Сен-Мартенівська церква, парафія його, милого серцю, абата Кандье. Ще збільшувало його турботи те, що за капуцинами стояли єзуїти, ціле дисципліноване військо його ворога панотця Крабо. Скрізь він стикався з його впливом. Той чинив опір його наказам, мріючи посісти його місце й посаду господаря єпархії. Єпископ Бержеро обвинувачував єзуїтів у тім, що вони примушують бога приходити на допомогу людям, замість того, щоб примушувати людей віддаватись богові, і він убачав у них якихось ремесників, що припускають світський компроміс, послаблюють віру й благочестя, а від цього, на його думку, вмирала церква. Отже, і в Сімоновій справі, побачивши, як люто напали єзуїти на цю нещасну людину, він відчув якесь недовір'я й почав пильно вивчати справу з абатом Кандье що знаходився біля самого джерела подій. І тоді в єпископа Бержеро склалося певне переконання. Може, він знав і ім'я справжнього винуватця.

Але як насмілитися, як видати ченців, щоб не пошкодити тим релігії. Його мужности на це не вистачало. І він безперечно почував велику гіркоту через своє змушене мовчання, побоюючись і сам того непевного стану, потворного й трагічного, в яке ставили його церкву,—церкву, що в його уяві була повна миру, справедливости й доброти. Проте, превелебний Берже-

ро не втрачав бадьорости. Йому була нестерпима думка залишити без підтримки абата Кандье, дати закінчувати руйнацію церкви тим, кого він називав гендлярми храму божого. І він, скориставшись для цього об'їздом епархії, приїхав до Майльбуа і захотів сам там відправити обідню, щоб повернути славу стародавній і шляхетній Сен-Мартенівській церкві, бо головна ж частина її стояла ще з чотирнадцятого віку. Потім у своїм казанні він насмілювався ганьбити грубі забобони, указав навіть на гендлярство капуцинів у їхній капелі. Вони жили в городах наче базарні крамарі. Ніхто не міг помилятися, слухаючи це казання. Всі почували, що вдар нанесено не тільки панотцеві Теодозові, але поза його спиною й самому панотцеві Крабо. А як преосвящений, кінчаючи промову, висловив надію, що французька церква залишиться й надалі чистим джерелом безмежної істини й безмежної справедливости, замішання ще збільшилося. Тут бо вбачали натяк на Сімонову справу. Бержеро обвинувачували в тім, що він кидає християнських братів на поталу жидам, христородавцям і зрадникам. Повернувшись до свого єпископського палацу, превелебний Бержеро мусив тремтіти за наслідком своєї мужности, що мала завдати йому багато гірких передчувань, а його челядь оповідала, що йому зробив подячну візиту абат Кандье й підчас цієї візити обидва вони, і єпископ і звичайний піп, плакали вкупі.

В Бомоні хвилювання зростало в міру того, як наближалася сесія суду присяжних. Палата, що розглядала акт обвинувачення повернула справу до суду, і сесію призначено на понеділок 20-го жовтня. Отже, те, як ставився єпископ до справи, кінець-кінцем, ще більше розбуркало пристрасті. Кожного ранку „Ле Пті Бомонте“ сіяло зненависть своїми огидними статтями, повними образ і брехень. Ця газета виявила проти епархії більше жорстокости, ніж „Бомонський Хрест“, що теж був у руках єзуїтів. До сімоністів знову повернулася мужність після несподіваної підтримки, що зробив їм своїм виступом превелебний Бержеро. Але антисімоністи використовували це, щоб отруювати гро-

мадську думку новими казками. Між іншими, була така, що свідчила про винахідливість авторів: нібито організувався якийсь єврейський синдикат, щоб за мільйони купити всю владу на світі. Отже, превелебний Бержеро дістав од нього три мільйони. Від таких чуток по цілому місту почалися заворушення і заколот. Згори до низів суспільства, починаючи з Мовіо, робітничої околиці, до вулиці Жафр, аристократичного кварталу, й проходячи вулицею Фонтаньє й сусідніми вузькими вуличками, де мешкали дрібні крамарі, бійка збільшувалася. Невеличку купку сімоністів розтрощила своїм натиском хвиля антисімоністів, що дедалі зростала й не знала вже впину. Зустрічали гиканням Сальвана, директора нормальної школи, бо його підозрівали в сімонізмі, а директора лицею, Депенвільє, антисеміта й патріота, зустрічали привітаннями. Банди, що діставали платню й набрані на пішоходах разом з клерикальною молоддю, бігали вулицями й загрожували єврейським крамницям. І дуже сумно було бачити, що республіканські робітники, дехто з соціалістів, не цікавилися й навіть брали участь у цій несправедливій кампанії. Тоді запанував терор натовпу, полохливість, розгубленість була величезна. Вся влада об'єдналась проти нещасного обвинуваченого, а той із своєї в'язниці все голосно вигукував про свою невинність. Університет з ректором Форбом на чолі й пальцем не поворухнув, боячись скомпромітувати себе. Адміністрація в особі префекта Аннебіза виявила себе байдужною з першого ж дня, щоб не наробити собі клопоту. Політичні діячі—сенатори й депутати, як це й віщував Лемарруа, мовчали, боячись, що їх не оберуть знову, коли вони висловлюватимуться інакше, ніж їхні виборці. Церква, де на єпископа вже не звертали уваги й справжнім головою її був панотець Крабо, вимагала вогнища, знищення євреїв, протестантів і франкмасонів. Армія голосом генерала Жаруса вимагала також очищення країни, відновлення імператорської або королівської влади після того, як шаблоками розправляться з усіма, хто не має батьківщини, не визнає бога. Залишався суд, і на нього скеровано було всі надії, бо

хіба ж не він тримав у руці розв'язання справи засудження „брудного жида“. Адже це тільки могло забезпечити порятунок Франції. Голова суду Граньйон і прокурор республіки Рауль де ля Бісоньєр стали важливими персонажами; ніхто не брав їх під сумнів: їхній антисімонізм був загально відомий, як і їхнє бажання доскочити вищого становища і їхня жадоба популярності.

Після того, як прізвища присяжних стали відомі, закрутилися страшенні інтриги. Між цих присяжних було багато крамарів, кілька промисловців, два пенсіоновані капітани, лікар та архітектор. І негайно ж розпочалася кампанія. На присяжних зроблено великий тиск. „Ле Пті Бомонте“ надрукувала їхні прізвища й адреси, віддаючи їх тим лютій помсті натовпу, якщо вони не засудять. Вони одержували анонімні листи; їх турбували візитами. Близькі благали їх; щоб вони подбали про своїх дружин і дітей. Під цю пору по деяких сальонах на вулиці Жіфр пішла навіть розвага така: загадувати думки, більше чи менше певних, кожного з суддів. Чи засудять присяжні, чи не засудять? Ось про що загадували в цій грі. Особливо на вечірках у чарівної пані Лемарруа, суботами, ні про що інше й не розмовляли. До неї збиралися всі міські видатні панії: генеральша Жарус, маленька, невродлива смуглявка, але це не заважало їй, як гомоніли, часто стрибати в гречку; дружина голови суду Граньйон, ще пишна, дуже томна жінчина; до неї залицялися молоді товариші прокурора; префектова дружина Аннебіз, хитра й розсудлива парижанка, що говорила мало, а слухала багато. Там можна було часто бачити сувору пані Де, жінку слідчого; іноді навіть пані де ля Бісоньєр, дружину прокурора республіки, дуже ніжну й мало помітну жінчину: вона рідко з'являлася в світі. Всі вони зібралися на велике урочисте свято, що влаштували Сангльбефи в Дезієраді за порадою барона Натана. Цей переконав свою доньку Лію, теперішню Марію, скинути з себе байдужість і віддати себе, як і всі ці панії, слугуванню добрій справі. Роля жінок у цій справі багато важила: вони варті були цілої армії, за

словами молодого депутата Марсілі, що був сімоніст з одними, антисімоніст із іншими, і чекав на те, хто перемаже. Ще одна спірка остаточно збентежила громадськість, коли „Ле Пті Бомонте“ в однім із чисел зняв питання про слухання справи при зачинених дверях. Треба, мовляв, зачинити двері хоча б на той час, коли допитуватиметься й слухатиметься свідчення деякого з свідків. Безперечно, газета не сама вигадала це; тут почувалося глибоке знання натовпу, надія на те, що таємність додасть дещо почварного обвинуваченню, до того ж це давало зручність засудити невинного такими свідченнями, що їх не могла знати публіка. Сімоністи почули небезпеку. Вони протестували, вимагали повної ясности, вимагали, щоб дебати провадилися прилюдно, а антисімоністи, захоплені шляхетним обуренням, галасували про бешкет, питали, чи можна ж забруднювати вуха чесних людей, примушуючи їх слухати огидні подробиці, наприклад, доповідь лікаря-експерта. У висновках цього останнього про розтин трупу, все висловлено такими термінами, що їх не можна читати в присутності жінок. Отже, протягом цілісінького тижня Бомон шматували жорстокі суперечки.

Нарешті настав великий день 20-го жовтня. З початку навчання в школі Марк мусив був знову оселитися в Жонвілі з дружиною Женев'евою й донькою Луїзою. Цього року вони всі вакації прожили в пані Дюпарк і пані Бертеро. Марк з тим більшою охотою погодився на це, що таке довге перебування в Майльбуа дозволило йому глибше й ширше досліджувати Сімонову справу, що, на жаль, не дало наслідків. Проте, перебування в цих паній, де ні слова не говорилося про гучну справу, Марка дуже тіснило й мордувало. Тож і почув він себе щасливим, коли знову опинився в своїй школі, такій спокійній, серед юрби грайливих дітей. Дехто з них був йому навіть милий. А в тім, Марк захотів, щоб оборона виставила його за свідка з моральної сторони й чекав процесу, тремтячи від збентеження. До нього знову повернулася вперта надія на перемогу істини й справедливости. Йому здавалося неможливим, щоб за наших часів у Франції, в цій кра-

їні волі й великодушности, засуджено людину без усяких доказів. У понеділок, коли він прибув на суд, Бомон здавався таким, наче перебував у стані облоги. Військовим частинам заборонено залишати касарні; жандари й військо охороняли входи до палацу юстиції, і коли Марк захотів пройти до нього, йому довелося перемогти силу всяких перешкод, не зважаючи на те що, він мав при собі, як свідок, судову повістку. В середині сходи, кулюари були також повні війська. Обширна заля засідань, уся наново відремонтована, виблискувала золотом і підробленим мармуром. Залю освітлювали яскравим світлом шість великих вікон. У ній уже було повно людей ще за дві години до початку засідання: все вище бомонське суспільство сиділо за кріслами суддів. Пані в вишуканих строях сиділи майже скрізь, навіть на лавах, залишених для свідків. У партері зібрався натовп, що вже не стримував галасу. Це була виборна публіка. Тут можна було помітити церковних служників, вуличних маніфестантів на платні; до них домішано чимало найзавзятіших юнаків з католицької молоді. Чекати доводилося довго; Марк мав чимало часу вивчати обличчя, і він почував, у яким оточенні ворожих пристрастей мусила провадитися справа.

З'явився суд—Граньйон і його помічники, за ними прокурор республіки ля Бісоньер. Перші формальності пророблено швидко; ходили чутки, що дібрати присяжних було не легко, бо багато з присяжних одмовлялися й наводили поважні причини. По суті всі вони боялися взяти на себе відповідальність за вирішення в справі. Нарешті дванадцяттеро присяжних, обраних жеребкуванням, пройшли вервечкою й сіли на своїх місцях з похмурим виглядом засуджених. Серед них було п'ять крамарів, два промисловці, два рантьери, лікар, архітектор, один просто святобожний чоловік, що працював у єпископській управі, на ім'я Жакен. Він увійшов перший, бо його обрано за голову присяжних. Якщо оборона не усунула Жакена, так це через те, що його знали за людину льяольну, просту й чесну. А в тім, антисімоністи, коли прибули присяжні,

поводилися наче їх ошукано. На вихід їх вони пристрасно чекали, й прізвища їх переказували одне за одним. Дехто з них здавався їм сумнівним, бо всі вони сподівалися на надійний склад присяжних, що напевно засудить Сімона.

Потім запала велика тиша, почався допит Сімона. Ставши перед судом, він не сподобався публіці своїм мізерним і незграбним виглядом. Потім він випростався і тут уже здавався безсоромним через те, що відповідав на питання спокійно й сухо. Голова суду Граньон прибрав собі пиндючного вигляду, що з'являвся у нього в урочистих випадках. Особливо гостро він дивився своїми сірими очима на оборонця Дельбо, анархіста, як він називав його, й вихвалявся, що примусить його замовчати одним рухом пальця. А поки він чекав, шукав нагоди викликати сміх. Поволі його обурювало те, як спокійно тримав себе Сімон, що, не брешучи, не міг заперечувати сам собі й не дозволяв себе на чомусь підчепити. Голова став нахабний і марно намагався викликати протест Дельбо, що, добре знаючи Граньона, з усмішкою мовчав. Взагалі цей перший день, зрадувавши сімоністів, дуже занепокоїв антисімоністів, бо обвинувачений своїми дуже ясними свідченнями певно встановив годину свого повороту до Майльбуа, те, як він зразу ж зайшов до дружини, і голова не міг протиставити його заявам жодного доведеного факту. Коли виходили свідки оборони, натовп зустрічав їх вигуками, а на сходах палацу юстиції ледве не зчинилася бійка.

Другого дня допит свідків відновився. Справа ускладнилася ще більше. Спочатку молодший учитель Мінью, здавалося, давав не такі певні свідчення, як на попередньому допиті в слідчого: він не насмілився певно визначити годину, коли почув гомін голосів і кроків, наче б то його сумління простої й доброї людини занепокоїлося, коли він уявив собі страшні наслідки подібного свідчення. Але панна Рузер виявила жорстокість і певність немилосердні: вона спокійно зазначала певну годину—за чверть одинадцять—і дала навіть, що цілком пізнала голос і кроки Сімона.

Потім пройшов довгий ряд свідків, що один по одному з'являлися перед судом. Це були залізничні службовці, акцизні урядовці, звичайні перехожі, закликані для того, щоб установити, чи їхав обвинувачений поїздом о пів на одинадцятую, що доводило обвинувачення, чи повернувся пішки, за його словами. Свідчень було багато, але різних і суперечливих, більше сприятливих для оборони. Далі надійшов час довгожданих свідчень панотця Філібена й брата Фюльжанса. Перше, дуже коротке, викликало розчарування, бо езуїт задовольнився тим, що кількома невиразними фразами розповів, як він знайшов мале тіло на підлозі перед ліжком. Навпаки, брат Фюльжанс потішив усю залю палкістю того ж оповідання. Він його почав з кумедними рухами блазня; і здавалося, чув себе дуже щасливим од ефекту своїх свідчень і продовжував далі заплутувати й перекручувати речі від початку справи. Нарешті, покликано трьох його помічників — братів Ісідора, Лазаря й Горгія, що їх спеціально закликала оборона. Дельбо дозволив одпустити перших двох після деяких незначних запитань, але підвівся й стояв випроставшись, коли брат Горгій підійшов до бар'єру. Колишній незаможний селянин, син вальмарійського садовника, Жорж Плюме, він став братом Горгієм, ченцем. Це був свого часу великий гульвіса, сухорлявий і кашавий, з низьким і жорстоким чолом, випнутими щелепами, грубими губами під великим карлючкуватим, як орлячий дзьоб, носом. Чорнявий, поголений, він мав щось подібне до тику, що підіймав йому горішню губу ліворуч і відкривав міцні зуби. Рот йому неначе мимохіть розкривався, і обличчя від того прибирало виразу жорстокости й глузування. Коли він з'явився в своїй ветхій чорній рясі з білими брижами, якась дригота на мить пробігла по аудиторії, з'явившись невідомо відкіля. І зараз же почався герць поміж братом Горгієм і оборонцем. Питання були гострі, як шпага, відповіді наче відбивали напад. Дельбо допитувався про вечір, коли вчинено злочин, час, що його витратив свідок на те, щоб одвести малого Полідора, годину, коли він повернувся до школи. Збита з панте-

лику, публіка слухала, не розуміючи величезної ваги цього допиту, бо особа була нова для неї. А в тім, брат Горгій з своїм жорстоким і глузливым виглядом мав відповідь на все, наводив докази, стверджував, що за пів одинадцять він був у своїй келії. Знову покликано братів Ісідора й Лазаря, а так само вартового біля шкільної брами, та ще двох майльбуаських мешканців, що тоді пізно йшли вулицею: всі заприсягалися й потверджували свідчення ченця. А в тім, цей герць не обійшовся без втручання Граньйона, що вважав це за нагоду позбавити Дельбо слова: він бо вважав, що той ставить образливі питання братові. Дельбо кидав репліки, заносив до протоколу висновки, отже, з цього зроблено цілий інцидент, а тимчасом брат Горгій, здавалося, тріюмував. Він кидав косі, повні призириства, погляди, наче безсоромно казав ними, що нічого не боїться, перебуваючи під захистом свого бога гніву й знищення, страшного для невірних. Проте, хоч Дельбо й не мав змоги зробити бажаний безпосередній висновок, що з нього міг би скористуватися, інцидент призвів до великого замішання; видко було, що в натовпі перелякалися, бояться, якби через цей сумнів, кинутий у розуми присяжних, не звільнено Сімона. І цей переляк охопив усю конгрегацію, бо вплив новий інцидент, після свідчення двох експертів, панів Бадоса й Трабю, що з'ясували серед загального здивовання, як вони знайшли Сімонові ініціали літери Е й С, переплетені між собою в підписі на пропису, де ніхто їх досі не бачив. По суті пропис був найважливіша річ у процесі; вся справа будувалася на ньому; свідчення цих надзвичайних експертів набирало рішучої ваги. Це було засудження Сімонові, і ось тоді панотець Філібен, що уважно стежив за дебатами, попросив у голови, щоб його викликали до бар'єру. Там усім чутним голосом він, такий безбарвний, такий завжди непомітний спочатку, переказав коротеньку історію про Сімонов лист, що він його бачив, лист од приятеля, з таким же підписом. А що Граньйон наполягав на нього, вимагаючи докладних пояснень, той підвів руку до хреста й театралью заявив, що це була

сповідальна таємниця, і вже не хотів нічого говорити. Другий день допиту на цім закінчився під хвилювання й заворушення, яких не можна собі й уявити.

У середу мав бути допит при зачинених дверях. Треба було вислухати доповідь лікаря-експерта й свідчення дітей. Голова мав право оголосити, що двері на цей день зачинено. Не заперечуючи в нього цього права, Дельбо попросив слова, і вказав на небезпеку таємниці й зрештою просив записати знову в протокол свої висновки. Миром Граньйон не домігся б виконання цього наказу; його виконали зараз же жандари, що їх сила була в залі. Вони просто виштовхали публіку за двері. Тут зчинилося велике заворушення: виходили, штовхаючи один одного; потім почалися пристрасні балачки в кулюарах. Протягом двох годин, поки двері залишалися зачинені, хвилювання тільки зростало. Безперервні пояснення, страшні новини кружляли в натовпі, наче б те, що говорилося в залі присяжних, проходило крізь стіни. Спочатку розголошено доповідь лікаря-експерта; тлумачили в ній кожний термін, додавали жахливих подробиць, невідомих досі. Ці подробиці доводили Сімонову вину. Потім на язика потрапили свідчення учнів обвинуваченого, малих Бонгара, Долюара, Савена й Мільйома. Їм накидали й те, чого вони ніколи й не казали. Виникало в натовпі таке переконання, що тут вина очевидна. Дійшло навіть до того, що, не зважаючи на протест Дельбо, стведжували, що це просто комедія, що сами сімоністи вимагали допиту при зачинених дверях, щоб урятувати світську школу від такого бруду. Відтоді хіба ж не ставало засудження певним? Тим, що їх ще непокоїв брак досить переконливих доказів Сімонової вини в згвалтуванні і вбивстві Зефірена, відповідали, послаючись на те, що діялося за зачиненими дверима й чого вони не знали. Коли двері знову розчинили, публіка зливою залила залю, оглядаючи кожний куток, обнюхуючи повітря, намагаючись побачити, почути жахливі речі, що їх тут сподівалися. Кінець допиту присвячено заслуханню свідчень декого із свідків оборони. Це все були свідки з моральної сторони; серед

них знаходився й Марк. Всі вони з'явилися сказати, який ніжний й добрий чоловік Сімон, говорили про його любов і обожування жінки та дітей... Один із цих свідків затримав на мить увагу, а саме інспектор шкіл Морезен. Дельбо одверто казав, що не радий був з того, що закликав його. Морезен, офіційний представник університету, хитаючись між бажанням бути приємним антисімоністам і страхом не вподобатися своєму безпосередньому начальству, інспекторові академії Ле Баразе, бо за нього він знав, що той сімоніст, примушений був спочатку визнати, що давав прегарні нотатки Сімонові, а потім спинився на якихось невідрізнаних інсинуаціях щодо моральності обвинуваченого, а саме про затайливість Сімонової вдачі, про фанатичність його релігійних пристрастей.

Четвер і п'ятницю забрали обвинувальний акт для Бісон'єра і оборонна промова Дельбо. Під час дебатів ля Бісон'єр удавав, ніби якнайменшу участь бере в них, щось записував, розглядав свої нігті. А по суті сидів занепокоєний і, мабуть, питав себе, чи не забув він часом якихось важливих обвинувачень. Докази його здавалися тепер йому дуже непевними. Може, через це і акт обвинувачення його вийшов дуже блідий. Де ля Бісон'єр обмежився тим, що підтримував обличчя, намагався довести всю ймовірність винності. А закінчив звичайним проханням застосувати до обвинуваченого відповідну статтю закону. Промова його не забрала й двох годин; успіх її був середній. Антисімоністи дуже хвилювалися. Кінця засідання суду цього дня не вистачило для Дельбо; він закінчив свою оборонну промову тільки наступного дня. Добре владаючи собою, сухий і нервовий, він почав із Сімонового портрету; показав, який він був у школі, як його там шанували й любили; зазначив і те, що він мав у своїм домі вогнищі кохану дружину, чарівних діток. Потім розповів про огидний злочин з усією його звірячістю й спитав, чи могла ж така людина, як Сімон, вчинити такий акт? Один по одному він перебрав докази обвинувачення, вказав на їх неможливість, на їх нікчемність. Особливо він напосів на пропис і на до-

повідь двох експертів, доводив, що цього єдиного речевого доказу не можна прикласти до Сімонової справи. Не обминув він своїм гострим словом і нікчемної доповіді добродіїв Бадоса й Трабю. Він заперечував свідчення, навіть ті, що їх заслухано при зачинених дверях. Це знову викликало на його адресу блискавки гніву від голови суду Граньїона, а в публіці нову палку спірку. А далі вже продовжував свою промову під безпосередньою загрозою, що буде позбавлений слова. Він з оборонця став обвинником і тягнув до права й братів і капуцинів, навіть самих єзуїтів. Дійшов він, це ясно було, аж до самого панотця Крабо, щоб ударити по голові цю гідру, як він того й хотів. Тільки брат міг учинити цей злочин, і він вказав, не називаючи його, на брата Горгія. Навів усі докази розуму, що стверджували певність цього, послався на таємну роботу, широку клерикальну змову, що Сімон був її жертвою. Вказав на потребу для них засудити невинного, щоб тим урятувати винного, і, вдаючись уже до присяжних, Дельбо, закінчуючи, вигукнув, що від них вимагають засудити не вбивцю малого Зефірена, а цивільного вчителя, єврея. На цей кінець промови, що її зривали раз-у-раз втручання голови й галас у залі, взагалі дивилися як на зразок ораторського мистецтва, що ставив Дельбо в перший ряд ораторів. Але гадали й те, що за це його клієнт мусив приплатитися жорстоким засудженням. І справді, зараз же ля Бісоньєр надав своєму обличчю виразу суму й обурення, щоб так почати свою відповідь. Це ж скандал, якому й назви не можна було прибрати: оборона насмілилася обвинувачувати одного з братів, не наводячи жодного серйозного доказу. Вона зробила гірше: вона кинула обвинувачення в співучасті з цим ченцем і його старшим братам, і іншим ченцям, аж до найвищої особи, що перед нею з пошаною схиляються всі чесні люди. Цим ображають релігію, пристрасті цих анархістів не знають меж. Нашу бідну країну ведуть до прірви люди, що не визнають бога, не знають батьківщини. Після цього прокурор протягом трьох годин не перестав громити ворогів суспільства вишуканими фразами,

випроставшись на весь свій маленький зріст, наче б то почував себе уже покликаним до того високого становища, що ним він честолюбно марив. Закінчуючи своє слово, він дозволив собі ще поіронізувати: він запитав, чи досить бути євреєм, щоб бути невинним, що б там не було, й просив присяжних поставитися з усією суворістю до винного, засудивши до страти цього паскуду, що згвалтував і задушив дитину. Грім оплесків укрит прокуророву промову, а Дельбо своєю палкою розпачливою відповіддю скінчив тим, що викликав образи й загрози.

Було вже сім годин вечора, коли присяжні пішли до своєї дорадчої кімнати. Питань, що перед ними поставив суд, було небагато, отже всі сподівалися звільнитися принаймні за годину і йти обідати. Надійшов вечір. Кілька великих ламп, поставлених на столах, ледве освітлювали обширну залю. На лаві преси ще працювали журналісти, що позбігалися звідусіль. Біля них горіли наче в церкві свічки. В цім задимленім і дуже гарячім повітрі, в цій, повній великих, якихось страшних тіней залі жодна пані не покинула свого місця; натовп уперто чекав. Кожна людина з нього під примхливим освітленням нагадувала привид. Пристрасті наче розперезалися; всі голосно розмовляли; над усім панував оглушливий галас, серед якого, наче вода в казані, клетотіла юрма. Деякі сімоністи вже тріюмували, заявляючи, що присяжні не могли засудити. Не зважаючи на гучний успіх відповіді ля Бісоньєра, антисімоністи, що їх було повнісінько в залі, завдяки розумній розпорядливості голови Граньйона, нервували, боялися, що виправдана жертва втече від них. Запевняли, що архітектор Жакен, голова присяжних, казав комусь про свої мордування, як судді, що бачить цілковитий брак доказів. Називали ще таких присяжних, що в них підчас дебатів був на обличчі вираз прихильності до обвинуваченого. Визнання безневинности обвинуваченого ставало можливим. Чекування поволі ставало якимсь безнадійним. Воно тривало без кінця всупереч загальній сподіванці. Вже збігло дві довгі години, як присяжні сиділи в дорадчій кімнаті. Очевидячки,

вони ніяк не могли прийти до одностайного вироку. Це тільки збільшувало непевність. Не зважаючи на те, що двері кімнати присяжних були щільно замкнені, гомін голосів вихоплювався звідти. Надходили, невідомо як, повідомлення про хід наради, і, кінець-кінцем, це остаточно схвилювало аудиторію, що зовсім охляла з голоду, втоми й нетерплячки. Раптом дізналися, що голова присяжних од усієї колегії попросив голову суду прийти до них. За словами ж інших, сам голова суду вирішив піти на допомогу присяжним, пояснюючи, що йому треба їх побачити. Це було зовсім неправильно. Що робити голові в присяжних? За законом, він міг тільки пояснити їм застосування того чи іншого закону, якщо вони не знають як слід наслідків свого вироку. Щось дуже довго пробув він у кімнаті присяжних, щоб можна припустити тут просте пояснення закону. Загальне хвилювання дійшло до того, що нові чутки поширилися між Граньйоновими прихильниками. Вони певні були важливості такого вчинку голови. Казали, що він подав присяжним якесь важливе повідомлення. Либонь після закінчення дебатів надійшов якийсь новий документ, і він, як голова, вважав за конче потрібне довести його до відомою присяжних, не кажучи про нього ні обороні, ані обвинуваченому. Відзвонило десять годин, коли присяжні, нарешті, з'явилися. І ось до залі, де раптом запала глибока тиша й де присутні, як один, затаїли дух, ввійшов суд і на тремтячим тлі темряви з'явилися червоні плями. Архітектор Жакен, голова присяжних, підвівся. Він стояв дуже блідий; його обличчя, освітлене лампою, було ясно видко. Тихим голосом він висловив звичайну формулу. Відповідь присяжних на всі запитання була — „так“; але вони припускали обставини, що зменшували провину, посилаючись на якусь нелогічність злочину єдине для того, щоб уникнути кари на горло. За кару Сімонові визначено довічне ув'язнення. Цю кару голова Граньйон висловив з своїм звичайним самозадоволеним виглядом, насмішкувато в ніс вимовляючи слова. Жвавим рухом прокурор республіки ля Бісоньер умить позбирав свої папери. Він від-

чував полегшення й радість від того, що все сталося так, як бажалося. Враз у аудиторії вибухли шалені оплески. Вони скидалися на завивання зголоднілого собаки, що йому кинуту частку ще теплої здобичі, так довго переслідуваної. Це була несамовитість канибалів, що нарешті повну пельку набили собі людським м'ясом. А тимчасом у цім страшнім дикунськім галасі чувся вигук, що покривав дике гавкання. Це був безперервний Сімонів вигук: „Я невинний! Я невинний!“ . І його настирливість посіяла таки туманне, далеке почуття істини в глибині добрих сердець; а оборонець Дельбо, що не міг стримати сліз, нахилився до засудженого й по-братерському поцілував його.

Давід, що стримався й не пішов на процес, щоб ще більше не розпалити антисемітської зненависти, чекав на судовий вирок у приміщенні оборонця Дельбо на вулиці Фонтаньє. До десяти годин він усе рахував хвилини. Його від невідання трусило наче в лихоманці. Він не знав, чи радіти йому, чи розпачувати від такого спізнення. Щохвилини він нахилився до вікна і вслухався в гомін, що докочувався здаля. І вже вигляд вулиці, вигуки декого з перехожих принесли йому жахливу новину. Незабаром прийшов Марк і потвердив її. Молодий чоловік був виснажений, ридав як дитя. Разом з ним прийшов і Сальван. Марк зустрів його, виходячи з палацу. Цей теж мав розгублений вигляд і захотів піти до Давіда. Вони переживали годину трагічного розпачу—руйнації всього, що брали за добре й справедливе. Все це, здавалося, поглинено навіки. Нарешті прийшов і Дельбо після того, як побачив Сімона. Цього останнього вирок судовий наче громом уразив, проте він не занепадав духом. Дельбо зміг тільки кинутися на шию Давідові й поцілувати його, як поцілував допіру його брата там, у суді.

— Ох! ридайте, мій друже,—гукав він.—Це найбільша несправедливість цього віку.

Після того, як почалося в школі навчання, Маркові, що знову оселився в Жонвілі, довелося витримувати ще іншу боротьбу, крім турботи, викликаної Сімоновою справою. Піп, абат Коньяс, почав добирати способів повернути на свій бік мера, селянина Мартіно, щоб наробити клопоту вчителеві.

Страшна людина—цей абат Коньяс. Високий на зріст, худорлявий, з підборіддям свавільної людини, гострим носом, низьким чолом під густим чорним волоссям. Такий з вигляду цей піп. Очі йому палали так, наче він ось-ось кинеться на вас. Руки з припухлими щиколотками, рідко коли помиті, здавалося, створені для того, щоб скрутити шию тим, хто насмілиться йому чинити опір. Йому було сорок років. Обслуговувала його єдина служниця, стара дівка років на шістдесят Пальміра. Трохи горбата, ще страшніша за свого попа, скнара й жорстока, це була справжня кара для країни. Вона доглядала його й захищала, наче вірний пес, зубами й гарчанням. Казали про нього, що він не бігав за жінками, але поза тим був ненажера й пив багато, хоч і не напивався ніколи до п'яного. Син селянина, людина з обмеженим і впертим розумом, абат Коньяс тримався за літеру катехизису й сурово керував своїми парафіянами, дуже наполягаючи на свої права, особливо вимагав, щоб йому платили за треби. Він не поступався жодним су нікому, навіть убогому. Отже, йому забажалося тримати під своєю владою мера Мартіно і стати справжнім господарем громади,—це відповідало б і духові релігії і забезпечувало б йому добрі прибутки. Його перша суперечка з Марком вибухла з приводу щорічної суми в тридцять франків, що її громада давала колись учителеві за те, що той мав дзвонити на дзвіниці. Марк одержував її, не зважаючи на те, що рішуче відмовився дзвонити.

Але Мартіно не так то легко було прихилити, бо вчитель допомагав йому. Такого ж віку, як абат, з квадратним обличчям, дужою статурою, рудий, з ясними очима, Мартіно говорив мало, був недовірливий. Його вважали за найбагатішого селянина в громаді,

співгромадяни дуже поважали його за його широкі лани. Вже десять років він виконував обов'язки жонвільського мера, і кожних нових виборів його обирали знову. Не маючи освіти, ледве знаючи читати й писати, він не хотів одверто висловлюватися за школу або за церкву, бо його політика полягала в тім, щоб триматись осторонь, хоч кінець-кінцем він і прихилився б до того з двох, до попа або вчителя, кого з них уважав би за дужчого. А потай він був на стороні останнього, бо в крові йому жила ця вікова ворожнеча, ця злопам'ятність селянина на попа, попа лінивого, що любить пожити, нічого не робить, а хоче одержувати платню, підгортається до жінки селянина, псує йому доньку ім'ям свого невидимого, заздрісного й злого бога. Він хоч сам і не виконував релігійних обов'язків, проте ніколи не чинив чогось проти свого попа, маючи на думці, що ці люди все ж таки дуже сильні. І треба було спокійної енергійної Маркової вдачі, його волі й розуму, щоб Мартіно став на його бік, дозволяючи йти попереду й не завдаючи собі зайвих клопотів.

І ось тоді абатові Коньясові спала думка скористатися з чарівної пані Мартіно, не тому, що дружина мерова була одна з його сповідальниць. Ні, вона теж не виконувала релігійних обов'язків. Але тому, що піп регулярно бачив її в церкві неділями й святами. Дуже чорнява, з великими очима, рожевими вустами, з станом, що втратив уже свою колишню стрункість, вона мала репутацію кокетки. І справедливо: вона любила поновити вбрання, виходила з мереживим очіпком, любила на себе чіпляти золото, дорогоцінності. Вона раз-у-раз відвідувала церковні служби тільки тому, що церква була місцем її кокетування й розваги, єдине світське місце побачень, куди вона могла піти в новім строї, побачити інших, обдивитися сусідок і себе показати. В цьому селі, ледве з вісьмома сотнями мешканців, не малося іншого місця зборищ, іншого приводу для свят і церемоній, як маленька церква з своєю службою, що її швидко відправлялося. Вона правила разом і за сальон, і за виставу, і за місце для прохідок, єдине суспільне місце розваги жінок, що прагнули втіх. І як ча-

рівна пані Мартіно, так майже всі ті, що приходили до церкви, мали, замість віри, лише цю потребу вирядитися по-недільному й показати себе. А до того ж, так робили свого часу матері, а тепер робили їхні доньки. Це був звичай, і його треба було виконувати. Під впливом абата Коньяса, що підлещувався до неї, пані Мартіно спробувала переконати й свого чоловіка, що в цій історії з тридцятьма франками піп був правий. Але Мартіно з першого ж її слова попросив її замовчати й повернутись до своїх корів, бо він належав ще до людей старих поглядів і не дозволяв жінкам втручатися в чоловікові справи.

Сама ж історія з тридцятьма франками була дуже проста. Відколи з'явився вчитель у Жонвілі, він щорічно одержував тридцять франків за те, що дзвонив на дзвіниці до церкви. А Марк, що відмовився дзвонити, переконав сільську раду дати цим тридцятьом франкам інше призначення. Він казав, що коли піп хоче мати дзвонаря, він може сам платити йому. Старий годинник на дзвінниці зіпсувався: або стояв, або завжди спізнювався. А старий годинникар, що проживав тут, саме й просив тридцять франків на рік за те, що лагодитиме й доглядатиме його. Марк спочатку пустився на деякі хитрощі, щоб допнутися свого, а селяни просто радилися, намагаючись узнати, що їм корисніше, чи те, що дзвін буде закликати їх до обідні, чи те, що годинник певно показуватиме їм годину; а про те, щоб асигнувати ще тридцять франків, їм і на думку не спало навіть, бо мали собі за правило не накидати на бюджет громади зайвих некорисних витрат. Та й добра ж тут зчинилася бійка, де зіткнулися попівська сила й учителява! Ця остання рішуче перемогла, бо абат Коньяс, не зважаючи на всі свої блискавичні казання, прокльони, кинуті на голови нечестивих, що хотіли примусити замовкнути голос божий, нарешті мусив був поступитися. І ось після цілої місячної мовчанки, раптом, раз у неділю з дзвіниці знову почувся „голос божий“: село почуло шалений дзвін у всі дзвони. Це стара попова служниця, страшна Пальміра, дзвонила що було сили в її малих старечих руках.

Відтоді абат Коньяс, зрозумівши, що мер вислизнув йому з рук, знову став розсудливий; до нього повернулася викрутність церковника, хоч гнів і не переставав кипіти в ньому. Марк почував себе за господаря села. Мартіно дедалі більше радився з ним у міру того, як усвідомлював, що довіряє себе міцним рукам. Ставши секретарем мерії, Марк почав непомітно керувати сільською радою. Він потурав самолюбству селян, сам залишаючись у тіні, але був тим дужчий, що виявляв простий розум, розсудливість, здорову й уперту волю. Тим то й міг він керувати діями цих селян, що бажали насамперед миру й добробуту. За його допомогою посувалася наперед справа визволення з лабет темряви, швидко поширювалася освіта, вносячи світ розуму в усі справи громади, знищуючи дурні забобони, виганяючи разом з убогістю розуму злидні й бруд з бідних осель, бо тільки знання приносить достатки. Жонвіль так очистився од бруду, що почав зазнавати, що таке справжній добробут, і поволі ставав найщасливішою громадою в департаменті. Щоправда, Маркові особливо допомагала в цій справі панна Мазелін, учителька, що керувала дівчачою школою по другий бік муру тієї школи для хлопців, що нею керував він сам. Маленька, чорнява, невродлива, але дуже мила, з широким обличчям, пухкими лагідними вустами, чорними дивними очима, що палали ніжністю й самовідреченням, під високим опуклим чолом, вона також виявляла розум, розсудливість, здорову й просту волю. Вона наче призначена була на те, щоб стати вихователькою, визволителькою довірених їй дівчаток. Вона вийшла з дому Фонтеней о Роз, з тієї школи, де метода й сердечне ставлення славнозвісного вчителя породили вже цілий загін добрих піонерок, що взяли на себе місію дати жінок і матерів наступного дня. І коли її двадцяти восьми років уже призначили на посаду штатної вчительки, так це сталося завдяки тому, що від неї й чекали саме на таку корисну діяльність вищі розуми— Сальван і Ле Баразе. Вони спробували, як вона працюватиме в цьому темному селі, трохи занепокоєні в глибині душі за її поступові ідеї. Вони бо боялися, що

молода вчителька розгніває батьків своїм антицерковним напрямком навчання, своїм палким переконанням, що жінка принесе щастя світові тоді, як остаточно звільниться з-під попівського впливу. Але панна Мазелін вклала в свою працю багато розсудливості й веселості і хоч не водила своїх дівчаток до церкви, проте ставилися до них з такою материнною ніжністю, так ніжно виховувала їх і доглядала, що, кінець-кінцем, селяни почали її обожувати. Отже, вона була в Марковій справі дуже корисна помічниця. Вона довела громаді, що можна не ходити до церкви, менше вірити в бога, ніж у працю й людське сумління, а, проте, бути найкращою, найрозумнішою й найчеснішою дівчиною на світі.

Зазнавши невдач у Жонвілі, примушений рахуватися з учителем, абат Коньяс зривав своє серце й прикрість на Море, маленькій сусідній громаді за чотири кілометри від Жонвілю, що не мала попа й він мусив обслуговувати її. Море, з числом мешканців, що ніколи не досягало двохсот, заховалося серед горбів. Погані дороги ізолювали його, відмежували від світу. А все ж таки це сільце не можна назвати знедоленим: там не знати було жодного бідного. Кожна сім'я посідала там шматок родючої землі й жила собі заспокоївшись, як діди жили. Мер Салер, високий кремезний чоловік з бичачою мордою, з головою, втиснутою в плечі, був колись скотарем і разом збагатів, продавши за добру ціну свої луки, вгіддя й худобу якомусь невідомому товариству, що об'єднало в синдикат всіх скотарів у окрузі. Після цього вигідного запродажу він опорядив свій дім на кшталт багатой вілли й став рантьєром, буржуєм. Син його, Оноре, вчився в Бомонських ліцеї, а потім мав далі вчитися в Парижі. Отже, не зважаючи на те, що мешканці Море йому дуже заздрили, його, проте, за кожними новими виборами обирали знову на мера, тільки через те, що йому, мовляв, нічого робити й він може скільки йому хочеться витратити часу на громадські справи. А втім, сам Салер поклався на вчителя Феру, що йому секретарювання в мерії давало щорічно сто вісімдесят франків. За цю платню він мусив чималенько працювати: писати листи, доповіді, справувати рахункові

книги. Праці стачало мало не на цілий день. Зовсім неписьменна людина, ледве вмюючи підписати своє підвище, гладкий, важкий на вдачу, хоч і не поганий по суті, Салер ставився до Феру як до звичайної письменницької машини, з спокійним призи́рством людини, що не мала потреби багато знати, щоб зібрати майно й жити собі до сподоби. Крім того, мер мав серце на вчителя за те, що той посварився з абатом Коньясом, відмовившись водити своїх учнів до церкви й співати в хорі, посварився не тому, що виконував релігійні обов'язки, бо й сам він ходив до церкви тільки в ім'я доброго ладу, так само як і мерова дружина. Суха, руда, непомітна жінка, ні святобожна, ні вертуха, ходити до обідні в неділю вважала за обов'язок селянки, хоч і стала такою панею. Але ця вчителєва непокірливість ще більше обтяжила безперервні чвари бонвільського попа з моревцями. Ці останні раз-у-раз нарікали, що піп звертає на них мало уваги, що їм дає тільки уривки служби божої наче з ласки своєї, що їм доводиться посилати дітей до Жонвілю вчитися катехизису й до першого причастя; а піп з лютістю відповідав, що раз вони хочуть так широко користуватися з божих милостей, то треба мати свого попа. Цілий тиждень зачинена, моревська церква скидалася на похмуру й порожню стодолу. Але абат Коньяс, проте, щонеділі бував у ній з півгодини. Всі його страхалися, бо він тероризував громаду своїми примхами й запальністю.

Марк, добре знаючи стан речей у Морє, міг тільки думати про Феру з великою, пройнятою жалем, симпатією. В цім заможнім Морє один тільки він, учитель, не міг щодня їсти стільки, щоб угамувати свій голод. В його особі страшні злидні бідного вчителя прибирали трагічної важливости. Як помічник учителя в Майльбуа, він почав кар'єру з дев'яти сот франків, маючи вже двадцять чотири роки. Тепер за шість років праці, ставши за штатного вчителя й засланий у цю забуту дірку Морє, за „поганий“ напрямок свого розуму, він одержував тільки тисячу франків на рік, тобто сімдесят дев'ять франків на місяць, та ще й з відрахуванням не більш, як п'ятдесят два су на день. А йому ж треба

прогодувати жінку й трьох малих доньок. У старій, вогкій хатині, що правила за школу, жили невилазні злидні: суп вони їли такий, що його не захотіли б і собаки. Діти ходили роззуті, а матір роздягнута. А борги чимраз збільшувалися, загрожували, борги невилазні, в яких потопає стільки дрібних службовців. І скільки треба було героїчної мужности, щоб яко мога захувати ці злидні, носити ветхий сурдут, підтримувати свій ранг освіченої людини, що їй статут забороняє будь-яке гендлярство, зиск поза школою! Шодня боротьба відновлювалася; треба було виявити надзвичайну енергію й волю. Феру син пастуха. Його жвава розсудливість зберегла свою природну назалежність, і він виконував пристрасно своє завдання, часом не без протесту. Його дружина, велика білява жінка з приємним виглядом, колишня сиділка. З нею він познайомився в своєї тітки, що торгувала фруктами, а потім одружився, як чесний парубок, після того як вона породила йому першу доньку. Вона допомагала дещо чоловікові, доглядала малих дівчат, вчила їх читати, шити, а він мав на своїх руках хлопчаків своєї кляси, дуже погано вихованих, тупоголових і злих. Як тут не втратити надію, маючи таку невдячну працю, не дати опанувати себе наглому обуренню за свої страждання! Народившись бідним, він завжди терпів од злиднів, од поганої страви, полатаної, витерної одежі, і тепер, коли він став „паном“, ці злидні ставали ще прикріші. Навколо себе він бачив тільки щасливих, бачив селян, що посідали землю, їли, скільки їм хотілося, пишалися з приназбираних грошей. Більшість із них були люди грубі, темні, що ледве могли рахувати до десяти, потребували його допомоги, щоб написати листа. А він, єдина інтелігентна людина, єдина освічена й культурна людина серед них, не мав часто-густо двадцяти франків, потрібних для того, щоб купити собі штучних комірців або полатати драні чоботи. Вони ставилися до нього як до льокая, ображали його призиством за те, що в нього форменна куртка така ветха, а в глибині душі вони зазрили й цій куртці. Але надто вражало його неvigідне для нього порівняння, що селяни несвідомо робили по-

між учителем і попом: вчитель одержував малу платню, мав такий нещасний вигляд, терпів од зневаги учнів і призириства їхніх батьків, не знаходив підтримки в своїх начальників, не мав справжнього авторитету, піп же одержував багато більше утримання, мав, крім побічних прибутків, ще несподіваний зиск од різних подарунків; його підтримував єписком, шанували побожні люди; він говорив ім'ям суворого пана-бога, володаря грому, дощу й сонця. Ось чому абат Коньяс завжди панував хоч і постійно сварився в Море, що його людина перестала вірити і майже не ходила до церкви. І ось чому вчитель Феру, загнаний у куток злиднями, пересичений жовчю, ставши мимохіть соціалістом, дістав погані нотатки за те, що виступав з бунтівничими промовами на адресу соціального ладу, що примушував його пухнути з голоду, його, людину інтелігентну й освічену, тимчасом як глупство й темнота, що оточують його, посідали майна й тішилися з життя.

Зима була дуже сувора, лід і сніг ще з листопада вкрили Жонвіль і Море. Марк знав, що в Феру двоє доньок хворі й що під цю страшну холоднечу їм не могли давати часто бульйону. І він намагався допомогти йому, але й сам був такий бідний, що мусив і панну Мазелін привернути до свого доброго діла. Він мав тільки тисячу франків утримання, але його посада секретаря мерії краще оплачувалась, і в кращім гігієнічнім стані знаходився будинок, що в ньому він мешкав, будинок подвійної школи для хлопчиків і дівчаток. Це був колишній церковний дім, поновлений і збільшений. Проте, досі він міг якось зводити кінці з кінцями тільки завдяки допомозі пані Дюпарк, бабуні своєї дружини, що одягала дитину й давала білизну для її матері та дарувала невеличкі суми під свята. Коли після Сімонової справи стара пані перестала щось давати, Марк відчув майже полегшення: до того терпів він од тих жорстоких слів, що вона заправляла ними свої подарунки. Коли ж скрутно стало в господарстві, коли довелося подвоїти працю, скільки треба було мужности й ошадности, щоб з повною гідністю держати свій пост! Марк, що любив свою працю, взявся до неї з сумним

завзяттям, і ніхто, дивлячись на те, як він вчив дітей у своїй клясі, пунктуально виконуючи всі свої обов'язки, не здогадувався навіть, які напади похмурої туги, жорстокого розпачу Марк так старанно заховував під виглядом спокійного героїзму. Засудження Сімона схвилювало його, приголомшило; він ніяк не міг очуняти від цієї почварної несправедливості. Чорні думки не покидали його, і Женев'єва раз-у-раз чула від нього один вигук: „Це жахливо! Мені здавалося, що я знаю свою країну, а я її зовсім-зовсім не знаю“. Як же могла скоїтися така ганебна справа у Франції, в цій Франції, що зробила велику революцію? На неї він дивився досі, як на визволительку інших країн, суддю обіцяного світові. Він пристрасно любив її за її великодушність, за незалежність, за мужність, за все, що вона мусила виконати вільного, шляхетного, великого. І вона припустила, мало того, вимагала засудження невинного! Вона повернулася до старих забобонів, до колишнього варварства. Це була така туга, такий сором, що від них Марк не міг ніяк вигоїтися, що жили в його думках, як злочин, де він і сам брав участь. Далі, йому, як людині, що завжди прагнула істини, почувала потребу опанувати її й передати іншим, просто нестерпно боляче було бачити, до якої міри святкує перемогу брехня. І не можна її ні перемогти, ані знищити, голосно заявивши про істину, що її так шукають.

Він глибоко переживав цю справу і все шукав, марно намагаючись знайти кінець ниточки. в тому клубку, що його сплутали якісь невидимі руки А ввечері, сидячи під лампою, після важкого дня навчання, він почував німий розпач, такий важкий, що Женев'єва, яка теж мовчала, ніжно взяла його в свої об'їми й почала цілувати, щоб трохи підбадьорити.

— Мій сердечний друже! Ти захворієш, не думай більше про ці сумні речі.

Він був зворушений до сліз і в свою чергу ніжно поцілував її.

— Так, так, ти права, треба бути мужнішим. Але що ж діяти, я не можу примусити себе не думати. Це велике страждання!

Тоді, всміхаючись і поклавши палець на уста, вона повела його до маленького ліжка, де вже спала їхня донька Луїза.

— Думай тільки про нашу любу доньку й кажи собі, що ми працюємо для неї. Вона буде щаслива, коли ми самі будемо щасливі.

— Так, так, це буде розумніше. Але наше власне щастя, щастя нас трьох, чи буде воно також щастям усіх?

Женев'єва виявляла велику розсудливість і ніжність, поки тяглася Сімонова справа. Вона дуже терпіла від того, як ставилися старі панії, особливо її бабуня, до її чоловіка; навіть служниця Палагія не зверталася до нього з жодним словом. Отже, коли молоде подружжя залишило малий будинок на площі Капуцинів, вони дуже холодно розлучилися з паніями, й відтоді Женев'єва задовольнялась тим, що часом провідувала цих паній, щоб уникнути цілковитого розмиру. Повернувшись до Жонвілю, вона знову припинила виконувати релігійні обов'язки; вона не ходила вже до церкви, щоб абат Коньяс не використав її благочестя й не зіпсував її відносин з чоловіком. Вдаючи, ніби вона не цікавиться розмиром поміж школою та церквою, вона тим самим залишалася вірна своєму коханому Маркові. Молода жінчина все ще залишалася вірна йому, бо вона віддала йому всю себе, не зважаючи навіть на те, що спадковість, її католицьке виховання заважали їй цілком його виправдувати. Також ставилася вона й до Сімонової справи; вона, може, й не думала так, як він, але знала його за такого чесного, такого великодушного, такого справедливого, що не могла докоряти чоловікові за те, що він діє, як то підказує йому його сумління. Тільки, як розважна й розумна дружина, вона дозволяла собі часом скромно закликати його до розсудливості. Бо щоб вони робили, коли б, маючи дитину на руках, він скомпромітував себе до того, що втратив би посаду? Треба додати, що досі вони надто кохалися, надто прагли один одного, і ніякої незгоди, ніякої важливої суперечки не могло бути поміж них. Після найменшої незгоди вони обіймалися, і все кінча-

лося великим зворушенням, дощем палких поцілунків.

— Ах, мила, мила Женев'єво! Раз людина віддає всю себе, вона ніколи більше не відбирає назад.

— Так, так, мій коханий Марку, я твоя і знаю тебе за такого доброго, що роби зо мною, що хочеш.

Отже, він залишав їй повну волю. Вона могла би піти й до церкви, бо він не знайшов би в собі сили заборонити їй. Аджеж треба шанувати волю сумління! Як народилася в них маленька Луїза, йому й на думку не спадало постати проти її хрещення, до того здобуті звички ще тримали його під своєю владою. Він починав іноді відчувати глухий сум. Так хіба ж не досить любови, щоб усе виправити? Хіба ж не кінчалися в них непорозуміння завжди тим, що вони розуміли один одного, не зважаючи на найгірші катастрофи, бо кожний вечір щільно зв'язував їх, і вони почували, що являють собою одне тіло й одне серце.

Якщо Марк не переставав говорити про Сімонову справу, це тому, що він безперервно про неї думав. Він бо запрягся не покладати рук доти, поки не викрие винного, і тримав своє слово більше з пристрасти до істини, ніж з суворого обов'язку. Щочетверга, тільки но після півдня Марк звільнявся, він біг до Майльбуа, відвідував Леманів у їхній похмурій і сумній квартирі на вулиці Тру. Засудження Сімона впало їм як сніг на голову. Громадська зневага, здавалося, викидала з світу сім'ю вбивці, його друзів, навіть звичайних знайомих, що зберігали до них якусь вірність. Дрібного шевця-єврея покинули всі його клієнти, і боязкий Леман та його жінка, такі нещасні, такі покірливі, вмерли б з голоду, коли б Леман з торгів не знайшов собі роботи для великих крамниць у Парижі, з переторгу. А особливо терпіла пані Сімон, сердешна Рашель, і її діти, Жозеф і Сара, від дикої зненависти, що її викликало їхнє прізвище. Діти не могли більше ходити до школи, бо вуличні хлопчаки гикали на них, кидали каміння, і маленький хлопчик одного дня повернувся з розбитою губою. Матір, що почала носити жалібне вбрання, стала ще вродливіша в своїм незміннім чорнім убранні. Вона плакала цілісінькими днями

й чекала тепер на чудо, що може дати порятунок. І в цім зруйнованім домі, серед цієї журби, що пройняла всіх, один тільки Давід не занепадав духом. Мовчазний і діяльний, він усе ще шукав, усе надіявся. Він наклав на себе надлюдське завдання врятувати й реабілітувати брата, запрягся йому на їхнім останнім побаченні жити тільки для того, щоб розкрити жахливу таємницю, відкрити справжнього вбивцю, витягти істину на денне світло. Отже, він остаточно довірив експлуатацію кам'яниці й піску своєму управителеві, що його він був певний. Давід добре бо розумів, що без грошей він не ступить і кроку в своїх дослідженнях. І коли б його запопадливість могла зменшитися, то досить самих тих листів, що їх одержувала невістка від свого чоловіка, його брата, від часу до часу з Кайени, щоб знову напружити до найвищої міри його енергію. Від'їзд Сімонів, переправлення його на пароплав разом з іншими нещасними, жахливий переїзд, прибуття до Кайени, цього страшного місця каторги,—всі ці пекучі спогади зворушували його, щоразу викликали в ньому смертельну дриготу. Потім, хоч це й були листи, що їх контролювала адміністрація, але під кожною фразою чулися зойки непереможного терпіння, обурення невинного, що без кінця переживає приписаний йому злочин, не в силі з'ясувати собі, як це він покутуватиме злочин, що вчинила інша людина. Чи не можна, кінець-кінцем, збожеволіти в наслідок цієї смертельної туги, що його пожирає? Сімон писав з ніжністю про злодіїв, убивців, своїх товаришів, і його зненависть, про це можна було здогадуватися, поверталася проти сторожів, катів, що безконтрольні знаходились поза цивілізованим світом і стали дикунами, людьми печер, і з насолодою тішилися з страждання інших людей. Він же перебував там серед бруду й крові. Про них одного вечора в присутності Марка розповів Давідові один помилуваний каторжник, і наляканий, болючий, наче кривава рана, жаль двох друзів був такий великий, що вони обидва волали від болю й лютого протесту.

Та лихо! Давід і Марк, що діяли спільно, не здохли досі жодних важливих наслідків, не зважаючи на

безперервне шукання, дослідження, що вони провадили з розсудливою впертістю. Особливо вони мали намір стежити за школою братів, і зосібна за братом Горгієм, бо вони не переставали його підозрівати. Але за місяць після процесу всі три помічники, брати Ісідор, Лазар і Горгій, зникли разом. Їх відряджено до іншої громади, аж у інший край Франції. Залишився сам тільки директор, брат Фюльжанс, з трьома новими ченцями. Ні Давід, ні Марк не могли нічого скористати з цього факту, бо тут не було нічого ненормального, аджеж брати часто-густо переходили з однієї громади до іншої. А втім, раз усіх трьох переміщено, як впізнати тут того, що міг мати мотиви для цього переміщення? Найгірше те, що засудження Сімона нанесло жорстокий удар цивільній школі, бо багато сімей узяли з неї своїх дітей, щоб умістити їх до школи братів. Побожні пані зчинили великий галас з приводу огидної історії, наче б то комунальне виховання, виховання без бога, спричинилося всьому брудові, всім злочинам. Ніколи ще братська школа не зазнавала такого щастя: попівство захоплювалося з свого тріумфу. В Майльбуа можна було побачити тільки переможні обличчя ченців і попів. І прикро ставало, що новий учитель, призначений на Сімонове місце, малий на зріст чоловік, блідий і худорлявий, на прізвище Мешен, здавалося, зовсім не здатний був чинити опір хвилі, що все зростала. Гомоніли, що він був хорий на груди, дуже страждав од жорстокої зими, залишаючи часто-густо свою клясу помічникові Мінью; той, залишившись сам і не маючи директора, що керував би ним, почав слухатися панни Рузер, що дедалі більше схиялася до клерикальної партії, бо та опанувала країну. Хіба ж це не приносило невеличких подарунків од батьків, доброї нотатки від Морезена, певне підвищення? І вона переконала Мінью водити учнів до обідні; сказала йому почепити на стіні в клясі велике дерев'яне розп'яття. Вища влада терпимо ставилася до цих речей, може, сподівалася, що це справить добрий вплив на майльбуасців, що діти почнуть повертатися до комунальної школи. А проте весь Майльбуа переходив цілком до клерикалів, і стан

речей набирав загрозової ваги. Отже, Марків сум збільшувався щоразу, як він констатував, яка непроглядна темрява панувала в країні. Ім'я Сімонове стало в ній чимось таким жахливим, таким страховищем, що, коли вимовляли його, люди аж нетямилися від гніву й жаху. Це було прокляте ім'я, що приносило нещастя, ім'я, що визначало найбільший людський злочин. Доводилося мовчати, не дозволяти собі жодного натяку, з остраху накликати на країну найгірші катастрофи. Після процесу залишилося все ж таки декілька людей розсудливих і простих, що, збентежені, припускали можливість, що тут засуджено невинного; але, бачучи перед собою могутню хвилю розлютованих, вони не розтуляли рота, навіть самі іншим радили мовчати. Навіщо протестувати, бажати справедливості? Навіщо губити себе самих, дати вимести себе наче якесь сміття, коли це нікому не корисне? І Марк, після кожного доказу, що йому їх давало життя, почував себе приголомшеним, прибитим через те отруєння, що захопило людність, через той стан брехні й помилки, в яким перебувала вона, наче в якійсь брудній багні, що чимраз ширілося. Одну по одній, він мав нагоди здибати селянина Бонгара, робітника Долюара, службовця Савена, і він почував, що всі вони трое мали велике бажання взяти своїх дітей з цивільної школи, щоб умістити їх до братів, і якщо вони не насмілюються, так це через таємний страх пошкодити собі в очах начальників. Бонгар був замкнений і відмовився відповідати на запитання: це його не обходило, бо люди не знали навіть, за кого треба триматися—за попів, чи за владу. Проте, він, нарешті, заговорив, що „жиди“ насилали пошесті на худобу у країні, і він був цього певний, бо двоє його дітей, Фернан і Анжела, бачили якусь людину, що кидала якийсь білий порошок у колодязі. Долюар обурився, почав казати, що це люди, які не мали батьківщини, хотіли знищити армію. Один давній його товариш з полку з'ясував йому з приводу Сімонової справи, що зформувався якийсь міжнародний синдикат, щоб продати Францію Німеччині. Далі він присягався, що нагодує ляпасами нового вчителя, якщо його діти

Огюст і Шарль щось поганого оповідатимуть йому про цю школу, де псували дітей. Савен видавався далеко холоднокровніший і ще огидніший. Цей нещасний службовець, що носив сурдут, мав зло в серці проти цілого світу, був такий же божевільний, як і ті два. Його не залишала вперта думка, що він не живе, а животіє тому, що відмовився бути франкмасоном, уболіваючи таємно за тим, що не став одверто на сторону церкви, даючи зрозуміти, який героїзм республіканської жертви він виявив, коли відкинув пропозиції жінчиного сповідника. А щодо Сімонової справи, то він казав, і всі це знають, що тут була тільки комедія, офірування одного винного, щоб приховати огидні речі, що панували в французьких школах, і в цивільних і в церковних. Отже, він навіть думав було, щоб узяти з школи своїх дітей Ортанз, Ахіла й Філіпа й залишити їх без усякої освіти, так як вони є. Марк слухав Савена й пішов од нього цілком збентежений. У голові йому шуміло, серце було переповнено вкрай гіркотою. Він ніяк не міг зрозуміти, як це істоти, що мають у голові глузд, що не погрузли остаточно в багні, могли дійти такого ступня дурости! Подібні думки доводили його до розпачу. Він почував тут щось страшніше за природжену тупість: тут було безперестанне постачання глупства, глибокі шари народніх забобонів, що наростали один над одним, гори суевірства і легенд, що псували розум. А як же приступити до справи оздоровлення, як повернути цьому отруєному нещасному народові добре розумове й моральне здоров'я? Та особливо збентежився Марк одного дня, коли він зайшов до паній Мільйом, власниць паперової крамниці на вулиці Курт, купити потрібний підручник. Вони обидві сиділи там, а з ними й сини їхні: пані Олександр з Себастьяном і пані Едуар з Віктором. Ця остання й прислужувала йому. Вона трохи зніяковіла, коли він раптом увійшов, а проте зараз же заспокоїлася. Тільки на чолі їй з'явилася зморшка, що вказувала на тверду рішучість егоїстичної волі. Затремтівши, пані Олександр підвелася й вийшла разом із Себастьяном, вигадавши, що йому треба помити руки. Ця втеча

від зустрічі з ним зворушила Марка, він побачив у цьому доказ того, що він підозрівав, а саме: великого замішання в цім домі після засудження невинного. Чи може вийти колись істина з цієї маленької крамниці? Він вийшов, ще більше замішаний, ніж колибудь, залишивши пані Едуар, що хотіла покрити замішання своєї невістки й перша почала оповідати йому надзвичайні історії: як одна стара пані часто бачила ві сні малого Зефірена, Сімонову жертву, з мученським вінцем; як школа братів, після того, як і на неї накинута підозріння, чудесно врятувалася від блискавки, бо блискавка тричі вдарила в околиці її й кожного разу обминала школу.

Нарешті Маркові довелося побачити мера Дарра з приводу якоїсь адміністративної справи і він помітив його замішання, коли той приймав його в мерії. Мера Дарра завжди вважали за переконаного сімоніста; він виказував навіть одверто свою симпатію до Сімона протягом цілого процесу. Але хіба ж він не був представник влади, хіба ж його громадська функція не примушувала його додержуватися абсолютного нейтралітету? Деяка полохливість обтяжувала його розсудливість, острах не догодити більшості виборців, втратити свій мерівський мандат; а він же так пишався ним! Отже, покінчивши з адміністративною справою, він підвів обидві руки догори, як Марк насмілився його спитати. Він же не міг нічого зробити, він був раб свого становища, бо міська рада так розподілялася, що клерикали, кінець-кінцем, можуть безперечно дістати більшість на наступних виборах, як і далі обурювати населення. І він ремствував на цю прикру Сімонову справу, що дала церкві чудове поле бою, де вона раз-у-раз здобувала легкі перемоги серед цього нещасного темного натовпу, отруєного помилками й брехнями. Доки лютуватиме це божевілля, годі й намагатися щось діяти, а треба краще схилити голову й дати пролетіти бурі. Дарра вимагав навіть од Марка обіцянки не переказувати нічого, про що він казав йому. Потім вирядив його аж до дверей, щоб тим підкреслити перед ним свою таємну симпатію й щоб ще раз попросити

Його нічого не робити, вдавати, ніби його на світі немає, до кращих часів.

І ось, коли Марк втратив надію й почував саму тільки огиду, в нього залишилося тільки одне місце, де він міг підбадьоритися. Пішов до Сальвана, директора нормальної школи в Бомоні. Він часто-густо відвідував його протягом суворих зимових місяців, коли Феру в Море помирав з голоду, в безупинній боротьбі з абатом Коньясом. Розмова точилася за ці безпросвітні злидні нещасного вчителя, що одержував таку мізерну платню, тимчасом як піп гуляє собі як риба в морі. І Сальван погоджувався, що ці злидні в чималій мірі спричинялися до того, що вчитель Феру дедалі більше втрачав довір'я населення, і це відбивалося на його становищі вчителя початкової школи. Коли до нормальних шкіл вступало небагато учнів, так це через те, що утримання в п'ятдесят два су на день і одержання штатної посади в тридцять років не спокушають нікого. Багато вже говорилося за прикrostі, утиски, злидні, малу платню, зв'язані з становищем учителя. Нормальні школи, а також учительські семінарії переважно набирали учнів з селян, що прагли звільнитися від праці біля землі, але тепер вони вважають за краще йти на дрібні службовці, їхати до міста й там шукати своєї долі. Тільки звільнення від військової служби, завдяки зобов'язанню провчителювати десять років, примушували їх іти на цю каторжну працю, де вони діставали не багато грошей, ще менше пошани й багато мордувань та призирства. А проте поповнення нормальних шкіл було головне питання, питання, що від нього залежала освіта країни, навіть її сила й її порятуюнок. Було ще друге таке саме важливе питання — підготувати вчителів для школи майбутнього, вкинути в їхню душу полум'я розсудливості й логічності, зогріти їхні серця так, щоб вони палали жадобою істини й справедливості. Набирання учнів до шкіл залежало виключно від збільшення платні вчителям, щоб вона стала нарешті пристойна, дозволяла б жити по-людському, повернула б професії її високу шляхетність. Навчання й виховування в нор-

мальної школі учнів—майбутніх учителів—треба провадити за новою програмою. Сальван справедливо зазначав: який був учитель початкової школи, таке й навчання, такий і настрій нижчих шарів населення—великої більшості нації. А від цього ж залежало майбутнє Франції, те, чим мусить стати країна. Це питання життя й смерті. А місія, що її поклав на себе Сальван, полягала в тім, щоб підготувати вчителів, здатних виконувати покладене на них завдання визволити країну з пазурів нецтва, темноти. Досі з них не робили апостолів, що так потрібні країні, таких, що спиралися б тільки на експериментальну методи, відкидали б високі догмати, брехливі легенди, всю цю гору помилк, що цілими віками тримають малих цього світу в злиднях і поневоленні. Як на більшість звичайних людей, навіть республіканців, вони були досить освічені, здатні вчити читати, писати, трохи рахувати, трохи історії, але не здатні виховувати громадян і людей. На цій жахливій Сімоновій справі ми бачили, що майже всі вони пристали до брехень, що їх вигадало попівство, бо вони не здатні були зважити, де істина, за браком в них методи й логіки. Вони не вміли любити істину, й досить було їм сказати, що євреї продали Францію Німеччині, щоб вони знетямилися. Ох! де ж той священний загін учителів первісної школи, що мусить навчити французький нарід тому, що треба няти віри тільки в те, що встановить наука? Де вчителі, що визволять його від вікової темряви й зроблять його нарешті здатним до істини, волі й справедливості?

Ранком Марк одержав листа від Сальвана, що просив його якнайшвидше прийти до нього про дещо поговорити. І наступного ж четверга він вирушив до Бомонської нормальної школи, що її порогу він не міг переступити без того, щоб у нього не зворушилися спогади й надії.

Директор чекав на нього в своїм кабінеті. Кімната виходила вікнами до саду. Сонце золотило цей сад теплим квітневим промінням.

— Милій друже, ось у чім справа. Ви знаєте жа-

люгідне становище Майльбуа. Мешен, новий тамошній учитель, що його несправедливо призначено туди за таких тяжких і складних обставин, по суті не погана людина. Я навіть маю його за нашого прихильника; але це недолуга людина. До того ж він від кожного слова аж із себе пнеться. Та ще й хорий він, крім усього. Отже, Мешен просить перемістити його, волюючи, щоб його надіслано на південь... Для Майльбуа потрібний розум міцний, дуже воля, вчитель, що мав би такий розум і таку енергію, яких потребує те складне становище, що утворилося там. І ось тут подумали про вас.

Це було так нагло, так несподівано, що Марк аж вигукнув:

— Як мене?

— Так, ви один знаєте чудово обставини, саме місто, жахливу кризу, що її переживає воно. Після засудження нещасного Сімона, початкова комунальна школа там наче зачуміла. Вона безперестанно втрачає учнів, тимчасом як школа братів пнеться посісти її місце, зміцнивши на її руйнації. Ця братська школа в Майльбуа є справжнє огнище клерикалізму, що чимраз збільшується, огнище низьких забобонів, реакційного глупства, що кінець-кінцем усе поглине, якщо ми не боротимемося з ним. Уже тамтешня людність до краю ретроградна; її опанувала пристрасна зненависть—хибні уяви, так наче вона живе в середні віки, і нам туди треба відрядити робітника майбутнього, сіяча доброго насіння, що дасть багаті жнива в майбутньому. Він має повернути нашій школі її добру славу, зробити її такою, якою вона мусить бути, вихователькою, визволителькою, що покладе підвалини для вільного й справедливого народу у Франції. Отже, повторюю, ми подумали про вас.

— Але,—спитав Марк знову,—це тільки побажання ваше власне, що ви просто висловлюєте мені, чи ви вповноважені порадитися зі мною?

Сальван усміхнувся.

— О! я тільки дуже скромний службовець, і мало хто виконуватиме всі мої побажання. Ні, річ у тім,

що мені доручено перепитати вас, чи ви згодні. Там нагорі знають, що я вам друг... Ле Баразе, наш інспектор академії, закликав мене в понеділок до префектури. І з нашої розмови народилася думка запропонувати вам посаду в Майльбуа.

Марк зробив якийсь невиразний рух, а далі знизав плечима.

— Безперечно,—продовжував Сальван,—Ле Баразе не виявив великої мужності в Сімоновій справі. Він міг би дещо зробити. Але треба брати людей такими, які вони є. Можу вам обіцяти тільки те, що інспектор хоч одверто й не виказуватиме, що стоїть на вашій стороні, проте буде вашою прихованою підтримкою, інертною й глухою, але такою, що ви зможете на нього покластися без страху. Завжди він кінчає тим, що префект Аннебіз прислухається до всіх його вказівок, бо дуже боїться всіх цих історій. Уся небезпека в цім езуїті Морезені, вашім інспекторі початкових шкіл. Друга—від панотця Крабо, що, на думку Ле Баразе, Морезенового начальника, керує тактикою цього інспектора. Та боротьба, гадаю, не лякає вас.

Марк мовчав. Спустивши очі додолу, він, здавалося, пірнув у неспокійні міркування. Його опали сумніви й хитання. Сальван, що читав у його душі й добре знав драму його інтимного життя, схопив його за обидві руки, сам глибоко схвильований.

— Я знаю, чого вимагаю, від вас, мій друже... Я був великий друг Бертера, батька Женев'єви, людини з вільним духом, вільним розумом, але дещо сентиментальної людини, що нарешті почала товаришувати своїй жінці до церкви. Пізніш я був за другого опікуна його доньки, що ви одружилися з нею, і відвідував, як близький друг, майже як родич, цей милий дім на Капуцинській площі, де пані Дюпарк, бабуня, владно верховодила з святобожною деспотичністю, остаточно підкоривши під свою владу дочку, зажурену й покірливу пані Бертеро, й онуку, цю чарівну Женев'єву, що ви її так ревно кохаєте. Може, перед шлюбом я мусив був попередити вас з більшою серйозністю, бо завжди є небезпека для людини такої, як ви.

ввійти в побожну сім'ю, зв'язати свою долю з долею молодої дівчини, вихованої так з дитинства, що релігія для неї—все. Нарешті, досі, я небагато мав підстав дорікати самому собі, бо ви були щасливі... Але й то правда, що як ви приймете посаду в Майльбуа, ви перебуватимете в безперестаннім конфлікті з старими паніями. Про це ж ви й думаєте тепер, адже так?

Марк підвів голову.

— Так, визнаюся! Я боюся за своє щастя... Ви знаєте, я без честолюбства. Для мене це підвищення—призначення до Майльбуа. Але я заявляю, що цілком задоволений з свого становища в Жонвілі, де мені на добре йшлося й де я міг прислужитися нашій справі... А ви хочете, щоб я кинув цю певність і ризикував у іншій місці всім своїм спокоєм.

Запала мовчанка, потім Сальван ніжно спитав:

— Хіба ви сумніваєтеся в Женев'євиній ніжності?

— О, ні!—вигукнув Марк.

Знову запала мовчанка, і тоді Марк заговорив після деякого, майже несвідомого замішання, що тривало кілька секунд.

— Як я міг би мати сумніви щодо неї! Вона так кохає мене, така щаслива в моїх обіймах! Але ви не можете собі уявити того життя, що ми зазнали підчас вакацій, тоді як я віддався Сімоновій справі. Це було нестерпно! Я там став таким чужим, що навіть служниця жодним словом не обзивалася до мене. Якщо ми перемовлялися врядигоди словами, то в них почувалася ворожість, що завжди загрожувала прохопитися в брудних чварах. Нарешті я почував там себе так, наче я потрапив кудись за тисячу верстов, наче я живу серед зовсім чужих істот на іншій планеті й не маю із ними нічого спільного. Цілковита, важка самотність... А пані починали мені псувати Женев'єву. Вона ставала такою, наче знову була вихованка сестер громади св. Лизавети. Отже й вона сама почала побоюватися й відчула себе дуже щасливою, коли ми повернули до Жонвілю, в наше тісне кубелечко, де ми належали один одному.

Марк, тремтячи, урвав мову, потім знову вигукнув:

— Ні, ні! Хай мене залишають там, де я є! Я сумлінно

виконую свій обов'язок і не погано роблю там свою справу. Кожний робітник хай стоїть на своїм місці й виконує свою частку роботи на загальну користь!

Сальван почав міряти повільними кроками кімнату. Нарешті він зупинився перед Марком.

— Мій друже, я не хотів намовляти вас до жертви. Коли б ваше щастя зруйнувалося, коли б зовнішні прикrostі отруювали навіть ваше інтимне життя, я почував би від того смертельний жаль. Але я знаю, що ви з того матеріалу, з якого створено героїв... Отже, не давайте мені відразу остаточної відповіді. Поміркуйте якийсь тиждень і приходьте до мене другого четверга. Тоді ми ще поговоримо й дійдемо якогось рішення.

Марк повернувся ввечері до Жонвілю дуже стурбований. У голові йому шуміло від питання, що ставило його сумління. Чи повинен він змусити замовкнути той острах, що в ньому він не визнавався сам собі, почати боротьбу з бабунею й матір'ю своєї дружини, що в ній могла загинути вся радість його життя? Він вирішив спочатку поговорити одверто з Женев'евою, але потім не насмілився, бо добре знав, що вона просто відкаже йому: роби ти так, як тобі наказує твій розум, твій обов'язок. Він навіть не сказав їй про Сальванову пропозицію—бо його опала якась туга, що чимраз зростала, й він був незадоволений з самого себе. Так у хитанні й сумнівах збігло два дні. Він почав глибше досліджувати становище, різні доводи, що могли його примусити прийняти пропозицію або відмовитися від посади в Майльбуа.

Спочатку Марк уявив собі маленьке місто, таке, яким він знав його після Сімонової справи. Він знову бачив Дарра, мера, добру людину, поступовий розум, що не насмілювався навіть голосно заявити про те, що вважає за справедливе, боячись втратити свій мандат і компромітувати свою особу як великого підприємця. Перед його уявою проходили Бонгари, Долюари, Савени, Мільйоми, всі ці люди з пересічною інтелігентністю й мораллю, що виголошували перед ним такі чудні погляди, де жорстокість змагалася з глупством; а поза ними стояла маса, натовп, що був здо-

биччю оману, казок, ще безглуздіших, натовп, здатний до жорстокости ще безпосереднішої. Це були забобони дикунів, стан розуму дикунського народу, що обожує ідолів, що покладає свою славу в убивстві й брехнях. Нарід нетерпимий, нерозважний, без добрости. І ось питання прибирало вже певної форми—чому всі вони загрузли, почували себе добре в цім грубім шарі помилок і брехнів? Чому відмовлялись вони від логіки, простого міркування, з якоюсь інстинктивною зневажністю, наче б то вони почували жах перед усим, що є чисте, просте й ясне? Чому заплющували вони очі на соняшне світло? Нарешті, чому вони в Сімоновій справі являли таке надзвичайне й жалюгідне видовище народу, що в нього паралізована чулість і інтелігентність, народу, що не хоче ні бачити, ні розуміти того, що він чинить опір істині, що ходить навколо неї й загортає її в непроглядну темряву, щоб нічого не бачити, вити, вимагати смерти народу, оповитого своїми темними забобонами й марновірством. Безперечно, нарід цей отруений. Такі газети, як „Бомонський Хрест“, „Ле Пті Бомонте“ щоранку поїли його огидним напоєм, що псує його й задурманює розум. Нещасні дитячі голови, серця без мужности, всі, що страждають, всі, що належать до спідніх шарів суспільства, здурілі від поневолення й злиднів, вони стають здобиччю фалшивників і брехунів, що експлуатують довір'я народу. За всіх часів усі владарі світу—церкви, імперії, царства—панували над натовпом нещасних, отруюючи їх після того, як їх ошукують, тримаючи їх у страхові й покорі під владою брехливих вірувань. Але самого отруення недосить, щоб з'ясувати цю сплячку сумління, це небуття, в яким перебував розум народній. Для того, щоб нарід так легко дозволив отруїти себе, треба, щоб він не мав ще в собі ніякої сили чинити опір. Отрута діє особливо на людей темних, що нічого не знають, не здатні до критики, дослідження й суперечок. В основі цієї сумної несправедливости, ганьби була теж темнота, перша й єдина причина довгого страждання людства протягом усього його поступу, цього повільного й такого важкого піднесення вгору до світла, поступу, що прохо-

дить крізь увесь бруд, усі злочини історії. І безперечно там, на цьому ґрунті треба розпочинати справу визволення народу, освіти глибоких мас, бо ми щойно дістали зайвий доказ того, що темний нарід нездатний до справедливости, й тільки істина дасть йому можливість бути справедливим.

Але на цьому пункті своїх міркувань Марк здивувався. Як це французька людність, всі ці численні маси селян і населення промислових міст, могли ще перебувати на таким низькій ступні розумового розвитку з фетишизмом і темнотою дикунів? Хіба ж Франція вже третину віку не має республіки? Хіба основоположники цього нового ладу не мали певної свідомости нових потреб, що треба встановити вільну державу, змінивши спочатку закони про школу, повернувши початковій школі пошану й силу, щоб навчання стало безплатне, обов'язкове й світське? Вони були певні того, що добре діло зроблене, що республіку дано. На французькій ґрунті мусила вирости свідомо демократія, вільна від вікової темряви й оману. За десять, двадцять років, покоління, що вийшли з шкіл, напоєні істиною, чимраз більше звільнялися від старих в'язниць, вливалися в нарід, дедалі вільніший нарід, що мав розсудливість і знав, що таке істина, здатний до певности цієї істини й справедливости. Минуло тридцять років від того часу, і крок, зроблений уперед, здається, згинув без сліду, без найменшого опору від народу. Нарід тепер знову темний, затурканий, як за старих часів, наче до нього повернулася предківська темнота. Що ж таке сталося? Який таємний опір, яка підземна сила так паралізувала величезні зусилля, зроблені для того, щоб ці нижчі шари населення, ці люди, що їм так багато доводиться терпіти, вийшли з свого темного поневолення? На це питання перед Марком, як відповідь, виросла церква: це вона той ворог, що сіяв нещасття й смерть. Це вона—церква—потайки в темряві, з терплячою тактикою впертої робітниці, барикадувала шляхи до світла й відбирала один по одному ці нещасні, оповиті мороком, розуми, що їх намагалися вирвати з-під її влади. Завжди вона вважала за конче

потрібне самій керувати освітою, тобто мати можливість під машкарою освіти сіяти темряву й брехні. Хотіла зберегти в своїм тіснім полоні душі й тіла своїх невільників. Саме на шкільній арені багато разів виявляла вона в боротьбі нечувану облудну спритність, доходячи до того, що називала себе республіканською й користувалася з вільних законів для того, щоб затримати у в'язниці своїх догматів мільйони дітей, що їх ці самі закони намагалися звільнити. І скільки молодих голівок наловила вона в тенета брехні! Скільки набрала майбутніх вояк для свого бога грабунку й жорстокости, що панує в теперішнім огиднім суспільстві! Ми свого часу бачили папу-політика. Той скерував усе на те, щоб викликати зворотний рух, що мусив вирвати коріння революції з французького ґрунту, привласнивши всі її завоювання в ім'я волі. Тодішні основоположники республіки мали наївність вважати себе за переможців, бачучи, що церква вдає, ніби вона складає зброю, заспокоюється й усміхається молодій республіці, виказуючи надзвичайну терпимість. І вони святкували перемогу нового духу згоди, замирення, поєднання всіх вір у одну національну й патріотичну віру. Раз республіка перемогла, чому ж їй не прийняти до себе всіх своїх дітей, навіть тих, що чинили опір і хотіли її задушити? Але через цю великодушність церква продовжувала прокладати підземні ходи, вигнані конгрегації поверталися одна за одною. Безупинно йшла вперта робота опанування й поневолення. Коледжі езуїтів, домініканців та інших громад, що працювали над „освітою“ французької людности, постачали поволі своїх учнів і прибічників урядуванню, судові, армії, а школи братів і сестер однімали учнів у шкіл початкових, світських, безплатних, обов'язкових. І ось несподівано, наче прокинувшись зі сну, цілісінька країна опинилася в руках церкви, з людьми, відданими їй, що посідали кращі посади в урядовім апараті, з забезпеченим майбутнім, своїм майбутнім народом, своїми селянами, своїми робітниками під керуванням ченців.

Як на те, в неділю Марк побачив видовище, що якнайкраще потвердило всі його міркування. Досі він

сперечався сам з собою, не зважаючись, чи приймати йому Сальванову пропозицію, чи ні. А поїхавши цієї неділі до Майльбуа, щоб побачити Давіда у Леманів, він натрапив на великий релігійний похід, що являв собою надзвичайно цікаве видовище. Вже два тижні „Бомонський Хрест“ і „Ле Пті Бомонте“ оповіщали про цей похід запальними статтями, і вся округа була наче в лихоманці. Справа ходила про подарунок капелі капуцинів пишної маленької божниці, що вміщала в собі шматок черепа святого Антуана Падуанського. За підпискою вірні сплатили за неї, як гомоніли, десять тисяч франків. І з цього приводу, щоб покласти цю божничку біля ніг статуї святого, мало відбутися урочисте свято. Навіть превелебний єпископ Бержеро погодився своєю присутністю наддати йому ще більшої урочистости. Саме це погодження єпископа й підбурювало всіх і викликало серед людей розмови, бо ніхто ще не забув, з якою мужністю підтримав він абата Кандье, попа сен-мартенівської парафії, проти зажерливости капуцинів, що набивали кешені, перетягуючи до себе всі вірні душі і всі гроші. Згадувалося його єпископський об'їзд епархії, те, як він жорстоко висловився про гендлярів у храмі божім, що їх знову вигнав би Ісус, не рахуючи вже того, що його завжди вважали за переконаного сімоніста. І ось він погодився дати капуцинам і їхньому гендлярству прилюдний доказ своєї симпатії, стаючи патроном їхньої крамниці при такій урочистій нагоді. Отже, виходить, він скорився, поступився поглядами, визнавши за кілька місяців, що він помилявся. Це йому з його культурністю й розсудливістю не легко було.

Марк пішов до капелі, підхоплений великою хвилюю натовпу, і там протягом двох годин бачив найчудніші речі в світі. Комерція, що її затіяла мала громада майльбуаських капуцинів із своїм святим Антуаном Падуанським, являла собою вже чималу аферу, нараховувала вже сотні тисяч зібраних маленькими сумами від одного до двох франків. Начальник, панотець Теодоз з своєю чудовою головою апостола, яка захоплювала сповідальників, виявляв справжню винахідли-

вість і правив за головного адміністратора. Він уславив себе тим, що винайшов і організував експлуатацію демократичного чуда, чуда хатнього й звичайного, приступного найбільшим клієнтам. Спочатку в капелі була тільки непоказна статуя святого Антуана, і святий робив тільки те, що знаходив загублені речі. Це була його дуже давня спеціальність. Потім, після кількох невеличких успіхів, коли гроші почали пливти, винахідливий геній панотця Теодоза поширив сферу чудодійної діяльності святого, прикладаючи її до всіх потреб, усіх бажань своїх клієнтів, кількість яких чимраз збільшувалася. Невигойні хворі, що їх кидали лікарі, хорі на кольки або на голову; дрібні купці, що терпіли від скрути, не маючи грошей, щоб сплатити вчасно свої борги, або не знаючи, як збути товар, що залежався; спекулянти, що заходжувалися біля якоїсь непевної афери й побоювалися втратити в ній своє майно і свою шкуру; матері, вкрай обтяжені великою сім'єю, що втратили надію знайти чоловіків своїм донькам, що не мали ні вроди, ані посагу; бідні, викинуті на вулицю, втомлені безупинним шуканням роботи, що чекали тільки від чуда нагоди заробляти собі на хліб; спадкоємці, що їх турбувала остання воля якогось старого родича на божій дорозі й що бажали запевнитися божою підтримкою в цій ділі; ледачі або недорікуваті учні, певні того, що не складуть іспиту, якщо небо не прийде їм на допомогу,—всі нещасні люди, нездатні виявити найменше зусилля волі, що сподівалися від всемогутньої істоти, що та зробить для них неможливе, дасть їм незаслужений успіх, не зважаючи на логічні умови праці й розсудливості,—всі ці нещасні люди могли звертатися до святого, довіряти йому свої справи, брати його за всемогутнього посередника між ними й богом, з шістью шансами проти чотирьох на успіх. Статистики називали ці цифри з теорії ймовірності. І відтоді справа широко розгорнулася. Стару статую змінили на нову, геть більшу, краще оздоблену. Скрізь порозвішувано карнавки на новий кшталт, що поділялися на два відділи: один на гроші, другий—на листи, адресовані до святого, де

прохачі визначали своє прохання. Природно, можна було не платити; але помічено, що святий виконував прохання тільки тих, що подавали милостиню, хоч яка вона була мала. Отже визначено тариф, як стверджував з досвіду панотець Теодоз: один або два франки за виконання малих прохань, п'ять або десять франків, коли вимоги ставили до святого більші.

А в тім, коли ви давали замало, то святий давав вам це зрозуміти тим, що нічого не робив на ваші прохання, і тоді треба було подвоїти або потроїти милостиню. Клієнти, що хотіли платити тільки після чуда, важили тим, що святий ніколи їх не слухатиме.

Проте бог залишав за собою волю діяти так чи інакше; вибирав улюбленців, не пояснюючи, чому він діяв так. Отже, клієнти в їхньому контракті з святим несли певні обов'язки, а він не повинний був складати звіту в своїх діях. Так, що це була гра в щастя, де виймали гарний чи поганий квиток у божеській лотерії, і це кінець-кінцем підбурювало юрму, примушувало її вдаватися до карнавок, кидати двадцять, сорок, сто су з нерозважною вірою, що випаде щасливий квиток; якийсь недозволений і несподіваний зиск, добрий шлюб, диплом, колосальна спадщина. І це, розуміється, найбезсоромніше підприємство, щоб дурити суспільство, найнахабніша спекуляція на темноті, на інстинктах неробства й ненажерливої жадоби, що сприяла послабленню особистої енергії, навіювала переконання, що успіх залежить од щастя, не потребує ніяких особистих заслуг і дається тільки з божої ласки, а виявляється її примхливо й несправедливо. З гарячкового ентузіязму тих людей, що його оточували, Марк зрозумів, що підприємство знову поширюється й далі більше отруюватиме всю країну через цю малу різбляну божницю з позолоченого срібла, де заховано частину черепа святого Антуана Падуанського. Це був останній винахід панотця Теодоза, як відповідь на конкуренцію інших громад у Бомоні, на нагромадження статуй і карнавок, що закликали вірних спробувати, чи не принесе їм чудо щастя. Тепер помилка ставала неможлива, бо тільки в панотця Теодоза знаходилася свята

кістка; він сам-один тільки міг постачати чуда з найбільшою гарантією успіху. На церковних стінах скрізь поналіплювано афіші. Новий проспект оповіщав вірних про те, що в божниці дійсно й незаперечно лежав шматок черепа святого. Він підкреслював, що, не зважаючи на це, тарифи, проте, незбільшено, регламентував функціонування всіх операцій, щоб після не виникали непорозуміння поміж клієнтами й святим. А найбільше вразила й засмутила Марка присутність тут на цім святі панни Рузер, що привела до капелі своїх учениць з комунальної школи, так спокійно, наче б то це входило в програму шкільних вправ. Він здивувався, побачивши на голові однієї з старших учениць стьожку з білого шовку, де вимережано слова: „Слава Ісусові й Марії“. А в тім, панна Рузер з цим усим не таїлася, і коли одній з її вихованок довелося складати конкурсного іспита, щоб одержати свідоцтво, вона привела її сюди причащатися й примусила покласти два франки в карнавку святого Антуана, щоб бог допоміг їй у іспиті, а що ця учениця була не з розумних, то вона порадила їй покласти п'ять франків, бо, мабуть, святому буде з її іспитом чимало клопоту. Учениці мали пам'ятні книжки, де записували свої гріхи. Панна Рузер ставила їм бали за те, що вони молилися й за присутність на обідні. Ось-як гарно працювала цивільна комунальна школа під керуванням панни Рузер! Дівчатка вишикувалися ліворуч од церкви, а хлоп'ята з братської школи стали праворуч од неї. Їх привів брат Фюльжанс, що, як звичайно, метушився й був заклопотаний. Панотець Крабо й панотець Філібен стояли вже в хорі, бо й вони хотіли вшанувати це свято своєю присутністю. А може вони хотіли тут тішитися з своєї перемоги над превелебним Бержеро, бо всі добре знали, яку участь приймав вальмарійський ректор у встановленні культу святого Антуана Падуанського. І він тріюмував тепер, примусивши єпископа прийти сюди й тим прилюдно спокутувати свою провину після того, як виказав себе таким непохитним щодо низьких забобонів. І коли з'явився превелебний Бержеро в супроводі парафіяльного попа, абата Кандьє, Марк почув

себе ніяково, йому стало наче соромно від того, що на їхніх блідих і поважних обличчях, як здалося йому, виявлялося стільки сумної слухняности й примушеної покори.

Історія була проста, і Марк про неї легко здогадався. Парафіяни наче затуманіли, вони ходили до попа з проханням цілими юрбами й кінець-кінцем перемогли і попа і єпископа. Деякий час абат Кандье не погоджувався, відмовлявся повісити в своїй парафіяльній церкві карнавку для святого Антуана Падуанського, бо не хотів пристати на те, що він вважав за ідолство, за псування релігійного духу. Потім, як побачив, що парафіяни, обурені, потроху його кидають, його охопила туга, і він спитав себе, чи не потерпить кінець-кінцем релігія од його непримиренства, і тоді йому довелося скоритися й прикрити нову поразку своєю попівською рясою. Раз якось він поніс свої сумніви, боротьбу й поразку до єпископа, превелебного Бержеро, переможеного, як і він. Той, як і він, побоювався, що зменшиться могутність церкви, якщо вона визнається в своїх безумствах і своїх вадах. Він поцілував попа із слізьми на очах і пообіцяв йому приїхати на урочисте свято, що мало стати доказом замирення. Але яка прикрість, який таємний сум був у обох попів, прелата й звичайного попа маленького міста, поєднаних одною вірою! Вони терпіли від свого безсилля, від своєї легкодухости, від цієї поразки, що вони її допустилися, й почували від усього цього свою нікчемність і сором. А ще більше терпіли вони від того, що їхній ідеал релігії забруднено, повалено і, замість його, панує брехня, розперезана ненажерливість. Терпіли від своєї віри, що нею тут гендлювали й що кров'ю сходила в них, як рана. Ах! християнство було таке чисте на зорі свого зародження. Це був один із найшляхетніших закликів до братерства й волі, навіть цей католіцизм, що так високо злетів, був свого часу могутнім знаряддям цивілізації. Яким брудом скінчив він, коли впав до найбруднішого гендлярства, коли став здобиччю низьких пристрастей, річчю торгівлі, задурювання й брехні! Завелася і в церкві черва, як і в усіх старих

речах, а це визначає, що і їй вже загрожує в близькім майбутнім гниття, остаточне розкладання, що залишить по собі тільки купку пороху і цвілі.

Церемонія була урочиста. Цілі сузір'я з свічок сяяли навколо божнички. Їх посвячено, а потім запалено. Виголошували промови, казання, співали церковних пісень серед гуркоту органів, що горували над усім. Дехто з паній зомлів; довелося винести одну з вихованок панни Рузер—таке важке стояло повітря в капелі. І релігійний дурман перейшов усякі межі після того, як панотець Теодоз, зійшовши на катедру, перелічив усі чуда святого: сто двадцять вісім загублених речей знайдено; п'ятдесят комерційних угод, дуже сумнівних, добре скінчилися; тридцять купців врятовано від банкрутства через те, що спродали раптом товари, що залежалися; видужало вісімдесят три хорих: серед них були каліки, хорі на сухоти, пістряк, подагру; одружено двадцять шість дівчат без посагу; тридцять жінок породили без болю, і в них народилися хлопчики чи дівчатка, залежно від того, чого вони бажали; сто три службовці одержали посади в добрих урядуваннях, на таку платню, якої вони вимагали; шість спадщин несподівано одержано; сімдесят сім учнів, хлопців та дівчат, склали свої іспити, не зважаючи на очевидність невдачі, що їм віщували вчителі; і всякого гатунку інші милості, як от: навертання на віру, взаконення незаконного співжиття, християнська смерть невірних, продаж таких ділянок, що їх не можна було спродати, найми приміщень, що десять років чекали на оренду. І з нагадуванням кожного нового чуда, нова хвиля низької зажерливості захоплювала натовп, і гомін здивовання й заздросців вихоплювався в нього.

І незабаром вигуки придушеної пристрасти почали супроводити кожную милість святого, що її виголошував панотець Теодоз голосом, подібним до гуркоту грому. І це закінчилося справжнім божевіллям; всі вірні, що стояли в капелі, почали вити, простягаючи конвульсійно руки, щоб одержати частку милостей, що падали з неба.

Охоплений гнівом і огидою, Марк не міг уже стояти

тут. Він бачив, що панотець Крабо чекав на прихильну усмішку превелебного Бержеро, потім мав з ним цинічну розмову, що її всі помітили. Усміхався й абат Кандьє; але в куточках його вуст залягла зморшка гіркого суму. Справу програно. Брати й ченці, ідолський католицизм, що прагне поневолювати й нищити, цілком перемогли. Марк вийшов з капелі. Він задихався й відчував, потребу в хвилі соняшного проміння й чистого повітря.

Але й на площі Капуцинів святий переслідував його. Там розташувалися групи побожних громадян, що захоплено говорили про події сьогоднішнього дня. Це скидалося на те, як натовп жінок, що брали участь у льотерії, затримується в дверях приміщення, де відбувалася льотерія.

— А мені,—казала якась опасиста жінка, надмірно гладка, з хоробливим виглядом,—мені не щастить. Я не виграю ні в якій грі. Може, тому й святий Антуан не послухав мене. Тричі давала йому сорок су, один раз за свою хору козу, що все ж таки здохла, другий—за загублену каблучку; я так і не знайшла її, а третій—за яблука, що почали гнити; і в цім мені не допоміг святий. Така невдача!

— Е! моя мила, в вас дуже багато терпіння,—відповідала маленька стара, сухорлява й чорнява жінка.— А я, коли святий Антуан не слухає мене, я його примушую слухати.

— Як же це, моя мила?

— Я його караю... Ось послушайте. В мене був маленький будинок, і я не могла його здати в оренду через те, що всі наймачі скаржилися, наче б то він вогкий: в ньому вмирають діти. І ось я дала святому три франки й чекала: ніяких наслідків, наймачів усе немає. Я знову дала три франки; знову нічого. Тоді я розгнівалася; я навіть з серця штовхнула маленьку статую святого, що стоїть у моїй кімнаті, на комоді. А як він і далі нічого не робив для мене, я повернула його носом до стіни, щоб він поміркував трохи. Він простояв так цілий тиждень. Це його не дуже то принижувало, і мені довелося шукати чогось такого, щоб

ще більше його вразило, раз він такий нечулий. Я поставила його на мій нічний столик, де він провів цілісінський тиждень, і знову без жодних наслідків. Я розгнівалася остаточно й, кінець-кінцем, спустила його в колодязь, повісивши на вірьовці головою додолю... Ах, моя мила, за цим разом він зрозумів, що зо мною жартувати погано. Не пройшло й двох годин, як наймачі з'явилися й заорендували мій маленький будинок.

— І ви тоді його витягли з колодязя?

— О, зараз же! Я його знову поставила на комоді, витерла його чистенько й перепросила. Ми не сваримося, навпаки. Але, раз тобі платять, то треба ж бути діяльнішим.

— Добре, моя мила, і я спробую. В мене є справа в мирового судді. Дам святому сорок су, і як він не допоможе мені виграти, я вже знатиму, як показати йому своє незадоволення.

— Так, так, моя мила! Нав'яжіть йому камінь на шию, та й закиньте його в вашу брудну білизну. Він дуже не любить цього. Це його примусить.

Марк, хоч і як йому було прикро, на мить розвеселився. Він продовжував слухати. Чув, як розмовляла біля нього група поважних чоловіків; поміж них він упізнав міського радника Філі, клерикального суперника мера Дарра. Той виказував незадоволення з того, що жодна громада в окрузі ще не присвятила себе святому Ісусовому серцеві. Цей культ святого серця був ще один геніяльний винахід, ще небезпечніший, як порівняти до низької експлуатації святого Антуана Падуанського. Він мав призначення знову завоювати Францію для бога. Простий нарід ще байдуже ставився до цього культу, не вбачаючи в ньому привабливості чуда; пристрасти, що звичайно викликає гра. Проте, небезпека була не менша від цього ідолства перед серцем Ісуса, справжнім серцем, червоним, закривавленим, намальованим, як на виставці в різника, видертим з одкритих грудей, як воно ще тремтіло. Йшла мова про те, щоб зробити з цього кривавого малюнка навіть емблему сучасної Франції, видрукувати її пурпуровими фарбами, вишити її шовком і золотом на національним прапорі,

щоб ціла нація наче залежала тільки від церкви, що конає й здатна тільки до такого огидного фетишизму. Це була все та сама тактика накласти свою руку на всю країну, бажання знову завоювати її найбрутальнішими засобами, користуючися з забобонів і легенди, надія знову кинути нарід у темряву й поневолення, впливаючи на нерви й пристрасті цієї великої дитини, що так повільно визволяється. І тут у культурі святого серця, як і в культурі святого Антуана Падуанського, діяли єзуїти. Своєю шкідливою силою вони несвідомо руйнували старий католицизм до того, що новий культ поступово пожирав старий і дійшов до другого втілення Ісуса, знизивши релігію до кривавих дикунських обрядів.

Марк пішов. Він задихався знову, почував потребу в відлюдних вулицях, у вільнім просторі. Цієї неділі Женев'єва прийшла з ним до Майльбуа, бажаючи після півдня побувати в своїй бабуні й матері. Пані Дюпарк страждала від нападу подагри й тому не могла зробити жодного руху; це й з'ясувало, чому вона не могла піти до капуцинської капелі на свято Антуана Падуанського. А що Марк не заходив уже до родичів дружининих, то вони вмовилися, що він чекатиме її на вокзалі на чотиригодинний поїзд. Ще не було трьох годин, і повільно, машинальним кроком, він дійшов до площі, обсадженої деревами, де знаходився вокзал. Там він знесилено сів на лаву, відчуваючи велику самотність. Сумні думки не кидали його; він був здобиччю внутрішньої дискусії, що всього його поглинула.

Раптом йому все стало ясно. Надзвичайне видовище, на яким він був, те, що він там бачив і чув, наповнило його непереможною певністю. Раз нація терпіла, перебувала страшну кризу, раз Францію поділено на два ворожі табори, що стають дедалі чужіші й здатні пожерти один одного, так це просто визначає, що Рим переніс арену своєї активної діяльності до неї. Франція була остання з великих католицьких держав. Тільки вона мала людей і потрібні гроші, силу, що нею міг католицизм загрожувати світові. Отже, зрозуміло, що саме її й вибрав Рим, щоб дати в ній бій, маючи вперте бажання знову набутти тимчасову владу, що тільки й

дозволяла йому здійснити свою вікову мрію про все-світнє панування. Значить, Франція—це поле бою, вона перебувала в такім стані, що буває на відкритих кордонах або на ріллях, виноградниках, родючих садках, де зустрічаються й стикаються дві ворожі армії, щоб або перемогти, або загинути. Жнива спустошені військовими атаками, виноградники й садки витолочені гарматними батареями, що пробігли ними гальопом; села пущені в повітря ядрами, оголені від мітральєз дерева. Все перетворює рівнину на пустелю смерти. Отже, Францію тепер спустошує й руйнує війна, що провадить її церква з революцією в ім'я волі й справедливости, руйнна війна, що все плюндрує без жалю й замирення, бо церква добре зрозуміла, що коли вона не вб'є революції, то революція вб'є її. Тим то така й оскаженила боротьба, що точиться на всіх ділянках, поміж усіма клясами, накладає руку на всі питання, розпалює громадську війну, перетворюючи батьківщину в поле різанини, де незабаром залишиться тільки руїна та купа сміття. І тут поставала смертельна небезпека, певна смерть, якщо церква переможе й сдкине Францію до темряви й злиднів минулого, зробить з неї одну з тих націй, що занепадають і конають. Вона тоді опиниться в таких злиднях і в такім жалюгіднім становищі, що їх завжди несе з собою католицизм усім тим країнам, де він панував. І всі ці міркування, що так хвилювали Марка, спали йому до голови враз, освітлені новим яскравим світлом. Він виразно уявив собі всю підпільну роботу церкви, що вона її проводила. Вже піввіку спочатку мудрий маневр—вчити через заклади конгрегації, завоювати майбутнє через дитину, потім політика папи Льва XIII, визнання республіки, щоб її залити наче повіддю, поневолити. Це було того легше, що Франція Вольтера й Дідро, Франція революції і трьох республік стала злиденною теперішньою Францією, що розшматована, заблудилася, загубилася, здатна повернутися до минулого, замість того, щоб іти до майбутнього. Так, так, цим вона повинна завдячувати тому, що езуїти й інші ордени, що провадять навчання, наклали руки на дитину, втроїли за тридцять років

кількість своїх учнів, поширили вплив своїх могутніх закладів на цілу країну. І враз, під тиском фактів, церква, побачивши, що вона перемагає, проте примушена змінити тактику, витягла свою працю на денне світло, визналася, випросталася, зрозуміла, що вона найвища володарка нації. І її справа завойювання, вже виконана, стоїть перед наляканими очима народу. Всі вищі посади в армії, в суді, в адміністративних, політичних установах перебувають у руках людей, вихованих і висунених од неї. Буржуазія, що була колись ліберальна, бунтарська й не вірила, віднині знову стала ретроградна. Адже вона боїться втратити свою владу, бо тоді муситиме поступитися місцем хвилі народній, що невпинно зростає. А самі народні маси, отруєні темними забобонами, темна сила тримає у грубій нещасті, брехні, щоб вони були завжди тільки німою худобою, призначеною на бійню. Безсоромна церква й не таїлася вже довершувати своє завоювання при деннім світлі, збільшувала скрізь кількість карнавок, підтримуючи свою справу реклями й афішами, роздаровуючи одверто по громадах свої прапори, оздоблені емблемою закривавленого святого серця, відкривала єзуїтські школи проти цивільних шкіл, обплутувала навіть останні, де вчителі й учительки були часто-густо її помічниками-утриманцями, працювали на її користь з похливости й матеріальної зацікавлености. Вона стояла тепер проти цивільного суспільства, не приховуючи своїх ворожих намірів. Збирала гроші, щоб підтримувати цю війну; братства її стали підприємцями й купцями. Приміром, сама тільки конгрегація доброго пастуха діставала від свого маєтку дванадцять мільйонів на рік; там було сорок сім тисяч робітників, що працювали в двох стах десятих майстернях, виробляючи різний крам. Церква торгувала всякими питвами, взуттям, ліками, меблями, чудодійними водами й нічними вимереженими сорочками для домів розпусти. З усього вона здобувала гроші, збирала найбільший податок з дурости й довірливости суспільства, збирала своїми облудними чудами, бузупинною експлуатацією за допомогою свого облудного раю, свого примхливого і злого

бога. Забагатіла вона, стала мільярдершею, посідала величезні маєтки, маючи в своїй скарбниці досить грошей, щоб підкупати партії, кидати їх одну на одну й тріюмфувати серед руїн і крові громадянської війни. І Марк безпосередньо бачив, що боротьба точиться немилосердна. Він ніколи ще не почував із такою силою, як тепер, конечну потребу для Франції вбити церкву, якщо Франція не хотіла, щоб церква вбила її.

Раптом він пригадав Бонгарів, Долюарів, Савенів, Мільйомів, почув, як вони нужденно белькочуть, наводячи нікчемні пояснення своїх полохливих сердець і отруєних розумів, шукають собі порятунку в своїй густій темряві, як у захистковій полохливого егоїзму. Це ж сама Франція, ця приголомшена, задурена маса, обплутана забобонами й церковними суевірствами. Вигадано, щоб швидше її зіпсувати, огидний антисемітизм, що являв собою ніщо інше, як пробуркання релігійної зненависти; він був витвором католицизму, доведеного до розпачу, прикритого машкарою. І цим католицизмом сподівалися знову навернути до попів невірний нарід, що залишив церкву, нацькувати нарід на євреїв, використати його предківські пристрасті. Це тільки початок, а далі кінець-кінцем чекало на нього ярмо, падіння вниз головою в пашу темряви й остаточного поневолення. І не далі, як завтра, Франція впаде ще нижче з Бонгарами, Дулюарами, Савенами й Мільйомами, що стануть ще затурканішими, ще більше огорнутими темрявою й брехнями, якщо їхні діти залишаться в руках братів і єзуїтів, під дахом церковних шкіл. Тут недосить повісити замки на цих останніх. Треба, крім того, очистити, повернути до їхньої справжньої ролі цивільні школи, ці школи, в яких глуха робота церкви досягла мети: паралізувала навчання, звільнене від догм, вмістивши в школи реакційних учителів і учительок, що їхні лекції й приклад підтримували брехні. На одного Феру, з розумом світлим, бадьорим, але похитнутим через злидні, особливо на одну панну Мазелін, що чудово виховувала розум і серце, скільки ж припадало вчителів негідних, скільки припадало хибних розумів, що продалися ворогові, збилися з шляху і

роблять тепер свою найогиднішу з справ! Ось одна з них—панна Рузер, честолобна людина, що пристає до тієї партії, яка дужча, віддана до краю клерикалізмові. А Мінью, що тиняється без певного напрямку і йде туди, куди його штовхало оточення. Дутрекен, чесна людина, республіканець учорашнього дня, що став антисемітом і реакціонером з помилкової патріотичної думки. А за цими стоять лави до них подібних. Отже, все початкове виховання країни затруєне, зіпсоване, загубило пряму стежку, перебуває в тій небезпеці, що призводить до безодні дітей, яких йому припсручено, ті покоління, яке творитиме майбутнє. Маркові від цих думок захололо серце. Ніколи ще небезпека, що на неї будь-коли наражалася нація, не здавалася йому такою близькою, такою жахливою, й це почуття охопило його з такою силою, ніби небезпека його батьківщині неминуча.

Незаперечно, що боротьба точиться саме в царині початкової школи. Треба розв'язати єдине тільки питання, яке саме виховання мусить давати початкова школа народові, що згодом буде покликаний позбавити буржуазію незаконно захопленої влади. 1789-го року, перемігши велике панство, що доживало останніх днів, буржуазія посіла його місце, і протягом одного віку вона тримала в своїх руках усю здобич, не даючи народові його законної частини. Тепер її роля скінчена; вона сама це визнає, приставши до реакції. Вона не може припустити думки, щоб віддати владу, перелякана тим, що повстає демократія, а вона то й забере в неї владу. Вольтеріянська на початку, коли вона гадала, що може цілком спокійно тішитися з влади, тепер буржуазія стала клерикальна, почувавши неспокійну потребу закликати на допомогу реакційні сили минулого. Вона являла собою тільки старе, зіпсоване колесо машини, що згнило від зловживання владою, і соціяльні сили, що в невпиннім русі поступали вперед, мусили неминуче її викинути. Сьогодні енергійні сили майбутнього знаходилися в гущі народу; там спали приховані армії, величезні резерви людей, розумів, воль. Отже, Марк складав надію тільки на цих дітей з народу, що їх

Йому доручено, що відвідували початкові школи, дітей з одного краю Франції до другого. Вони являли собою сировину, з якої формуватиметься майбутня нація. Треба їх виховати для ролі вільних громадян, що мають знання, волю, визволені від облудних догм, жахливих релігійних помилок, що вбивають усяку волю, всяку людську повагу. Моральне й матеріальне щастя можливе тільки в знанні. Слова евангелії „щасливі вбогі духом“, ці слова були найжахливішою брехнею, що протягом віків затримували людство в багні злиднів і поневолення. Ні, ні! вбогі духом, хочуть вони того чи не хочуть, це тільки німа худоба, призначена для ярма й страждання. Поки маса складатиметься з убогих духом, це буде отара нещасних, під'яремних тварин. Їх зможе визискувати й пожирати найменша купка злодіїв і бандитів. Щастя зазнає людство тільки тоді, як воно матиме знання, загартує волю. Саме від цього похмурого песимізму біблії й треба нарешті визволити світ, наляканий, пригнічений уже дві тисячі років, світ, що живе тільки для смерті. І немає нічого більш недолугого й смертельно небезпечнішого, як стара семітська евангелія, що її вважається ще за єдиний найвищий моральний і соціальний закон. Щасливі ті, що мають знання, щасливі інтелігентні, люди волі й дії, бо їм належатиме царство на землі! Цей вигук тепер рвався з вуст Маркових, з усієї його істоти в могутнім пориванні віри й ентузіазму.

І раптом він зважився: він прийме Сальванову пропозицію, піде до Майльбуа, як учитель первісної школи, щоб боротися проти церкви, проти цього отруювання народу, бо огидна церемонія після півдня здавалась йому кризою божевілля. Він працюватиме для визволення нижчих, намагатиметься зробити з них вільних громадян майбутнього. Цю людність, що він її допіру бачив на святі в лабетах темряви, неуцтва, брехні, нездатну до справедливості, треба оздоровити в дітях і дітях дітей, виховати їх і знову зробити поволі народом істини, що тільки тоді буде справедливим. Це найвищий обов'язок, свята справа. Її не можна відкладати, від неї бо залежав навіть порятунок країни, її сила й

слава в її місії визволительки друга правосуддя протягом поколінь, серед інших націй. І коли однієї миті було тепер йому досить, щоб розв'язати питання після тяжких вагань протягом трьох днів, після туги від думки, що це затьмарить щастя, яке він зазнавав у Женев'євних обіймах, так це чи не через те так сталося, що він відчував тепер, що на нього покладено й велику проблему визволення жінки? То ж вона через свою темноту була вірна слуга церкви, чудове руйнне знаряддя в її руках. Ці дівчатка, що їх панна Рузер водила до церкви, які жінки, які матері з них будуть колись? Раз церква схопить їх, вона міцно триматиме; використовуючи їхні почуття, їхню кволість і їхне страждання, вона вже не випустить їх із своїх рук, вона скористує з них, як з страшних слухняних машин, що перекручуватимуть чоловіків, псуватимуть дітей. Поки жінка в своїй давній, як світ, війні з чоловіком через несправдливі закони й неправильне ставлення до жінки, лишиться таким чином власністю, знаряддям у руках церкви, соціяльне щастя неможливе, вічно точитиметься боротьба між двох роз'єднаних статей. І жінка стане тільки тоді нарешті вільним створінням, вільна товаришка чоловікові, тільки тоді запровадить сама собою й своїм щастям для щастя чоловіка й дитини, коли вона визволиться від влади попа, свого справжнього господаря — дезорганізатора й руйнника сім'ї. Чи не було в глибині Маркової душі невизнаного жаху перед можливою й близькою драмою, що мусить вибухнути в його власній сім'ї, того жаху, що примушував його всього тремтіти, відступати перед своїм обов'язком? Його нагле вирішення визначало, що треба буде боротися навіть у власнім огнищі, виконувати обов'язок навіть щодо своєї сім'ї, незалежно від того, що серце йому від жалю обливалося кров'ю. Він тепер переконаний цього, і в цім акті був певний героїзм. Він ішов тепер до нього просто з ентузіазмом, знаючи, що цим виконує те добре діло, якого він прагнув. Найвища, найшляхетніша роля в демократії, що народжується, є роля вчителя початкової школи, нещасного, зневаженого від усіх. Він мусить вчити своїх менших темних

братів, зробити з них майбутніх щасливих громадян, будівників царства справедливости й миру. Це його місія, що раптом так виразно постала перед ним, його апостольське призначення проповідувати істину, його страждання, що в нім він мусить збагнути істину, проголосити її потім і всіх навчати її.

Підвівши очі, Марк побачив на вокзальнім годиннику, що вже п'ята година. Щойно пройшов чотиригодинний поїзд. Доведеться чекати на шостигодинний. І майже зразу він помітив Женев'єву. Вона поспішала, якась розгублена, тримаючи на руках маленьку Луїзу, щоб іти швидше.

— Пробач мені, друже, я зовсім забула годину!.. Бабуня мене затримувала. Вона так гнівалася за те, що я квапилася додому, що нарешті я перестала помічати й час.

Вона сіла біля нього на лаві, посадовивши Луїзу на коліна. Він, усміхаючись, нахилився й поцілував дитину, що простягла до нього свої рученята, бажаючи схопити його за бороду. Потім він сказав спокійно:

— Ми почекаємо до шести годин, моя мила. Ніхто нас не потурбує, ми посидимо тут... Тим більше, що я маю щось тобі сказати.

Але Луїза зовсім не мала бажання слухати; вона хотіла гуляти, стрибнула на шию батькові й вовтузилася на ній.

— Вона гарно поводитися?

— О, гарно! вона завжди буває розумна в бабуні, бо боїться, що її лаятимуть... Отже, бачиш, вона хоче надолужити.

Потім, коли їй пощастило знову схопити дитину, Женев'єва сама спитала:

— А що ти хотів сказати мені?

— Про одну річ, що про неї я не казав тобі ще, бо не вирішив був сам... Мені пропонують посаду вчителя тут, у Майльбуа, і я прийму її. Що ти на це скажеш?

Вона збентежено подивилася на нього, не знаючи, що зразу відповісти. І він виразно побачив, як промайнула в її очах спочатку ніби здивована радість, а потім наче турбота, що зростала.

— Так що ти гадаєш?

— Мій друже, я гадаю, що це підвищення, що на нього ти не сподівався так швидко. Тільки ця посада негодяща для тебе тут, серед обурених пристрастей, з твоїми думками, що всім відомі.

— Безперечно, я міркував про це, але було б по-лохливістю відмовлятися від боротьби.

— А потім, мій друже, коли сказати тобі всю мою думку, я боюся, що коли ти приймеш цю посаду, ми остаточно посваримося з бабунею. Щодо моєї матері, то з нею ще можна було б полагодити. Але ти добре знаєш: бабуню не вмовиш; вона буде переконана, що ти провадитимеш тут антихристову справу. Це вірний розрив.

Запала тиша. Обидва почували себе ніяково. Потім він почав:

— Отже, ти мені радиш відмовитися; ти теж не згоджувалася б зі мною, ти була б не рада, коли б я перейшов сюди?

Вона підвела на нього очі, і в них блищала щира правдивість.

— Щоб я, та не згоджувалася з тобою, мій друже! О! ти мені завдаєш болю; для чого ти мені це кажеш? Ти мусиш робити, як тобі наказує твоє сумління, мусиш виконувати свій обов'язок, як ти його розумієш. Ти один можеш бути тут суддею, і все, що ти зробиш, буде гаразд.

Проте, він чув, що голос її тремтів наче від жаху перед невідомою небезпекою, що вже, здавалося їй, наблизилася до них. Знову запала тиша. Марк схопив її обидві руки, щоб підбадьорити її ніжною ласкою.

— Ти, значить, остаточно вирішив, мій друже?

— Так, остаточно; я гадаю, що погано зробив би, коли б діяв інакше.

— Добре! Раз нам треба ще півтори години чекати на поїзд, ми повинні, я так гадаю, піти зараз до бабуні й повідомити її про наше вирішення... І я хотіла б, щоб ти тримався перед нею вільно, не мав би вигляду, ніби ти ховаєш щось.

Вона увесь час дивилася на нього, і він бачив у її очах тільки безпосередню щирість, змішану з сумом.

— Ти права, моя дорога, підемо негайно до бабуні. І вони вирушили тихою ходою до площі Капуцинів. Луїза, що її мати вела за ручку, дріботіла своїми маленькими ніжками й затримувала їх. Але квітневий вечір був чудовий, і вони мовчки, в якійсь поважній мрійливості пройшли свій короткий путь. Площа знову була пустельна; будинок старих паній, здавалося, поринув у свій звичайний сон. Вони знайшли пані Дюпарк унизу в її маленькій вітальні. Вона сиділа, витягнувши ноги, на стільці й плела панчохи для якогось благодійного діла, а пані Бертеро, біля вікна, так само схилилася над якимсь вишиванням.

Дуже здивована з повернення Женев'єви й надто з присутності Марка, бабуня залишила своє плетіння, чекаючи, що вони скажуть, і навіть не запропонувала сісти. І коли Марк розповів їй усе, про зроблену йому пропозицію, про своє тверде вирішення прийняти вчительську посаду в Майльбуа, нарешті про своє бажання попередити її з пошани до неї, вона випросталася, знизавши попереду плечима.

— Але, мій хлопче, це ж божевілля! Ви ж не всидите на цім місці й одного місяця.

— Чому так?

— Чому? Та тому, що ви не такий учитель, який нам потрібний. Ви добре знаєте настрій країни, де релігія перемагає все, і для вас утвориться неможливе становище з вашими революційними ідеями. Вам незабаром доведеться боротися з усім населенням.

— Добре, я буду боротися! На жаль, треба боротися, щоб колись перемогти.

Тоді вона розгнівалася.

— Не кажіть дурниць. Все це ваші гордощі, бунт проти бога. Ви тільки піщинка, мій нещасний хлопчику. Мені вас шкода, коли ви вважаєте себе за дужого й сподіваєтеся перемогти в боротьбі, де вас розчавлять люди й небо.

— Це не я дужий, а розум і істина.

— Так, я знаю... І потім це тут нічого не важить. Я вже вам сказала: я не хочу, щоб ви переходили сюди на посаду вчителя, бо я дорожу своїм спокоєм,

своїм становищем від усіх ушанованої людини, і мені дуже сумно й дуже соромно було б бачити в своїм домі нашу Женев'єву, жінку чоловіка, що не визнає бога й батьківщини й що каламутитиме всі благочестиві душі... Я повторюю вам, що це божевілля. Ви му- сите відмовитися.

Збентежена цією наглою суперечкою, пані Бертеро занурила ніс у своє вишивання, щоб не втручатися в розмову. Вся випроставшись, стояла Женев'єва, бліда, тримаючи за ручку маленьку Луїзу, що, перелякавшись, ховала обличчя в материну спідницю. Твердо вирішивши зберігати спокій, Марк тихо, не підвищивши голосу, відповів:

— Ні,—сказав він,—я не можу відмовитись. Я вже вирішив і мав намір тільки вас повідомити.

Нагло пані Дюпарк аж знетямилася, хоч і залишалась нерухома, бо напад подагри не давав їй і поворухнутися. Досі ніхто не чинив їй опору, а тут вона побачила, що їй доводиться скорятися перед цією спокійною волею, і від цього вона аж пінилася. Ось чому, те, про що вона іншим разом не сказала б, те, про що умовилися мовчати, вихопилось у неї в хвилину жахливого гніву.

— Добре, кажіть уже все! Визнайтеся, що ви переходите сюди тільки для того, щоб тут на місці злочину віддатися цій огидній Сімоновій справі. Так, ви прихильник цих підлих євреїв, ви мрієте про те, щоб знову перегорнути цю купу сміття і знайти якогось невинного, що його можна буде послати туди на каторгу на місце вашого поганого вбивці, так справедливо засудженого. Адже так? Ви вперто вирішили шукати його серед шановних божих слуг... Визнайтеся, визнавайтеся бо, що це так!

Марк не міг стримати усмішки, бо добре почував, що під цим неприємним гнівом таїлася тільки Сімонова справа, жах перед тим, що він знову візьметься до неї й йому пощастить нарешті знайти справжнього винного. За спиною пані Дюпарк, він підозрівав, стоїть її духовник, панотець Крабо, і звідси походили всі зусилля завадити йому працювати в Майльбуа. Вони

вперто вирішили не допускати сюди такого вчителя, що не кориться владі конгрегації.

— Так, безперечно, — відповів Марк спокійним тоном. — Я певний невинности свого товариша Сімона, і зроблю все, що зможу, щоб істина з'явилася на денне світло.

Пані Дюпарк тоді вдалася до пані Бертеро, а потім і до Женев'єви:

— Ви чуєте й нічого не кажете! Наше ім'я незабаром фігуруватиме в цій огидній кампанії. Нашу дочку побачуть у таборі ворогів суспільства й релігії... Ну! Аджеж ти мати, скажи ж їй, що це не можливо, що вона мусить стати на перешкоді цій ганьбі заради власної честі, честі всіх нас.

Вона зверталася до пані Бертеро, а в тієї руки тремтіли так, що вона ледве не впустила вишивання. Її налякала ця хатня буча. Деякий час вона мовчала, ледве виходячи з того пригніченого знеособлення, в яким завжди перебувала. Потім насмілилася й сказала:

— Твоя бабуня правду каже, моя доню. Твій обов'язок не дозволяти таких вчинків, що за них ти муситимеш відповідати перед богом. Раз твій чоловік любить тебе, він послухається, бо тільки ти можеш вплинути на нього. Ніколи твій батько не йшов проти мого бажання там, де справа ходила про сумління.

Глибоко схвильована, Женев'єва повернулася до Марка, притиснувши до себе маленьку Луїзу, що не залишала її. Вона була зворушена до глибини душі: збудилося все її минуле, минуле вихованки сестер св. Лизавети, все її побожне виховання. Молода жінщина почувала, що от-от зомліє, проте повторила те, що сказала вже чоловікові.

— Тільки Марк може бути тут суддею; він робитиме те, що вважатиме за свій обов'язок.

З страшним обличчям, в нелюдському гніві, пані Дюпарк випросталася, не зважаючи на свою хвору ногу.

— Так, це твоя відповідь? Ти, що ми тебе виховали як християнку, що була улюблена дитина божа, ти вже дійшла до того, що відкидаєш його, можеш жити без релігії, як живуть тварини. І ти вибираєш сатану замість того, щоб зробити зусилля й перемогти його.

Гаразд же! Твій чоловік дуже винний у цьому. Так! Він буде покараний за це, ви обоє будете покарані, й прокляття впаде навіть на вашу дитину!

Вона простягла руки, випросталася й була така страшна, що маленька Луїза, злякавшись, заплакала. Живо підскочив Марк і притиснув її до свого серця, а маленька донька, наче щоб знайти в нього захист, охопила йому шию своїми рученятами. І Женев'єва наблизилась до нього, спертися на плече чоловікові, що йому вона віддала все своє життя.

— Забирайтеся геть, забирайтеся всі троє! — вигукнула пані Дюпарк. — Ідіть за своїм божевіллям, за своїми гордощами. Там ви знайдете собі загибель... Ти розумієш, Женев'єво, все вже порвано між нас до того дня, поки ти не повернешся до нас. А ти повернешся. Ти надто довго належала богові, і я так ревно проситиму його, що він знову візьме тебе всю цілком... Геть, забирайтеся, я не хочу вас більше знати!

З невимовним стражданням, у сльозах, Женев'єва дивилася на свою матір, що остаточно розгубилася й тихенько плакала. Вона, здавалося, знову почала вагатися від цього видовища, коли Марк ніжно взяв її за руку й повів. Пані Дюпарк знову впала в свій фотель, і маленький дім знову занурився в холодну сутінь і похмуре мовчання.

Наступного четверга Марк знову вирушив до Бомону, щоб сказати Сальванові, що він приймає пропозицію. І з перших же днів травня він залишив Жонвіль і влаштувався, як штатний учитель, у Майльбуаській початковій школі.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Соняшний травневий ранок огортав місто, коли Марк давав свою першу лекцію в Майльбуа. Велика заля школи, нещодавно збудованої, виходила на площу трьома високими вікнами, що крізь свої матові шибки пропускали цілі хвили яскравого, прозорого й веселого світла. Проти вчительського столу, що стояв на підвищенні в три ступні, парти з пюпітрами для учнів, кожний на два місця, вишикувалися трьома рядами вдовж і вісім рядів углиб.

Стояв великий гамір. Розкотився сміх, бо хтось із учнів, сідаючи на своє місце, навмисне перекинувся.

— Діти, — сказав спокійно Марк, — будьте розумні. Я не каратиму вас, але ви сами побачите, що в мене добра поведінка приносить і цікавість, і втіху... Пане Мінью, будь ласка, перекличте учнів.

Він наказав, щоб Мінью був на його першій лекції. Цей останній у своїй поведінці виказував ворожість, насмішкувате здивовання з того, що йому дали за директора людину, що так скомпромітувала себе підчас останніх заворушень. Мінью дозволив собі навіть голосно сміятися разом з учнями, коли один з них, щоб розвеселити інших, навмисно впав. Почався переклик.

— Огюст Долюар!

— Тут, — вигукнув зрадивши хлопець таким грубим голосом, що знову регіт розкотився по всій клясі. Це був син муляра, той самий учень, що посковзнувся, хлопчик дев'яти років з виглядом зайдиголови, розумний, але пустун, що завжди підбурював школу.

— Шарль Долюар!

— Тут!

І за цим разом брат попереднього учня, на два роки молодший од нього, відповів таким верескливим голосом, що знову знялася буря сміху. Шарль, сумірніший і ніжніший, проте не постуїався перед своїм братом. Марк терпляче чекав. Знову пропустив усе мимо ушей, щоб не карати. Переклик продовжувався, і підчас його він оглядав обширну залю, де йому доведеться робити своє добре діло з цим малим галасливим народом. У Жонвілі в нього не було так багато чорних дошок; одна стояла за його столом— для нього, дві інші праворуч і ліворуч— для учнів. Не мав там він і стількох чудових кольорових малюнків, що показували міри й вагу, царство тварин, корисних і шкідливих комах, добрі й погані гриби, не рахуючи вже великих і численних географічних мап. Стояла навіть шафа з повною колекцією твердих тіл і дещо з фізичних та хемічних приладдів. Але він не знайшов тут доброго взаємного порозуміння, тої веселої прихильности учнів, що він її залишив у Жонвілі. Очевидячки, останній учитель Мешен, хорий і недолугий, спричинив своєю індиферентністю дезорганізацію школи. Число учнів у ній зменшилося з п'ятидесяти з гакком до сорока і то найбільше. І тут треба рятувати таке вкрай скомпромітоване становище, відбудувати школу й щодо добробуту й щодо ладу в ній.

— Ахіл Савен!— викликав далі Мінью.

Ніхто не відповів. Молодий учитель знову повторив ім'я. За партою сиділи обидва маленькі Савени, — сини-близнята службовця Савена, проте вони, наче не їх викликали, нахилили голови й заховали обличчя. Як на свої вісім років Ахіл, здавалося, був повний розсудливого лукавства.

— Ахіл і Філіп Савени!— повторив Мінью, дивлячись на них.

Тоді вони вирішили відповідати й сказали разом, не кваплячись:

— Тут!

Здивований Марк спитав їх, чому вони мовчали,

раз чули своє прізвище. Але не міг витягти з них певної відповіді, бо обидва хлопчики дивилися на нього з недовірливим виглядом, наче б то їм треба було захищатися від нього.

— Фернан Бонгар!—продовжував Мінью.

За цим разом ніхто не відповів. Фернан, син селянина Бонгара, кремезний хлопчик десяти років, з упертим виразом, що сидів спершись на лікті, здавалося, спав з розплющеними очима. Довелося його сусіді штовхнути його. Тоді він, перелякавшись, вигукнув:

— Тут!

Всі школярі боялися його великих кулаків, і жоден з них не насмівся знову сміятися. Мінью серед тиші вигукнув останнє прізвище.

— Себастьян Мільйом!

Марк упізнав сина власниці паперової крамниці, що сидів за першою партою праворуч. Себастьян, приємний на вигляд хлопчик, був ніжний і розумний. Марк усміхнувся до нього, щасливий, що бачить ці щирі очі дитини восьми років. Йому здавалося, що в них світиться одна з тих маленьких душ, що їх пробуркати поклав він собі за мету.

— Тут!—відповів Себастьян чистим і веселим голосом, що Маркові видався музикою серед грубих і насмішкуватих голосів інших учнів.

Переклик закінчився. Вся кляса на знак Мінью встала на ноги для молитви. Після Сімонового від'їзду, Мешен дозволив запровадити в школі молитву на початку й наприкінці лекцій, підпадаючи під прихований вплив панни Рузер. Та наводила, як приклад, свою школу і запевняла, що острах перед добрим богом примушував її вихованок поводитися спокійніше. Крім того, молитва в школі подобалася батькам, і інспектор шкіл, Морезен, дивився на це сприятливо, хоч це й не входило до програми. Але Марк коротко поклав цьому край, сказавши спокійним і рішучим голосом:

— Сідайте, діти. Ви тут не на те, щоб читати молитви. Ви їх прокажете вдома, коли ваші батьки й матері того бажають.

Дуже здивований, Мінью зиркнув на нього з на-

смішкуватою цікавістю. О! це добре! Цей учитель не затримається на довгий час у Майльбуа, раз він почав з того, що скасував молитву. Марк чудово зрозумів його погляд, бо, як він помічав, таке було загальне почуття, що опанувало його оточення від самого його приїзду: всі були певні його повної й близької поразки. А в тім, Сальван його попередив і радив йому виявляти найбільшу обережність. Він виклав Маркові цілу тактику розумної толерантності на перші часи. А якщо Марк зважився скасувати шкільну молитву, так це він, добре поміркувавши, зробив першу спробу. Хотілося негайно зняти велике розп'яття, що його з полохливости дозволив повісити за своїм місцем Мешен. Але Марк розумів, що треба спочатку як слід опанувати становище, бо треба стати хазяїном місця. Його також обурювали чотири малюнки, подані в яскравих фарбах, повішені на стіні в клясі: свята Женев'єва, що визволяє Париж, Жанна д'Арк, що слухає голоси з неба, святий Людовік, що лікує хорих, і Наполеон, що верхи проїздить полем бою. Скрізь чудо й сила, скрізь релігійні брехні й військова жорстокість. Їх подають як приклад, їх сіють у розуми дітей, громадян майбутнього. Хіба ж не треба змінити все це? Хіба ж не треба розпочати освіту й виховання на новій базі, читаючи лекції про істину й солідарність, якщо бажаєш нарешті створити людей інтелігентних і вільних, здатних до справедливости.

Так проминула перша лекція. Марк спокійно й твердо заходився завойовувати своїх нових учнів. Вони, здавалося, пройняті були духом цікавості й бунтарства. І відтоді почалося, як він цього хотів, мирне опрацьовування їх, їхніх голів і сердець. І він терпляче робив своє діло підчас усіх інших лекцій. Спочатку Марк почував приховану прикрість і думкою частогусто повертався до своїх улюблених учнів, що їх зробив уже синами розуму. Їх він залишив у Жонвілі і знав, що вони тепер у руках неспокоїного вчителя, колишнього його товариша Жоффра. Марк знав, що той любить інтриги, має потребу в безпосередньому успіхові. І він почував гризоти сумління через те, що

передав своє діло, так щасливо розпочате у Жонвілі, до рук, що могли тільки зруйнувати його. Щоб заспокоїтися, йому потрібна була певність, що тут, у Майльбуа, він бере на себе іншу, конче потрібну справу, ще потрібнішу, ніж там, у Жонвілі. Потім, у міру того, як дні збігали, лекції чергувалися одна за одною, він чимраз більше захоплювався ними, весь оддався своїй справі, з переконанням ентузіяста.

Незабаром після генеральних виборів, що відбулися в травні, настало раптом заспокоєння. Досі посилялися на потребу мовчати, не підбурювати країни, бо побоювалися, що вибори скінчаться погано, а це небезпечно для республіки. А тепер, після виборів, що залишили палату в тім самім складі, вигадано нову потребу мовчати. Треба, мовляв, не відволікати обіцяних реформ порушенням несвоечасних питань. А по суті за цим ховалося те, що після запеклої боротьби за кандидатуру переможники бажали мирно тішитися з завойованих посад, що так багато їм коштували. Отже, в Бомоні ні Лемарруа, ні Марсільї, знову обрані, не хотіли вимовити навіть ім'я Сімонове, не зважаючи на те, що обіцяли діяти після того, як їхні мандати поновлять і їм нічого буде боятися негативних наслідків загального голосування. Сімона засуджено й гаразд, і це просто антипатріотично ризикувати й навіть натякати на цю справу. І цілком природно, що в Майльбуа панували такі самі настрої, навіть гірші, до того, що мер Дарра благав Марка, в інтересах самого невинного і його родичів, нічого не робити й чекати, поки збудиться громадська думка. Всі вдавали, ніби справу забуто, заборонено навіть говорити про неї, наче б то не існували вже ні сімоністи, ні антисімоністи. І Маркові довелося скоритись. Його благала про це сім'я Леманів, завжди пригнічена, стурбована. Благав навіть сам Давід, що в своїй героїчній упертості почував потребу перетерпіти. Проте, він натрапив на важливий слід, узнав стороною, щоправда, без певних доказів, про нелегальне повідомлення, що дозволив собі голова Граньйон зробити присяжним у дорадчій залі. А це вже давало нагоду вдатися з касаційною скаргою, коли б

цей факт Маркові пощастило потвердити. Але він усвідомлював усі труднощі моменту й продовжував свої дослідження потайки, божаючи, щоб про це не дізналися супротивники. І Марк, ще в більшому зав'язанні, нарешті й сам почав додержуватися такої тактики мовчання, погодившись вдавати, ніби його вже ця справа не цікавить. Отже, Сімонова справа наче завмерла. Вона мусила довго здаватися закінченою, забутою, тимчасом як вона залишалася, наче прихована хвороба, отруйна й невилгойна рана, що від неї вмирало соціальне тіло; йому від неї безперервно наче загрожував напад смертельної лихоманки з хоробливим марінням. Досить буває однієї несправедливості, щоб нарід, наче під впливом прихованої хвороби, почав повільно вмирати.

Марк на деякий час цілком оддавався своїй шкільній справі, переконаний, що робить те діло, яке допоможе вирвати з корінням несправедливість, винагородити за неї й унеможливити повернення її. Поширювати знання, сіяти правду в прийдешніх поколіннях — ось вірний шлях до того. Важка ця справа! Досі він так не почував усіх її труднощів. Він бачив, що самотній; був свідомий того, що проти нього й учні й їхні батьки, і Мін'йо, його помічник, і панна Рузер, сусідня вчителька. Адже її школу відмежовували від його школи тільки спільні мури! Взагалі обставини склалися дуже несприятливо: школа братів перетягла ще п'ять учнів з цивільної школи протягом останнього місяця. Здавалося, все навкруги дихало важким духом. Батьки віддавали своїх дітей до ченців, щоб урятувати їх од непотребств нового вчителя, що дозволив собі скасувати молитву першого ж дня свого вступу на вчительську посаду. Брат Фюльжанс, тріумфуючи, знову викликав до себе братів Горгія та Ісідора, що зникли були негайно після закінчення Сімонової справи. Їх закликає знову безперечно для того, щоб показати, що громада стала відтепер вище всіляких підозрінь. А якщо не повернувся також і третій брат — Лазар, так це просто через те, що він допіру помер. Брати часто-густо з'являлися тепер на вулицях Майльбуа, де взагалі снували тільки сутани. Але найгірше

пекло Марка те насмішкувате призирство, з яким, здавалося, всі ставилися до нього. Не хотіли навіть дуже й боротися з ним: сподівалися бо, що він сам згубить себе, вчинивши якусь велику дурницю. Як ставився до нього Мінйо першого дня, так ставилося до нього тепер усе місто: з злою цікавістю, з певністю його швидкої й скандальної поразки. Панна Рузер раз якось сказала: „На мою думку, не мине й двох місяців, як він стане просто нестерпним“. І особливо він відчув цю надію своїх супротивників у тій манірі, з якою розмовляв з ним інспектор початкових шкіл Морезен підчас своїх перших відвідин школи. Цей останній знав, що Марком опікуються Сальван і інспекторів безпосередній начальник Ле Баразе, і тому виявляв до нього іронічну вибачливість, дозволяючи йому діяти, що він хоче, й тільки вичікуючи важливої помилки, що дозволила б йому просити про його переміщення. Морезен і слова не сказав навіть про скасування молитви, бо йому потрібне було щось важливіше, сукупність фактів, що доводили б його непридатність. Люди бачили, як він сміявся з панною Рузер, з цією особою, що він їй віддавав перевагу перед іншими. І відтоді Марка оточували тільки шпики, агенти поліції, що здатні були доносити про всі його думки й дії.

— Будьте розсудливі, мій друже,—повторював йому щоразу Сальван, коли Марк приходив до нього просити якоїсь поради.—Ле Баразе дістав учора ще одного анонімного листа, де про вас кажуть, що ви отруйник і слуга сатани. Ви знаєте, що я й сам хотів би швидше побачити наслідки доброго діла, але, на мою думку, бажати все зробити відразу, це значить скомпромітувати добре діло. Спочатку станьте потрібним, поверніть собі щастя, примусьте себе полюбити.

Марк, хоч і сповнений прикрости, починав усміхатися.

— Ви праві, я це добре розумію, треба перемогти любов'ю й мудрістю.

Він улаштувався з дружиною Женев'евою й донькою Луїзою в колишній квартирі Сімонової сім'ї. Вона була багато більша й зручніша за жонвільську, складалася з двох спалень, ідальні, вітальні, не рахуючи

пекарні і службових приміщень. Скрізь чистота, багато сонця. Вікна виходили до великого саду, де росли фруктові дерева й квіти. Але їхніх злиднених меблів було надто мало як на це приміщення. Та ще після того, як вони посварилися з панею Дюпарк, їм було дуже скрутно жити на маленьку платню. Ця остання складалася тепер з тисячі двох сот франків і варта була тисячі франків у Жонвілі, бо не доводилося їй думати про двісті франків з секретаріату мерії. Як жити з сотнею франків на місяць у цім маленькім місті, де життя було ще дорожче? Як зберегти свою повагу, чисті сурдути, зовнішність сім'ї, що живе в достатках? Це дуже важке завдання, і щоб розв'язати його, потрібна була дивовижна економія, справжній прихований героїзм у інтимнім сімейнім оточенні. Їли часто-густо тільки черствий хліб, тільки щоб мати чисту білизну. Женев'єва стала тепер Маркові великою підтримкою, чудовою товаришкою. Вона відновила свої жонвільські здібності, добирала способів задовольняти потреби сім'ї, не виявляючи на люди захованих злиднів. Вона тепер мусила сама все прати, латати, — і Луїза в неї була завжди чепурненька, охайна, завжди всміхалася, суконьки були в неї завжди чистенькі. Коли б Марків помічник Мінью, як водилося, обідав у свого директора, то гроші, що той давав би за пансіон, трохи допомагали б Женев'єві. Але Мінью, парубок, що мав свою окрему кімнату з другого боку сходів, вважав за краще обідати в сусіднім ресторані, може, для того, щоб підкреслити свою ворожість і не компромітувати себе товариством людини, що їй панна Рузер віщувала найгірше майбутнє. Сам Мінью жив злидненим життям молодшого помічника з своїми семидесятю одним франком, і двадцятью п'ятьма сантимами на місяць, зле одягнений, напівгоłodний. Тільки їй утіхи він мав, що рибальство четвергами та неділями. Через це він почував ще більшу лють, був ще підозріліший, наче б то саме Марк і винний, що йому давали погану страву в їдальні. Проте, Женев'єва дуже добре ставилася до нього: пропонувала йому полатати його білизну, а раз увечері вона заходилася приготу-

вати йому ліки з трав, коли він якось застудився. Цей парубок не був злий, як казали Женев'єва й сам Марк. Тільки він підпав під поганій вплив. І очевидячки, зрештою, він почав би краще ставитися до них, бо бачив, що й вони справедливі й не мають зла на нього. Але Женев'єва з одним таїлася від Марка, а саме з тим, що їхня сім'я терпіла надто від того, що вони посварилися з панею Дюпарк. Колись бабуня одягала Луїзу, дещо дарувала, допомагала наприкінці місяця, та й так, як скрута бувала. А тепер, коли вони жили в Майльбуа, мало не сусідами, вона могла б їм постійно допомагати. А потім як боляче знати, що вони тут, і відвертати голову, здивавши її на вулиці. Двічі Луїза, що в свої три роки не могла знати, як поводитися з бабунею, простягла свої рученята, побачивши стару пані, й почала її кликати. І ось раз якось трапився фатальний випадок. Женев'єва повернулася додому дуже схвильована, бо їй довелося, під впливом обставин, поцілуватися з бабунею й матір'ю, що саме переходили Капуцинську площу, бо в їхніх руках опинилася Луїза, що несвідомо кинулася до них.

Коли вона сказала про це Маркові, той своєю чергою поцілував її з доброю усмішкою.

— Та це ж чудово, моя люба! Я дуже радий за тебе й за Луїзу, що ви помирилися з старими. Так і мусило статися! І ти не повинна трактувати мене як варвара, наче я, посварившись з старими панями, хотів би й вас посварити.

— Безперечно ні, мій друже! Тільки якось дуже ніяково буває в сім'ї, коли жінка ходить туди, куди її чоловік не може піти.

— А чому ніяково? Для нашого спокою, на мою думку, краще мені не бачитися з твоєї бабунею, бо ми не могли б порозумітися з нею. А щодо тебе й нашої дитини, то ніщо не заважає вам часом провідати її, а так само й твою матір.

Женев'єва якось споважніла, знизила додолу очі й міркувала. Легке тремтіння зраджувало її неспокійні думки.

— А я вважала б за краще не ходити без тебе до

бабуні. Я чую себе міцнішою, коли ми вкупі... Ти правий, я розумію, а з другої сторони мені важко тепер знову пірвати з ними.

Отже, життя їхнє повелося так: Женев'єва почала ходити раз у тиждень до старих паній—пані Дюпарк і пані Бертеро, в їхній маленький будинок на Капуцинській площі. Вона брала з собою й Луїзу і залишалася там одну годину, поки Марк відбував лекції, а він обмежувався тим, що вклонявся старим паніям, як здибував їх.

І от протягом двох років з безмежним терпінням і добродушністю Марк робив своє діло завоювання учнів, у ворожій атмосфері з численними прикростями. Він виявляв тут справжню геніяльність, бо був природжений учитель, що вмів знову здитинюватися, щоб його краще розуміли діти. Особливо намагався він бути веселим, залюбки бавився з ними і тоді був їм тільки товариш, старший брат. Його сила полягала в тім, що він забував свою зверхність, яку давало знання, й пристосувався до розуміння молодих голівок своїх учнів, ще не розбурканих як слід. Умів знаходити прості слова, що з'ясовували все, наче б то й він сам був ще неосвічений і знаходив радість у пізнанні. Програма була переобтяжена. Складалася вона з читання, писання, граматики, правопису, вміння викладати свої думки, арифметики, історії, географії, елементарного природознавства, співів, гімнастики, хліборобства, ручної праці, моралі, політграмоти; і Марк намагався нічого не кидати з того, чого діти не збагнули цілком. Всі його перші зусилля були скеровані на те, щоб добрати методи навчати, щоб ніщо з того, чого він навчав, діти не забували, щоб вони засвоювали все певно й цілком, щоб істина сама з себе набувала важливости, проймає тіло й душу людей прийдешнього дня.

Ах, із якою пристрасстю віддавав він свої турботи цьому засіву плеканню істини! Але якої істини? Хіба ж не заявляють усі брехливі вчення, що саме вони й учать істини? Хіба католицька церква, що ґрунтується на абсурдних догмах, не прагне того, щоб її визнано

за єдину істину? Отже, він вчив спочатку, що не може бути істини там, де бракує розуму, логіки й досвіду. Син селянина або робітника, коли йому кажуть, що земля кругла й крутиться в просторі, сприймає це на віру, як сприймає казки, що їх проповідує катехизис, про те, що бог у трьох особах, про втілення бога й воскресіння. Треба, щоб досвід показав йому, як народжується наукова певність, щоб він міг порівняти правду науки й церкви. Кожна істина, здобута через відкриття божеське, є облудна. Певна тільки істина, здобута через дослід, тільки вона єдина, вічна. З цього поставала конечна потреба протиставити католицькому катехизисові науковий, з'ясувати всесвіт і людину в світлі науки, встановити їхню живу реальність у їхнім безупиннім поступі до майбутнього, що дедалі більше вдосконалюється. Тільки за допомогою наукової істини може бути справжнє поліпшення життя, визволення й щастя пізнання умов, що в них існує й посувається наперед людина. Збудити в учнях потребу знати, щоб швидше досягти здоров'я, спокою,—це й поклав Марк у основу своєї методи розбуркати в учнях вільний розум. Наука в Марка переставала бути мертвою літерою; вона була джерелом життя, що збуджує темперамент і вдачу. Отже, в своїй школі він поклав, скільки це можливо, всі книжки на бік, щоб примусити учнів міркувати без книжок. Тільки за допомогою дослідів пізнавали вони речі й реальність якогось явища. Він вимагав од них усе перевіряти. Всі недоведені факти відкладено в сторону; їх приховано наче про запас для майбутніх досліджень. І вже, маючи до свого розпорядження тільки набуті розумом наукові істини, людина може збудувати на них велике й чудове життя, що дає певність і братерство. Отже, самостійно побачити, переконатися в тім, чому треба вірити, розвинути своє розуміння, свою індивідуальність відповідно до тих здібностей, що їх має людина, в цьому й полягала вся його метода навчання, єдина метода, що може творити нових людей.

Але не досить було знати, треба ще мати соціальний зв'язок, міцну солідарність. І Марк ґрунтувався

тут на почутті справедливості. Він помітив, з яким палким обуренням дитина, що бачить своє право порушеним, гукає: „Це несправедливо!“ Кожна несправедливість викликає справжню бурю в глибині цих малих душ. Несправедливість завдає їм великих страждань. Це тому, що в них живе абсолютна ідея про справедливість. І Марк використовував це щире поривання до справедливості, цю природжену потребу істини й справедливості в дитини, бо життя ще не призвичаїло її до брехливих і несправедливих компромісів. Через істину до справедливості—такий був його шлях, простий шлях, що до нього закликав він своїх учнів, роблячи їх, скільки це можливо, своїми власними суддями; коли вони чинили якусь помилку. Якщо вони брехали, він примушував їх визнавати, що вони шкодили цим своїм товаришам і собі самим. Якщо вони порушували лад, спізнювались на лекції, він зазначав їм, що вони перші терпіли від цього. Часто-густо винний сам обвинувачував себе, отже заслуговував на вибачення. Кінець-кінцем змагання в справедливості підбурювало цей малий нарід; всі змагалися в щирості, працювали над тим, щоб кляса поводитися чесно, кожний найкраще охороняючи права інших і виконуючи свої власні обов'язки. Розуміється, не обходилося без сутичок і навіть катастроф, бо це був тільки початок, і потрібні були покоління учнів для того, щоб школа стала справжнім закладом здорового й щасливого життя. Марк захоплювався, як бачив найменші наслідки своєї праці, бо був переконаний, що знання є перша умова всякого поступу й без духу справедливості не можна досягти нічого значного для людського щастя. Чому бо буржуазна кляса, що здобуває найкращу освіту, так швидко догнивала? Чи не тому, що вона чинила несправедливості? Чи не через злочин нехтування справедливості, в який вона впала, відмовляючись повернути привласнене добро, законну частину нижчих кляс, що страждали? Засуджували освіту й указували на неї як на причину занепаду буржуазії, обвинувачуючи науку в тім, що вона деклясує людей, що через неї зростає зло й страждання. Безпе-

речно, поки знання заради знання розвиватиметься в якійсь суспільстві, де існує брехня й несправедливість, воно, здається, тільки збільшуватиме руйнацію. Наука мусить працювати для справедливості; вона мусить вести до вищої моралі, до волі й миру, навіть до самого майбутнього царства братерства.

Марк не обмежувався самою справедливістю; він вимагав од учнів доброти й любови. Все народжувалось і цвіло тільки через любов і заради любови. Центральне огнище світу було там, у цім загальнім полум'ї жадання й єднання. У кожного є непереможна потреба злитися з іншими, і особисту дію, індивідуальність, волю кожної істоти можна порівняти до функціонування кожного з органів, що залежать від добробуту, усієї істоти в цілому. Коли поодинокі люди виявляли певну волю й могутність, то її дії починали існувати тільки тоді, коли вони виявлялися в громаді.

Любити, примусити любити себе, примусити любити інших,—з цих трьох тез складалась уся роля вихователя; це були три ступні навчання людини. Любити—Марк любив своїх учнів, усім своїм серцем, оддавався їм без краю, добре знаючи, що треба любити, щоб учити, бо тільки через любов можна промовляти до серця й переконати його. Примусити любити себе—він дбав про це завжди: був за брата малим дітям, ніколи не йшов на те, щоб його боялися, навпаки, намагався завоювати їх переконанням, любов'ю, щирою приязню старшого товариша, що стає дитиною в товаристві малечі. Примусити всіх любити інших—це була його безперервна турбота, безперервне нагадування тієї істини, що щастя кожного складається безпосередньо із щастя всіх. І тут ставив на очі дітям щоденний приклад успіху і радості кожного учня, коли ціла кляса працювала добре. Так! Школа повинна плекати енергію, визволення і збудження індивідуальності. Дитина повинна судити й діяти, керуючись власними спостереженнями, щоб колись дорослою людиною вона могла дати суму особистих вартостей. Тільки наслідки цієї інтенсивної культури могли збіль-

шити спільний скарб усіх. І в уяві поставала величність кожного громадянина, бо хіба ж його вчинки, добуваючи славу йому, не сприяли щастю інших? Освіта, виховання неминуче призводили до солідарности, до того загального взаємного притягнення, що його сила зрештою злютує людство в одну сім'ю. І він хотів бачити в своїх учнях тільки симпатію, ніжність, хотів, щоб школа була весела, щоб у ній панували братерські взаємини, щоб вона була повна сонця, пісень, сміху, навчала щасливого життя, спонукала учнів віддатися тому життю науки, істини, справедливости, що його ідеал тоді здійсниться, коли покоління дітей, відповідно вихованих, сами прагнуть йому.

З перших же днів Марк намагався викоринити з виховання дух жорстокости, остраху й дурости, що його прищеплювали дітям. Книжки, малюнки, щоденні лекції збуджували в дитині тільки думки про право дужчого, про вбивства, різанину, спустошення міст, руйнацію. В історії на перше місце виставляли тільки криваві сторінки, війни, завоювання, прізвиська ватажків, що найбільше вигубили людей. Каламутили молоді дитячі голівки брязкотом зброї, картинами різанини, що кров'ю заливали рівнини. Книжки до читання, що їх дарували дітям, дитячі часописи, видавані для них, навіть обгортки їхніх зошитів виставляли їм на очі криваві походи армій, пожежі кораблів, руйнацьку справу людини, що стала вовком іншій людині. Якщо мова не йшла про війну, вона йшла про чудо, про якусь абсурдну легенду, джерело темноти: розповідалося про якогось святого або святу, що вивольяли країну силою молитви, про втручання Ісуса або Марії, що забезпечували багатим панування на цім світі, про попа, що хрестом розв'язує соціальні й політичні проблеми. Скрізь вимагалось покори, слухнянства нижчих, а в бурнім небі блищали блискавки, що їх сипав обурений і злий бог. Скрізь панував жах, жах перед богом, перед чортом, низький, огидний, що охоплював людину з дитинства, гнітив її аж до самої смерти серед густої нічної темряви й брехень. Отже, з дітей виховували тільки покірливих невільників, м'ясо,

гідне тільки для того, щоб його можна використовувати з примхи господаря. З цього поставала потреба такого виховання сліпої віри, духу ворожнечі, щоб мати салдатів, здатних захищати запроваджений несправедливий лад. Яке застаріле розуміння покладати мету виховання цієї культури людської енергії в підготованні до війни! Це могло відповідати тим давнім часам історії суспільства, коли тільки зброя розрубувала суперечливі питання, що поставали поміж народами, поміж королем і підданцями. І якщо нації ще існують, вони перебувають у неспокійнім чеканні на жахливий кінець світу. І хто наслідиться сказати, що перемога залишиться за народами войовничими? Хто не бачить протилежного, що переможець прийдешнього дня поб'є своїх супротивників на економічнім ґрунті, реорганізувавши працю й подарувавши людству більше справедливості й щастя? Є тільки одна місія, гідна Франції—це довершити революцію, стати визволителькою народів. Отже, ця вузька думка, що треба, щоб там не було, тільки і тільки виховувати салдатів, обурювала й засмучувала Марка. Зразу після наших поразок такий напрямок мав ще якийсь сенс. А тимчасом уся ця скрутна, вся ця глибока теперішня криза походила з того, що всі надії покладалося на армію, й демократію віддано до рук військових начальників. Якщо й потрібна Франції обережність у оточенні озброєних сусідів, то ще потрібніші їй робітники, вільні й справедливі громадяни, бо їм належатиме завтрашній день. Раз усенька Франція озброїться знанням, волею, вона стане вільним народом, тоді поваляться навколо неї найзавзятіші щодо війни народи від подиху істини й справедливості, бо ця осягання зробить те, чого ніколи не зроблять армії й гармати. Одні народи розбуркуватимуть інші, і того дня, коли народи один по одному повстануть, навчені прикладом, настане мирна перемога, кінець війни. Марк не бачив кращої місії для своєї країни. Він покладав велич своєї батьківщини в цій мрії—злютувати всі країни в одну вселюдську батьківщину. І ось чому він стежив за книжками й малюнками, що їх давали учням, вибираючи з них брехні

про чуда, про криваві бої й заміняючи їх, скільки можливо, книжками й малюнками про наукові істини, про корисну людську працю. Бо єдине джерело енергії, щастя полягає в праці.

Протягом другого року почали вже виявлятися добрі наслідки. Марк, поділивши свою школу на дві класи, на себе взяв першу, дітей од дев'яти до тринадцяти років, а Мінйо припоручив другу, дітей од дев'яти років. Він використовував також як шкільних помічників і старших учнів і мав із цього чималу економію часу. Та й серед школярів цей спосіб збуджував корисне змагання. Жодної хвилини не марнувалося: писемна праця, усні відповіді, писання на дошці — вся шкільна праця йшла дружно, регулярно за правильним ладом. Проте, Марк залишав дітям, скільки можливо, самотійности, розмовляв з ними, викликав їхні заперечення, не тиснув їх своїм авторитетом учителя, і хотів, щоб певність у них народжувалася з їхнього власного розмірковування. Так у обох класах панувала незмушена веселість. Учні завжди щось цікавило, приваблювало, дякуючи живій методі навчання, що роз-у-раз давала щось нове, і молоді розуми переходили од відкриття до відкриття. Марк пильно стежив і за охайністю, водив учнів до кранту з водою як на гру, відчиняв вікна навстяж серед лекцій і в перервах. До його приїзду, учні, звичайно, замітаючи, знімали страшенну курягу, що розносила хвороби, а він навчив їх користуватися мокрою ганчіркою, примушував їх усе мити; це вселило їх і правило їм за відпочинок. Соняшними днями простора шкільна зала, світла, чиста, наповнена молодим, здоровим і веселим народом, була місцем безперервних забавок.

І ось раз якось, одного соняшного травневого дня, два роки після того, як Марк заступив тут посаду, несподівано з'явився ранком до школи інспектор початкових шкіл Морезен. Він не попередив про свій приїзд, сподіваючись застукати вчителя зненацька. Марно він ці два роки підстерігав його, досі обеззброєний його розсудливістю, розлютований тим, що не може поставити йому поганої нотатки, що могла б

виправдати прохання про переміщення вчителя. Цей мрійник, невдалий революціонер, що, здавалося, не повинен був усидіти й шости місяців на місці, на загальний подив і незадоволення, влаштувався наче назавжди в Майльбуа!

Саме учні кінчали мити клясу, і красень Морезен, застібнутий на всі гудзики свого сурдута, маленький і блискучий, вигукнув з незадоволенням:

— Що це таке? Що за злива в вас?

Потім, коли Марк пояснив йому, що з гігієнічних міркувань вони, замість замітати, миють підлогу, інспектор знизав плечима.

— Знову новина! Ви мусили попередити про це адміністрацію. Та це й не здорово, розлити стільки води. Діти можуть захворіти... Ви зробите мені втіху, коли знову візметеся за віник. Покищо вас не вповноважено братися за ганчірку.

Потім, коли в дітей був перепочинок на кілька хвилин, він почав скрізь нишпорити, зазирнув навіть до всіх шаф, щоб перевірити, чи все там лежить як слід. Очевидячки, інспектор сподівався знайти там заборонені книжки, анархічні брошури. І він критикував кожну річ, чіплявся до всяких дрібниць, і все це говорив голосно в присутності учнів, намагаючись принизити вчителя в їхніх очах. Нарешті ці посідали на своїх місцях, і почався усний іспит. Він напустився спочатку на Міньюо через те, що маленький Шарль Долюар, хлопчик восьми років, не міг відповісти на одне питання, бо ще не вивчав його.

— Тоді ви спізналися з проходженням програми! Вже два місяці тому ваші учні повинні були знати це.

Міньюо стояв і дивився на нього з пошаною, але видно було, що його обурювала інспекторова догана. Він послався в усім на Марка. Цього тільки й треба було Морезенові. І тут Марк відповів йому:

— Даруйте, пане інспекторе, це я перемістив дещо з програми, щоб дітям легше було. Та й чи не краще менше додержуватися книжок, ніж тих знаннів, що їх даємо учням, щоб вони за рік не забули все, що вивчали на лекціях.

Морезен удавав, ніби він страшенно обурений.

— Як, пане, ви дозволяєте собі порушувати програму? Ви дозволяєте собі самостійно розв'язувати питання, що взяти з програми й що залишити? І ви ставите свої вигадки вище за мудрість своїх начальників? Добре ж, узнаємо, як багато ваша кляса знає.

Потім, подивившись на другого Долюара, Огюста, хлопчика десяти років, він звелів йому встати. Запитав його про терор і сказав назвати ватажків Робесп'єра, Дантона й Марата.

— А Марат був уродлива людина, дитино?

Хоч Марк трохи й скорив собі Огюста, як розумнішого з учнів, але той усе ж таки залишався недисциплінований і любив посмішити клясу. І ось, чи тому, що не знав, чи з лукавства, Огюст одповів:

— О! дуже гарна, пане!

Вся кляса так і покотилася з реготу.

— Е, ні! е, ні, дитино! Марат мав огидну зовнішність і на обличчі йому відбивалися всі вади й усі злочини.

І, звернувшись до Марка, він невічливо зауважив:

— Сподіваюсь, що не ви, пане, розповіли їм про вроду Маратову.

— Ні, пане інспекторе, — відповів учитель, усміхаючись.

Знову вибухнув сміх. Довелося Маркові пройти між лав, щоб заспокоїти клясу, а Морезен провадив далі іспит. Тепер він перейшов до Шарлоти Корде і, як на лихо, звернувся до Фернана Бонгара, хлопця одинадцяти років, вважаючи його за тямущого.

— Гей, ти там, хлопче! чи не можеш ти мені сказати, як помер Марат?

Вибір його був дуже невдалий. Фернанові взагалі дуже важко було вчитися; голову мав тупу і до того ніякої хіті вчитися. Особливо плутав він прізвища й історичні дати. Він підвівся остовпілий, вирячивши очі.

— Ну, заспокойся, дитино. Може, пригадаєш, чи не помер Марат в особливих обставинах?

Фернан стояв німий, з роззявленим ротом. Ззаду хтось з товаришів, співчуваючи йому, зашепотів: „У бані“. Тоді він насмілився й сказав голосно:

— Марат втопився, купаючись у ванні.

За цим разом учні наче збожеволіли, а Морезен обурився.

— Біг-ме, ці діти одуріли!.. Марата вбила в ванні Шарлота Корде, молода екзальтована дівчина, що офірувала себе, щоб урятувати Францію від потвори, що жадала крові. Отже, вас нічого не вчать, раз ви не можете відповідати на такі прості питання.

Він спитав після того двох близнят Ахіла й Філіпа Савенір про релігійні війни й одержав задовільні відповіді. Цих двох братів не любили; вони були затайливі, брехуни, доносили про пустощі своїх товаришів, і переказували вдома батькові все, що робилося в школі. Ось чому, інспектор, що вподобав їхні фалшиві обличчя, поставив їх за приклад товаришам.

— Ось діти, що принаймні щось знають.

Потім знову звернувся до Філіпа:

— А чи можеш ти мені сказати, що треба робити, щоб добре виконувати релігійні обов'язки?

— Треба ходити до церкви, пане.

— Безперечно, але цього не досить, треба робити все те, чого навчає релігія. Чуєш, дитинко, все те, чого навчає релігія!

Марк дивився на нього, остовпівши. Проте, він не втручався, догадавшись, чому піднесено таке чудне питання. Він бачив, що Морезен бажає, щоб він скомпромітував себе якимсь необережним словом. А намір інспектор мав саме такий, бо він продовжував задерикуватим тоном, звертаючись до Себастьяна Мільйома:

— Ну, ти там, малий білявий хлопчисько, скажи мені, чого навчає релігія?

Себастьян стояв з розгубленим виглядом і не відповідав нічого. Він був найкращий учень у класі, з жвавим розумом, ніжною й приємною вдачею. Те, що він не міг задовольнити пана інспектора, викликало в нього сльози на очах. Їх не вчили цього—й він не розумів навіть, що в нього питали, маючи ледве дев'ять років.

— Ну, добре, дивись на мене, маленьке звірятко, моє ж питання ясне.

Марк не міг далі стримуватися. Замішання його

найулюбленішого учня,—а його він починав ніжно любити,—було для нього нестерпне. І він прийшов йому на допомогу.

— Вибачте, пане інспекторе, те, чого навчає релігія не входить у нашу програму. Як же ви хочете, щоб дитина відповіла вам?

Це й було те саме, на що чекав Морезен. Він удав, ніби гнівається.

— Мені не треба ваших лекцій, пане вчителю! Я знаю, що роблю, і немає жодної гарної школи, де б дитина не могла відповісти взагалі на питання про релігію своєї країни.

— Я вам повторюю, пане інспекторе,—заявив Марк непохитним голосом, де вже чути було й нотки гніву,—що я не повинний учити своїх учнів катехизису. Ви помиляєтеся, тут не школа братів християнського вчення, що роблять з релігії базу свого навчання. Ви знаходитеся в республіканській, світській школі, що раз назавжди відокремилася від церкви, і в ній за базу знання править розум і наука. Коли цього треба буде, я апелюватиму до своїх начальників.

Морезен зрозумів, що він зайшов дуже далеко. Щоразу, як він намагався підкопатися під Марка, він почував, що старший за нього на ієрархічному щаблі, інспектор академії Ле Баразе, пристрасно любив молодого чоловіка й вимагав важливих фактів і доказів раніше, ніж діяти проти нього. Морезен добре знав і його думку про абсолютний релігійний неутралітет школи. Отже, не наполягаючи далі, він одразу поклав кінець ревізії, зробивши ще декілька критичних зауважень і зазначивши, що він не знаходить нічого гарного в школі. А учням Морезен видався кумедним. Вони тішилися потайки з його розлютованого вигляду низької пиндючної людини, з дбайливо зачісаною бородою й волоссям. Коли він вийшов, навіть Міньюо знизав плечима, і тихесенько сказав Маркові:

— Він зробить негативну доповідь про нас, але ви були справедливі, він став дуже нахабною твариною.

За якийсь час Міньюо трохи зжився з Марком, приваблений його непохитною й ніжною вдачею, не тому,

що молодший учитель погоджувався з ним у всіх питаннях, його понад усе клопотало власне підвищення, але, маючи щире вдачу, він поволі підпадав під Маркове добре керівництво.

— Ви кажете, що він зробить про нас негативну доповідь?—повторив весело Марк.—В нього сміливости стає тільки на те, щоб потайки робити лицемірні напади... Гляньте! Він іде до панни Рузер. Ось тепер він побуває в доброго бога. А найгірше те, що він так ставиться до мене тільки з політичних міркувань. Це вияв хитрого бажання просунутись у вищий світ.

Справді, Морезен, підчас кожної ревізії шкіл, осипав панну Рузер добрими нотатками. Ця остання водила своїх дівчат до церкви, примушувала їх відповідати інспекторові з катехизису, дозволяла йому запитувати їх про релігію, скільки йому бажалося. В неї була одна визначна учениця, маленька Ортанз Савен, що готувалася до першого причастя й дивувала інспектора знанням святої історії. Анжела Бонгар, така ж туподумна, як і її брат, менше засвоювала церковні принципи, не зважаючи на свої вперті й болісні зусилля. А дівчинка шости років, Люсіла Долюар, що допіру вступила до школи, навпаки, подавала надії, що з неї вийде дуже розумна мала особа. Із неї згодом можна буде зробити чудову дівчину й тоді віддати у громаду сестер діви Марії. Після закінчення лекцій у школі Марк знову побачив ще раз Морезена: панна Рузер виряжала його аж до порогу школи. Там вони закінчили почату розмову, що зовні справляла вражіння певної інтимности. Вони робили жваві рухи, що мали, очевидячки, виявляти жаль. Певно, обидва оплакували руйнацію сусідньої школи для хлопчиків, де вперто провадив свою роботу цей бешкетник-учитель. Вони ж запряглися ще два роки тому вижити його й зазнали поразки.

У Майльбуа, де теж чекали на його швидке зміщення, що мало статися через його необережність, кінець-кінцем, також звикли до нього. Мер Дарра прилюдно навіть похвалив його на однім із засідань міської ради. Маркове становище ще зміцніло через один, вартий уваги, факт. Двоє учнів, що перейшли були до братів,

знову повернулись до нього. Це була очевидна ознака того, що сім'ї заспокоювались і мирилися з ним. Крім того, це визначало невдачу братської школи, що досі так раювала й перемагала. Розсудливістю й любо'ю, як Марк і казав, хіба не починав він набувати пошани до світської школи, повертати їй належне місце й першорядну роль? Хвиля занепокоєння мусила пройти серед ченців, у всій клерикальній партії. І напад був такий чудний, що Марк аж здивувався. Облишивши розсудливо в стороні питання про катехизис, Морезен, і в ме-ра і скрізь, говорив тільки про миття підлоги в школі губкою. Тут він підносив руки вгору, виказуючи цим свої побоювання за здоров'я дітей. І ось постало велике питання, що краще: замітати чи мити в школі? Майльбуа негайно поділився на два табори, що пристрасно сперечалися й кидалися один на одного з доказами. Особливо сперечалися батьки. Службовець Савен обурювався проти миття так, що один час про нього думали, що він забере з світської школи своїх двох хлопців. Але Марк зняв питання у вищих верствах; він запитав думки про це в своїх начальників, прохаючи їх скликати комісію з лікарів і гігієністів. Питання досліджували, серйозно вивчали, навколо нього розгорнулася довга дискусія, і нарешті поле бою лишилось за губкою. Для вчителя це була справжня перемога, він цим ще більше завоював довір'я батьків. Навіть Савен, що був мало вибачливий, і той мусив прилюдно покаятись. І ще один учень перейшов до світської школи від братів. Почали казати, що в них панувала страшна неохайність.

Але Марк не тішив себе ілюзіями серед цієї симпатії, що народжувалась, він бо ще добре почував, яка вона нетривка. Потрібні роки, щоб звільнити країну від клерикальної отрути. І він обережно набував чимраз більше завойованої площі. Щодня він чувся щасливим і від найменшого кроку на цім шляху. Марк так хотів миру, що, здаючись на прохання Женев'єви, він здатний був замиритися навіть з старими паніями. Саме у славнозвіснім питанні про миття підлоги вони, проти звичаю, прогоджувалися з ним. Отже, Марк почав інколи

з дружиною й донькою відвідувати пані Дюпарк у її маленькім будинку на Капуцинській площі. Обидві старі пані були такі ж манірні, дбайливо уникали таких тем у розмові, що хвилювали їх. Це видбирало в розмові характер інтимности. Проте, Женев'єва захоплювалася цим замиренням. Вона звільнилася від суму, що почувала тоді, як ходила сама до своєї бабуні й матері, наче потай од свого чоловіка. Відтепер вона вчашала до маленького будинку, бачила старих паній майже щоденно, іноді надсилала Луїзу до них. І Марка це не турбувало; він був навіть щасливий од радости своєї дружини, що її рідня знову осипала ласками й малими подарунками.

Однієї неділі, снідаючи в одного із своїх друзів у Жонвілі, Марк одразу почув з одного порівняння, що він виграв уже чимале поле в своїм добрім ділі в Майльбуа. Ніколи ще Марк не складав собі краще справи в тім, що вчитель має такий великий вплив, і цей вплив буває гарний, коли вчитель розумна, правдива й поступова людина, і руїнний, якщо він загрузає в помилках і додержується старого. Тимчасом, як Майльбуа повільно повертався дедалі до більшої справедливости, здоровішого життя, Жонвіль занурювався в глибоку темряву, не поступався вперед, убожив. Великої прикраси завдало Маркові, як він побачив, що його справу, так гарно розпочату, тепер занехаяно, й вона наче зійшла на ніщо. І не було іншої причини цього з'явища, крім поганої діяльности Маркового заступника, нового вчителя Жафра, що за єдину турботу йому було дбати про особистий успіх. Невисокий на зріст, чорнявий, жвавий і хитрий, з маленькими очицями, що все чогось шукали, він своїм щастям завдячував сільському попові, що колись узяв його хлопчиком з ковальні його батька, простого коваля, й почав його вчити. Згодом ще один піп збагатив його, одруживши з донькою різника, чорнявою й невисокою, як і він, дівчиною. Вона на посаг принесла йому дві тисячі франків ренти. Отже, в Жоффра виробилося переконання, що треба залишитись прибічником попів, коли хочеш посісти гарне становище: вони вже здобудуть якусь вигідну посаду. Вже

дві тисячі франків робили Жоффра шанобливим; особливо начальники відчували до нього велику пошану, бо це не така людина, що її можна зневажати, як Феру, що вмирав з голоду.

Серед педагогів, як і скрізь, шанують завжди людей багатих і ніколи бідних. Достатки Жоффра перебільшували, і всі селяни скидали перед ним капелюхи. До того, він остаточно зажив їхньої пошани своєю впертою жадобою нових прибутків, тим, що все інше підпорядкував грошам, виявляючи визначну спритність, уміння видобувати всяку можливу вигоду з людей і речей. Його не гризли ніякі сумніви, був собі з нього республіканець, добрий патріот, добрий католик, але все це виявлялося в нього такою мірою, якою потрібував, розуміється, цього власний інтерес. Отже, він хоч і зробив візиту абатові Коньясові зразу ж, як приїхав, але не поквапився негайно ж передати йому школу, бо мав дуже хитрий розум, щоб не зрозуміти антиклерикального настрою країни; і тільки повільно Жоффра повернув весь його вплив, навмисно поступаючись перед ним, непомітно опираючись сільській раді й мерові Мартіно. Жонвільський мер, такий непохитний й такий певний, маючи підтримку від Марка, тепер, позбавлений розумного керівника, мусить діяти сам-один проти теперішнього вчителя, що став справжнім господарем у мерії. Не довіряючи сам собі, боючись через свою темноту висловлюватися з страху скомпромітувати себе, він кінчав завжди тим, що приставав на думку вчителя, і те, що хотів цей останній, незабаром ухвалювала й громада. І ось наприкінці шости місяців Жонвіль з доброї волі перейшов з рук шкільного вчителя до рук попівських.

А особливо зацікавила Марка тактика Жоффрова, як зразок езуїтства. Його докладно поінформувала про це вчителька, панна Мазелін, що її Марк відвідав. Ця високого розуму, чистої інтелегентности людина терпіла від того, що не могла вже з успіхом змагатися тепер, коли їй самій доводилось боротися в громаді, де все гнило. І вона розповіла йому про комедію, яку розіграв Жоффр першими часами, коли мер Мартіно

обурювався проти якоїсь упертої примхи попа, якого вчитель непомітно спровокував. Цей останній удавав, ніби теж обурюється, й скидав усе на свою дружину. Його дружина, пані Жоффр, ходила до церкви, виявляла особливу святобожність і підпала під вплив абата Коньяса. Подружжя, що жило в добрій згоді, винайшло цей спосіб уникнути відповідальности. Отже, Мартіно незабаром переможено, тим швидше, що пишна пані Мартіно, що любила релігійні церемонії, де можна досхочу показувати свої нові строї, потоваришувала з пані Жоффр. Ця остання вдавала з себе поважну пані завдяки двом тисячам франків ренти, принесених у посаг чоловікові. Жоффр, не соромлячись, почав дзвонити до обідні, виконуючи комічну функцію вчителя, що її свого часу Марк odmовився виконувати. Це давало тільки тридцять франків на рік, але й тридцять франків не валялись у поросі. А що Марк оддавав ці тридцять франків на платню старому годинникареві, що мешкав в селі, щоб той доглядав і стежив за правильністю годинника на дзвіниці, що завжди псувався, то годинник знову зіпсувався, й селяни вже не знали, яка година, бо стрілка годинника дуже швидко стрибала: годинник або йшов уперед, або відставав. І ось панна Мазелін казала з сумною усмішкою, що цей годинник правдиво відбиває стан країни, де ніщо не велося вже згідно з добрим розумом і логікою.

А найгірше те, що тутешній тріумф абата Коньяса відбився на Море, де мер Салер, колишній скотар, під впливом того, що діялося в Жонвілі й зо страху порушити своє безтурботне життя збагатілої людини, повернувся до церкви, не зважаючи на те, що почував не велику прихильність до попів. І кінець-кінцем вчителеві Феру, цій нещасній людині, цьому бунтареві, довелося розплачуватись за це замирення. І тепер тими днями, коли абат Коньяс приходив до Море, щоб одправити обідню, він, святкуючи свою перемогу, всіляко зневажав учителя, і тому доводилося мовчки терпіти все, бо його вже залишили і мер і сільська рада. Ніколи ще ця нещасна людина не почувала такої лютости. З його широким і жвавим розумом, Феру доводилося жити се-

ред такої темноти й ворожнечі. Злидні, що дедалі збільшувались, кинули його до крайніх ідей. Жінка його, виснажена важкою працею, і троечко дітей-дівчаток були бліді, худорляві, вмирили з голоду. Не зважаючи на те, що борги остаточно душили його, Феру не корився, був ще завзятіший, ще незграбніший у своїх старих випраних сурдутах, і не тільки відмовлявся водити своїх учнів до обідні, а навіть неділями, коли повз школи проходив піп, він лаяв його за образи. Катастрофа для нього наближалася, одставка ставала неминуча, і це було тим важче для нього, що він підлягав військовій повинності, бо не дослужив ще двох років до кінця своєї десятирічної обов'язкової служби. А що тоді буде з його нещасною дружиною, з бідолашними дітьми, тоді, як батько буде в касарні?

Марк ішов до самої станції у супроводі панни Мазелін. Вони проходили саме повз церкви, де кінчалася вечірня. Пальміра, страшна служниця абата Коньяса, стояла на порозі, як суворий вартівник, що відзначав добрих християн. Вийшов Жоффр і двоє з його учнів. Побачивши Марка, вони привітали його по-військовому, підвівши повернуту руку до кашкета: Жоффр вимагав такої пошани, бо це лестило його патріотизмові. Потім з'явилися пані Жоффр і пані Мартіно, сам Мартіно, а за ними хвилюю посунули селяни й селянки. Марк прискорив кроки, щоб його не пізнали, і щоб не висловлювати голосно свого смутку. Надто його здивувало те, що й саме маленьке місто вже не вражало добробутом, скрізь позначалася занедбаність і якесь наче зuboжіння. А хіба ж тут не виправдувався загальний закон, що інтелектуальна убогість породжує матеріяльні злидні? Бруд і розклад з'являлися скрізь, де гору брав католицизм, усюди там проходив наче подих смерті, що робив землю неродючою, кидав людей до лінощів, до похмурого туподумства. Адже католицизм заперечує навіть життя, вбиває сучасні нації, як повільна, але вірна отрута.

Наступного дня в Майльбуа, коли Марк повернувся до школи і опинився знову серед дітей, що в них хотів пробуркати розум і серце, він почув ніби полегшення. Що й казати, його справа посувалася вперед

дуже повільним кроком, але в деяких здобутих наслідках він черпав силу продовжувати діло. Тільки непослабною мужністю й зусиллями можна перемогти. На жаль, батьки не допомагали йому. Його справа швидше посувалася б, коли б діти, повернувшись додому, знаходили в сімейнім огнищі ніби продовження шкільних лекцій. А протилежне траплялося часом. Він почував, наприклад, як відбивалося на двох Савенах, Ахілі й Філіпі, похмура й заздрісна вразливість їхнього батька. Марк мусив задовольнятися тим, що трохи виправив їх, боровся з їхньою брехливістю, затайливістю й доносами. Те ж саме й Долюари, Огюст та Шарль, один розкиданий, задирикуватий, другий апатичний, що все ховався за своїм старшим братом,— обидва вони аніяк не виправлялися, а проте мали досить розуму й могли учитися, коли б захотіли. З Фернаром же Бонгаром були іншого роду труднощі; мозок його був вищою мірою туподумний, важко було щось йому вкласти в голову, примусити зрозуміти й затримати в пам'яті найлегшу річ. І вся кляса з п'ятидесяти учнів була така, якщо взяти кожного учня нарізно; поліпшення було середнє. Але взятий у цілому, цей нарід прийдешнього дня у зарідку мав уже більшу вартість після того, як Марк запровадив свого часу в школі режим істини й розуму. А в тім, він і не сподівався змінити людей, маючи вплив тільки на одне покоління учнів. Тільки діти цих учнів і діти їхніх дітей зрештою широко опанують знання, звільняться від вікових помилок, отже й стануть здатні до справедливости.

Діло вчителя початкової школи — діло скромне. Воно потребує терпіння й самозречення. Марк хотів просто дати приклад присвячення цілого життя невиразному завданню підготувати майбутнє. Коли б інші виконували, як він, свої обов'язки, то можна було б сподіватися за три-чотири покоління знову створити Францію визволительку, емансипаторку світу. Він не тишив себе ніякими надіями на безпосередню нагороду, не сподівався ні на який особистий успіх, проте мав велику радість і винагороду за всі свої зусилля в приємнім почутті задоволення, що давав йому один із його учнів, Се-

бастьян Мільйом. Цей ніжний хлопчик з визначним розумом жадібно поривався до істини. Він був не тільки перший учень у клясі, але виявляв кристалъну щирість, чарівну дитячу прамодушність, що не могла миритися з брехнею. Товариші часто-густо обирали його за суддю; а коли він судив, то не дозволяв, щоб хтось утік од суду. Марк чув себе щасливим, як бачив його на шкільній лаві, з його довгастим, трохи задумливим обличчям, кучерями білявого волосся, прекрасними блакитними очима, що, здавалося, так і вбирали в себе лекцію. Вони дивилися на вчителя з виразом палкої жадоби навчитися. Марк любив його не тільки за швидкі успіхи, він ще більше любив за все те добре й шляхетне, що, як почував він, зростало в дитині. Це була молода, вишукана душа, що її радісно пробуркувати, одна з тих дитячих душ, де починали розвиватися в усій красі думки й гідні дії.

Раз після півдня в школі трапилася прикра сцена. Фернан Бонгар, що його любили дратувати товариші-сусіди, через його дурість, побачив, що в його кашкеті відірвано козирьок. Хлопчик почав гірко плакати, кажучи, що мати напевне поб'є його за це. Примушений втрутитися, Марк захотів узнати, хто вчинив цей злий жарт. Усі сміялися, а Огюст Долюар найбільш, хоч цей поганий жарт здавався ділом його рук. І ось, як зайшло питання про те, щоб ціла кляса сиділа в школі, поки винний сам чесно не визнається, Ахіл Савен видав Огюста, свого сусіду, витягши з кешені останнього козирьок кашкета. Це дало нагоду Маркові так заплямити брехню, що сам винний почав ридати й просити вибачити йому. Але малий Себастьян хвилювався найбільше. Він залишився після всіх у клясі й не виходив, дивлячися з розгубленим взглядом учителя в очі.

— Ти хочеш щось мені сказати, дитино?—спитав Марк.

— Так, пане.

Проте він мовчав; вуста йому тремтіли, його гарне обличчя зашарілося від сорому.

— Та тобі дуже важко сказати?

— Так, пане, я раз збрехав вам і через це чую себе нещасливим.

Марк усміхнувся, чекав, що Себастьян розповість про маленький огріх, про якісь дитячі гризоти сумління.

— Тоді скажи мені всю правду, й тоді тобі зразу стане легше.

Хлопчик усе ще мовчав. У блакитних ясних очах можна було прочитати важку внутрішню боротьбу, що від неї тремтіли навіть його чисті вуста. Нарешті Себастьян насмівся сказати.

— Гарзд! Пане, я вам збрехав колись, коли я був ще зовсім малим несвідомим хлопчиком. Я збрехав вам, сказавши, що це неправда, що я не бачив у руках свого двоюрідного брата Віктора пропису, пригадуєте, того пропису, що про нього так багато казали. І того дня, коли я сказав вам, що не знаю навіть, про що ви питаєте, я сховав його в своїм зошиті.

Марк слухав, збентежений. Виходить, знову виринала на світ Сімонова справа. Ціла справа наче прокинулася від сну, в який була занурилася. Марк хотів був захвати своє замішання, своє глибоке зворушення, що пройняло цілу його істоту.

— А ти за цим разом не помиляєшся? Пропис справді мав такі слова: „Любіть один одного“?

— Так, пане,

— А внизу справді стояв підпис? Я поясняв вам, що таке підпис:

— Так, пане.

Марк трохи помовчав. Його серце калаталося в грудях як пійманий птах. Він боявся, що ось-ось із його вуст вихопиться зойк. Потім захотів мати більшу певність.

— А чому ж ти, дитино, весь час мовчав і що примусило тебе саме сьогодні сказати правду?

Себастьян відчув уже полегшення й дивився тепер на Марка з дивною щирістю, втопивши очі в очі. На губах йому знову заграла ніжна усмішка, і він почав просто розповідати про те, як прокинулося в ньому сумління.

— О, пане, коли я не казав вам правди, так це через те, що я зовсім не почував у ній потреби. Я навіть забув те, що я збрехав вам, бо це ж було давно-давно. І ось раз якось ви з'ясували нам, яка це погана річ брехня. Тоді у мені щось пробуркалося, і я почав страждати. Потім щоразу, коли ви знову починали говорити про те, яке велике щастя завжди казати правду, я ще більше терпів од того, що не сказав вам правди... І ось сьогодні мені стало дуже вже важко на серці; я мусив був сказати.

Від великого зворушення очі Маркові поїняли сльози. Так! Це вже його лекції розцвітали в цій маленькій душі, і він же сам перший збирав жнива. І яку ж дорогоцінну істину добув він! Істину, що, може, допоможе потроху примусити заговорити справедливість. Ніколи не сподівався він на таку швидку й солодку нагороду. У своїм чистім зворушенні, він нахилився до Себастьяна й поцілував дитину з ніжним почуттям.

— Спасибі, мій маленький Себастьяне, ти зробив мені велику втіху, і я люблю тебе всим моїм серцем.

Хвилювання охопило й цього малого чоловічка.

— О, я теж дуже люблю вас, пане! Якби не це, я ніколи не наслідився б вам усього сказати.

Марк перемиг у собі бажання розпитати його ще про дещо й тут же постановив побачитися з його матір'ю, пані Олександр. Він боявся, що йому можуть закинути, наче він зловживав своїм авторитетом учителя над учнем, щоб надати більшої ваги дитячій сповіді. Він узнав тільки, що пані Олександр забрала в сина пропис, і той не міг сказати, що вона з тим прописом зробила, бо в них ніколи вже про це не знімалася розмова. Вона тільки й могла його дати, якщо він взагалі ще є в неї. А який же дорогоцінний документ то був! Новий факт, що його так довго шукали, безперечно дозволить Сімоновій сім'ї вимагати перегляду несправедливого вироку. Залишившись сам, Марк почув, як буває в ньому безмежна радість. Він хотів би негайно побігти до Леманів, переказати їм добру новину, щоб хоч трішки врадувати сумний дім, що жив у жалобі, пригнічений народнім призирством і зневагою. Та це ж

наче соняшне проміння прорізало темну ніч несправедливості. І ось, тільки но переступивши поріг своєї квартири, він ще з дверей вигикнув, захоплений радістю й почувуючи потребу випорожнити серце, своїй дружині:

— Знаєш що, Женев'єво, в мене є доказ Сімонової невинності!.. Так, так! справедливість прокидається. Ми вже зможемо виступити.

Але в сутінках кімнати він не помітив пані Дюпарк, що після замирення вшановувала врядигоди своєю візитою онуку. Вона випросталася й сказала своїм сухим тоном:

— Як! Сімонову невинність! Ви ще не кинули своїх божевільних думок... Доказ, який доказ? о, боже мій!

І коли Марк переказав їй свою розмову з маленьким Мільйомом, вона розгнівалася.

— Свідчення якоїсь дитини. Оце так певна справа! Він стверджує, що збрехав колись, а що ж доводить вам, що він не бреше сьогодні? Виходить, тоді винний один з братів! Виказуйте вже далі всю свою думку. У вас немає іншої мети, як скинути вину на брата, аджеж так? Знову ваше сатанинське безбожжя!

Трохи збентежений тим, що несподівано наскочив на стару пані, і, бажаючи звільнити свою жінку від нової розривки, він обмежився тим, що ввічливо сказав:

— Бабуню, я не хочу сперечатися з вами. Я розповів тільки Женев'єві новину, що мусила її врадувати.

— Але вона її не врадувала, ваша новина!— вигукнула пані Дюпарк.—Гляньте на неї.

Здивований, Марк повернувся до жінки. Вона стояла біля вікна, у світлі дня, що згасав. І справді він побачив, що Женев'єва стоїть якась поважна. Милі очі їй потемніли, наче їх наповнила темрява ночі, що поволі насувалася.

— Чи правда це, Женев'єво? Діло справедливості вже не врадувало б тебе?

Молода жінчина не відповідала. Вона зблідла, зніжковіла й мала вигляд людини, що тяжко вагається. Марк повторив питання, сам почувуючи себе ніяково. І тут Женев'єву врятував од потреби щось відповідати несподіваний прихід пані Олександр, що прибігла до

них. Правдивий безпосередній хлопчик усе сказав матері, розповів про свою сповідь, про визнання, що існує пропис. У неї ж не знайшлося сили сваритися на сина за його добрий вчинок. Але, поійнята страхом, щоб учитель не прийшов до них з'ясовувати справу, випитувати її, прохати в неї документа в присутності суророї сестри, пані Едуар, що завжди на перше місце ставить добробут їхньої маленької крамниці, вона вважала за краще сама побігти до школи й зараз же ліквідувати справу.

Проте, зважившись на таке, пані Олександр перестала хвилюватись. Вона знялася з дому як вітер, не знала навіть, про що тут казатиме. І тепер, прибігши до Марка, стояла, щось невиразне белькочучи. Їй було дуже ніяково, що вона опинилася в присутності Женев'єви й пані Дюпарк, що були з Марком. А вона ж сподівалася розмовляти з ним один на один.

— Пане Фромане, Себастьян щойно розповів мені все... Так, це визнання, на його думку, він мусив був вам зробити... І ось мені здавалось, що я повинна вам з'ясувати його поведінку. Ви ж розумієте, правда? Подібна історія неприємна для нас, бо наша торгівля важка... Нарешті, це правда, в мене був той пропис, але його вже немає, я його знищила.

Вона відіхнула, наче їй полегшало й наче знайшла те, що їй треба було казати, щоб одразу скинути з себе неспокій.

— Ви його знищили!— вигукнув з жалем Марк.— О, пані Олександр!

Вона почувала себе трохи ніяково й знову не знаходила слів:

— Може, я неправильно зробила... Тільки подумайте про наше становище. Ми бідні жінки. Немає кому нас підтримувати. А потім, наших дітей замішано б у цю брудну історію, це ж було б нам дуже прикро. Я не хотіла переховувати папір, що не давав би мені спокійно спати, й спалила його.

І вона так хвилювалася, що Марк подивився на неї. Висока, білява, з приємним обличчям ніжної жінчини, вона, здавалося, страждала від унутрішнього хвилю-

вання. На якусь мить у ньому зародилося підозріння, і він запитав себе, чи не бреше вона. І постановив зробити їй іспит.

— Знищуючи цей папір, ви вдруге засудили невинного. Подумайте про все, що він терпить там, у засланні. Його листи, коли б я вам їх дав прочитати, примусили б вас плакати. Невимовні муки, убійче підсоння, жорстокість вартових і, крім усього цього, почуття, що він невинний, жахлива темрява, в якій він б'ється. Який це буде кошмар для вас, коли ви подумаєте, що це справа ваших рук!

Пані Олександр аж пополотніла й зробила мимовільний рух рукою, наче відштовхувала від себе якийсь жахливе видовище. Дивлячись на її добру й хитку істоту, Марк вагався, не знаючи, чим пояснити її поведінку: чи гризотами сумління, чи внутрішньою боротьбою. Хвилину, вкрай розгублена, вона белькотала щось невиразне, наче б просила допомоги.

— Моя нещасна дитино! Моя нещасна дитино!..

І думка про дитину, про милого Себастьяна, що вона його обожувала, що для нього б вона всім офірувала, відновила, повернула їй трохи сили.

— О! пане Фромане, ви жорстокі, ви робите мене дуже нещасною. Чого ж ви зрештою хочете? Раз діло зроблено, я ж не можу його знайти серед попелу, цей папірець.

— Значить, пані Олександр, ви його спалили, ви певні цього?

— Разуміється, я ж вам сказала... я його спалила, боячись, що мій маленький синок буде скомпромітований і що він терпітиме від цього все своє життя.

Вона з запалом кинула цю останню фразу голосом, що в ньому чулася дика рішучість. Тоді Марк переконався, зробив розпачливий рух, бо бачив, що перемога істини відсувається, ще раз руйнується. Не обізвавшись і словом, він провів пані Олександр до порогу дверей. А гостя, виходячи, зникла; не знала бо, як попрощатися з двома присутніми паніями. Вона пробурмотіла щось, що скидалося на вибачення, й вийшла, вклонившись їм. І коли вона пішла геть, у кімнаті запала велика мовчанка.

Ні Женев'єва, ні пані Дюпарк не втручалися в розмову. Обидві слухали, нерухомі, з холодним виразом на обличчях. Залишившись знову з Марком, вони продовжували мовчати. Марк повільними кроками, схиливши голову, міряв кімнату. Він був дуже засмучений. Нарешті звелася й пані Дюпарк, щоб іти додому й собі. З порогу вона кинула:

— Вона якась божевільна, ця жінка... Знаєте, ця історія про знищений папір нагадує мені казку про те, як хтось, стоячи, спав. Ніхто цій казці не вірив. І ви марно розповідатимете про цю історію, бо вона не допоможе вам... Надобраніч! Будьте розсудливі.

Марк нічого не відповів. Він продовжував ходити довго, важкими кроками. Вечір давно зайшов. Женев'єва запалила лампу. І в блідому світлі, коли вона мовчки налагодила вечерю, він не захотів навіть її ні про що розпитувати, щоб віддалити цей новий біль, щоб хоч не знати, що вона вже не погоджується з ним у багатьох питаннях.

І наступними днями в нього з голови не йшли останні слова пані Дюпарк. І справді, коли б він спробував скористатися з цього нового факту, що так щасливо потрапив до його рук, яку віру поїняло б йому суспільство? Безперечно він мав би свідчення Себастьянове. Хлопчик повторив би, що бачив пропис, принесений із школи братів двоюрідним братом Віктором. Тільки це було б лише свідчення малого хлопчика ледве десяти років, і мати вжила б заходів, щоб зменшити вагу цього свідчення. Треба було б подати самий документ, а прийти й сказати, що його спалено, чи не визначало б це вдруге поховати справу? Що більше він міркував, то більше переконувався в потребі ще ждати, бо з нового факту ніяк не можна було скористатися в тих умовах, як його викрито. Проте, цей факт був цінний для нього, корисний як один із певних доказів. Зрештою його певність, що істина переможе, стала не порушна. Він перевірів усі свої висновки. Певність, що до неї він дійшов міркуванням, прибрала матеріальної форми. Один з братів був винний; залишалося ступити ще крок, щоб дізна-

тися, хто саме. Законне слідство це вже виявить. І він мусив скоритися й знову чекати, сподіватись, що могутня істина переможе. Вона зрушила з місця і вже не спиниться, поки не засяє переможним світлом. Але від цього моменту його внутрішнє мурдування збільшилося; боротьба з сумлінням ставала день-у-день трагічніша. Знати, що невинний терпить у засланні від жахливих страждань, що дійсний злочинець знаходиться тут, тріюмфує, продовжує своє діло й далі, отруюючи дітей, і не мати змоги волати про це на цілий світ, не мати змоги довести це перед низькою змовою усіх соціальних сил, що з свого егоїстичного інтересу запряглися підтримувати жахливу несправедливість. Він не міг уже спокійно спати, носив свою таємницю наче залізну колючку, що безперервно нагадувала йому про обов'язок прокласти шлях справедливості. І вже не стало години в його житті, щоб він не думав про цей свій обов'язок. Серце йому обливалося кров'ю від розпачу, що він не знає, як прискорити успіх.

Навіть у Леманів Марк мовчав, не казав нічого за те, в чім йому висповідався Себастьян. Навіщо давати цим нещасним людям облудну надію? Жилося їм по-старому дуже важко через ту ганьбу й біль, що викликає спогад про каторжника. Він катувався там—далеко. Листи його зворушували їх. Ім'я його кидали їм у обличчя, наче найгіршу образу. Кількість замовців у старого Лемана ще зменшилася. Рашель навіть не намілювалася вже виходити з дому. Вона була завжди в жалобі, наче вдова. Терпіла від думки, що діти її підростають і зрештою зрозуміють усе. Марк переказав про новину тільки Давідові, бо в тому, як і раніше, палала непорушна завзятість колись примусити всіх визнати й оголосити невинність його брата. Віддаючись своїй героїчній братерській любові, він залишався осторонь, заховавшись, і дбайливо уникав з'являтися на люди. Але не минало й години, щоб він не працював над реабілітацією, що стала єдиною метою його існування. Він міркував, вивчав, дошукувався слідів. Та дуже часто мусив був кидати їх з пер-

ших же кроків. Протягом двох років безперервних досліджень він не знайшов ще нічого важливого. Підозріння про те, що голова суду, Граньйон, зробив нелегальне повідомлення присяжним, стало певністю, але всі його зусилля дістати докази цього досі були марні, і він не міг навіть передбачати, в який спосіб він зможе встановити, що це було дійсно. Проте, невдачі не вбивали його мужности, і він витратив би, коли б цього треба було, десять-двадцять років свого життя, щоб знайти справжнього винного. Отже, оповідання Маркове надало йому тільки більше завзяття й терпцю. Він теж погоджувався, що треба поки замовчувати визнання малого Себастьяна, що з нього не можна скористатися, доки не допоможе якийсь матеріальний доказ. Це збільшувало тільки надію на перемогу. І він знову заходився шукати спокійно, завзято, діючи повільно, розсудливо, але безперервно.

Раз якось ранком перед лекцією Марк вирішив на решті зняти розп'яття, що висіло досі в клясі на стіні за його столом. Вже два роки чекав він на те, щоб стати повним господарем становища, щоб ще раз у питанні віри цим актом підкреслити незалежність цивільної школи, такої, як він її розумів і хотів бачити. Досі він залюбки йшов за розумними Сальвановими порадами, розуміючи потребу спочатку зміцнити своє становище, раз він хотів зробити з нього місце війни з темними силами. Тепер він почував себе досить дужим, і міг розпочати боротьбу. Хіба ж не повернув він комунальній школі її добробуту, не повернув їй учнів, знову завоювавши їх у братів? Хіба не примусив він поважати себе в своїй школі, не заслужив того, що учні обожували його, батьки визнали його? Отже, Марк почував одтепер, що його становище зміцніло. І крім того, до активности ще більше спонукали його нещодавні відвідини Жонвілю. Це село стояло вже на шляху до освіти, а абат Коньяс знову зробив із нього огнище темряви. Себастьянове визнання викликало в ньому турботу й гнів за безчестя, що, як гадав він, чекає й на нього, якщо Майльбуа остаточно підкорить і отруїть клерикальна партія.

І ось цього ранку він зліз на стільчика, щоб зняти розп'яття, як увійшла в клясу за руку з маленькою Луїзою Женев'єва, щоб сказати йому, що вона піде одвести дитину на день до бабуні. Вона дуже здивувалася, побачивши Марків намір.

— Що ти робиш?

— Ти ж бачиш—знімаю розп'яття, і однесу його сам до абата Кандье, щоб він поставив його в церкві, звідки воно й не повинно було виходити... Ану, допоможи мені, подержи його.

Але вона й не повернулася. Пополотнівши, дивилася, як він робив своє діло, наче б то в її присутності відбувався якийсь заборонений і злочинний акт, що скував її жахом. І він мусив без її допомоги злізти із стільця. В руках йому був хрест, що він його зараз же поклав унизу шафи.

— Ти не хотіла допомогти мені?.. Що це з тобою? Ти не вхвалюєш мене?

Непохитним голосом, не зважаючи на своє хвилювання, вона відповіла:

— Так, я не вхвалюю тебе.

Він збентежився й затремтів, як і вона, почувши ці слова. Це вперше вона розмовляла з ним таким розгніваним і дражливим тоном. Його наче штовхнуло щось; він відчув маленьку розколину, що віщувала розрив. І він дивився на неї, не пізнаючи її голосу, здивований і занепокоєний, наче б то розмовляла з ним якась незнайома людина.

— Як ти мене не вхвалюєш? Це ти мені кажеш?

— Так, я! Ти це неправильно робиш.

Так, це була вона, справді. Вона стояла перед ним, висока й струнка, з своїм милим білявим личком, що в її веселім погляді завжди трохи пробивалася жагуча пристрасть її батька. Це була вона й, проте, не зовсім вона. Щось уже змінилося в її вигляді, в її великих блакитних очах, де з'явилося замішання, якась містична потойбічна темрява. Він дивувався, почував, що холод підступає йому до серця від цієї зміни, що він її раптом помітив у дружині. Що ж сталося? Через що

вона не була вже така, як раніше? Він не став зараз шукати пояснень цієї зміни і тільки додав:

— Досі, навіть тоді, коли ти не думала так, як я, ти мені завжди казала, щоб я діяв так, як мені підказує моє сумління. Я так і роблю. Отже, я до болю здивований твоєю доганою... Ми поговоримо потім про це.

Вона не кидала зброї, і з обличчя їй не сходив усе той же вираз холоду й гніву.

— Гаразд, ми поговоримо про це, раз ти цього хочеш... А поки я поведу Луїзу до бабуні, що нам приведе її увечері.

Враз у голові йому спалахнула думка. Це ж пані Дюпарк і відібрала в нього Женев'єву, вона збирається безперечно відібрати й Луїзу. Він дуже помилився, не цікавлячись її впливом, дозволяючи жінці й дитині жити в цім святобожнім домі, в сутінках і пахощах капелі. Вже два роки, як він не помічав тої глухої роботи, що відбувалася в душі його дружини. А в ній збуджувалася її дівоча святобожність, усе те, що підводилося зісподу колишнього виховання, що його нічим не виправити, і що знову приводило її до догматів. А він гадав, що знищив їх зусиллям свого розуму в обіймах своєї любови. Женев'єва не повернулася ще до релігійних обов'язків, але він почував, що вона вже відмежувалася від нього, йде на те, щоб остаточно повернутися до минулого, іде повільними кроками, і кожний цей крок роз'єднує їх один від одного чимраз більше.

— Мила, — спитав він із сумом, — значить, між нас немає згоди?

Щиро, як могла, вона відповіла:

— Ні! І бачиш, Марку, бабуня справедлива: все зло походить од цієї огидної справи. Від того часу, як ти став захищати цю людину, що тепер відбуває каторгу і що цілком заслужила на неї, нещастя ввійшло до нашого дому. І кінець-кінцем ми вже не розуміємо один одного.

У Марка вихопився несамовитий зойк. Він повторив:

— І ти мені кажеш це! Ти тепер проти істини, проти справедливості!

— Я проти тих, що заблудилися, проти злих, що з хибною пристрастю нападають на релігію. Вони хочуть знищити бога. Проте, навіть одступаючи від церкви, треба шанувати її слуг, що чинять так багато доброго.

За цим разом він промовчав, почувавши, що дальша суперечка зайва тепер, коли саме от-от почнуть сходитися учні. Невжеж зло зайшло так далеко? З болем він і тут побачив, під цим непогодженням, знову Сімонову справу, свою місію справедливості, що він її взяв на себе, — бо ніякого поступлення він не зробить. І тут не могло бути ніякого погодження. Отже, два роки, як виник ґрунт для його розривки з дружиною. Вже два роки існувало якесь наче отруєне джерело, що заражувало й людей і річі, доки не запанує справедливість. І отруєння докотилося аж до його власної сім'ї.

Глянувши на Марка, що той усе ще мовчить, Женев'єва попрямувала до дверей, мовивши знову спокійним тоном:

— Я веду Луїзу до бабуні.

Тоді швидким рухом Марк схопив дитину, наче хотів поцілувати її. Та невжеж таки він дозволить узяти й її, цю його донечку, плоть од плоті його? Хіба ж не повинен він зберегти її в своїх руках, урятувати її від поганої й смертельної зарази? Якусь мить він удивлявся в неї. Як матір, бабуня й прабабуня, вона вже в п'ять років видавалася тонка й довга. Але волосся її не було вже ясне й біляве; вона мала високе Фроманове чоло, що за ним ховалася непереможна сила розсудливості й розуму. Ніжно охопивши обома руками батькову шию, вона сміялася.

— Знаєш, татку, я, як повернусь, прокажу тобі свою казку, я її дуже добре знаю.

І Марк ще раз не схотів сперечатися, поступаючись голосові сумління, що вимагає толерантності. Він повернув доньку матері, і та повела її. Тимчасом почали сходитися учні; кляса швидко наповнювалася. Та в

серці вчителя приховалося страждання від думки про боротьбу, що він зважився на неї, знявши розп'яття з шкільного муру. Тепер ця боротьба точилася вже і в його власнім огнищі. Поллються тепер його сльози і сльози його рідних. Героїчним зусиллям волі він при-тамував це страждання. Покликав маленького Себастьяна, що був за помічника йому, й доручив йому стежити за читанням, а сам жваво розпочав лекцію з якогось предмету, малюючи на дошці в освітленні сонця, що заливало клясу своїм веселим, ясним промінням.

II

Трьома днями пізніше, в своїй кімнаті ввечері, коли Женев'єва вже лежала, а він роздягався, щоб теж лягти, Марк повідомив її, що допіру одержав листа від Сальвана. Той запрошував його завітати до нього наступного дня, в неділю. Він додав:

— Напевно, мова йтиме про це розп'яття, що я його зняв із стіни в клясі. Мабуть, поскаржилися батьки й це буде цілий скандал. А втім, я чекав на це.

Женев'єва, зануривши голову в подушку, не відповідала. Але як Марк, погасивши світло, ліг, він був приємно здивований, почувши її близько біля себе; вона ніжно пригорнулася до нього й тихо прошепотіла йому на вухо:

— Того дня я не добре розмовляла з тобою. То правда, я не думаю так, як ти, ні про релігію, ні про Сімонову справу; та все ж таки я тебе дуже кохаю, кохаю тебе всім своїм серцем.

Він був тим більше зворушений, що вже три ночі вона поверталася до нього спиною, наче поміж них сталася справжня сімейна розривка.

— Але,—продовжувала вона,—раз у тебе будуть неприємності, я не хочу, щоб ти думав, що я на тебе гніваюсь. Можна мати різні думки й, проте, кохатися. Адже так? І як що ти належиш мені, то й я належу тобі, мій любий друже!

Мов у нестямі, схопив він її в свої обійми і в пристраснім пориванні почав шалено пестити.

— Ах, люба дружинонько, доки ти кохатимеш мене, ти належатимеш мені й я не страхатимуся жодної з жахливих загроз, що зависли над нами.

І вона віддалася йому, тремтяча, — захоплена тією радістю кохання, що жила в ній. Одну мить вони почували найбільшу єдність. Це було непереможне бажання замиритися. Для доброї згоди молодого подружжя, що чуває щире любов одне до одного і має спільне ліжко, постає серйозна загроза тільки тоді, як у них вибухає розривка під валькіром. Доки закохані прагнуть один одного, подружжя живе в згоді, не зважаючи на найгірші чвари. І хто хоче їх роз'єднати, мусить спочатку вбити в них жадання один одного.

Цілуючи Женев'єву востаннє перед тим, як дати їй спати, Марк захотів заспокоїти її:

— Я буду дуже розсудливий у всій цій історії, обіцяю тобі. В глибині душі я людина поміркована й розсудлива, я це добре знаю.

— Але роби, як тобі заманеться, — сказала вона. — Тільки щоб ти повертався до мене й ми кохалися, я нічого більше не хочу.

Наступного дня Марк вирушив до Бомонської нормальної школи, підбадьорений палкою ніжністю дружини. Він черпав у цьому нову мужність і, усміхаючись, з войовничим виглядом увійшов до Сальвана.

Але після першого дружнього потиску рук, яким вони обмінялися, перші ж слова директорові здивували його й утруднили.

— А скажіть, мій милий друже, ви, значить, знайшли новий факт, новий доказ невинності нашого нещасного Сімона, що його так довго шукали і що дає можливість переглянути його процес?

Марк сподівався, що розмова безпосередньо йтиме про розп'яття. Якусь хвилину він стояв німий, не знаючи, чи повинен він казати навіть Сальванові про певну істину, що він її ховав од усіх. Потім повільно, ніби шукаючи слів, він сказав:

— Новий факт!.. Ні, я не маю ще нічого певного. Сальван не помітив його вагання.

— Я так і гадав, бо ви б сказали мені. Правда ж?

Проте ходять чутки, що ви знайшли документ серйозної важливости, чи що він випадково потрапив до ваших рук. Відтепер ви маєте змогу вразити громом істини, що завис над головою справжнього винного і його спільників, усїєї цієї клерикальної партії, що опанувала країну.

Вкрай здивований, Марк усе слухав. Хто б міг сказати? Як це чутки про визнання малого Себастьяна й учинок його матері, пані Олександр, так швидко поширилися, збільшилися? Враз Марк визнав за потрібне познайомити з фактом свого друга, порадника, гарну й розумну людину, що на неї він міг цілком покластися. Він розповів йому про все і як саме він дізнався, що зразок, який вийшов із школи братів, подібний до пропису, що фігурував як речевий доказ, справді існував і як знищено цей пропис.

Дуже схвильований, Сальван аж підвівся з місця:

— Та це ж доказ!—скрикнув він.— Але ви праві, що мовчите й нічого з цим не робите, бо по суті в нас нічого немає. Треба чекати... і я розумію тепер, звідки походить турбота, глухий страх, що я почуваю в наших ворогів ось уже кілька днів. Ви знаєте? Часом декілька слів можуть наробити великого клопоту. Досить сказати випадково одне слово, а його підхоплять і рознесуть на чотири вітри. У всякому разі щось раптове сталося; винний і його спільники почули, що земля тремтить їм під ногами, і вони охоплені жахом; це цілком природно, бо їм треба ховати свій злочин.

Потім, переходячи до того, з приводу чого він так квапливо викликав Марка, Сальван сказав:

— Я хотів вас бачити, щоб поговорити з вами про ваш учинок, що про нього тільки й мови. Я маю на увазі розп'яття, що ви його зняли з стіни у своїй школі... Ви знаєте мій погляд: школа мусить бути виключно світська. І ви добре зробили, викинувши з неї всякі релігійні символи. Але ви не можете собі уявити бурі, що ви її оце зняли. Найгірше те, що добрі брати і єзуїти, підтримка майльбуасців, зацікавлені тепер тим, щоб зігнати вас із вашого місця,

знищити вас, і знову все це через жах, що їх охопив: вони боятьсЯ, що в ваших руках, на їхню думку, є зброя проти них.

Марк тепер усе зрозумів. Він з мужністю випростався, наче приймаючи на себе боротьбу.

— Хіба ж я не був досі розсудливий, ідучи за вашими добрими порадами? Хіба не чекав я два довгі роки, поки зважився зняти цього хреста, повішеного там після засудження й од'їзду Сімона, наче б це визначало, що клерикалізм опанував нашу комунальну школу й тріумфує? Я цю школу звів на ноги, повернув їй добробут і славу, цій нещасній школі; аджеж її всі підозрівали й дискредитували. Хіба ж це незаконно, що мій перший крок після того, як мене визнано за вчителя, що вже перемагає, був викинути з школи усякі емблеми, щоб повернути її до релігійного неутралітету, що його вона й не повинна була порушувати?

Сальван урвав йому мову:

— Ще раз повторюю, я не висловлюю вам догани. Ви виявили багато терпіння й толерантності. А лихо тут у тім, що ваш учинок припав на серйозніший момент. І я тремчу за вас, хотів про все порозумітися з вами, щоб зустріти, якщо це можливо, небезпеку, просто дивлячись їй у очі.

Довго ще вони того дня розмовляли. Політичне становище департаменту було по-старому жахливе. Щойно відбулися нові вибори й вони показали, що клерикальна реакція зробила ще крок уперед на своїм шляху. Стався надзвичайний факт; мер Лемарруа, колишній друг Гамбетти, незмінний депутат Бомону, підлягав голосуванню, й суперник його був кандидат, висунутий од соціалістів, оборонець Дельбо. Після промови цього останнього на Сімоновім процесі, його кандидатуру висунули революційні міські околиці. За другим голосуванням Лемарруа взяв гору тільки одною тисячею голосів. Протягом цього часу монархічна й католицька реакція опанували цілком місто. Славному Гекторові де Сангльбеф пощастило провести в депутати генерала, одного з своїх друзів. Цьому допомогли свята, що він їх давав у ля Дезідераді, розкидаючи

без ліку єврейське золото, що належало його тестеві, баронові Натанові. І солодкий Марсілії, колишня надія освіченої молоді, щоб не провалитися на виборах, кінець-кінцем спритно перекинувся до гостинної церкви, що дуже хотіла знову змовитися з буржуазією, бо її лякав успіх соціалізму. Визнавши політичне рівенство, буржуазія не хотіла економічного рівенства. Вона намагалася зберегти в своїх руках захоплену владу, нічим не поступатися з того, що посідала, і визнала за краще з'єднатися з своїми колишніми ворогами, щоб спільно чинити опір натискові знизу. З вольтеріянської, якою була раніше, вона стала клерикальна й почала визнавати, що й у релігії є щось гарного, що вона служить наче за поліцію, корисна й потрібна, являє собою потрібний бар'єр, що один тільки здатний ще спинити народні апетити, що чимраз зростають. І буржуазія поволі проймалася ідеями мілітаризму, націоналізму, антисемітизму, всіма облудними формами, що під ними посувався вперед переможний клерикалізм. Армія існувала тільки, щоб підтримувати брутальну силу; вона взаконювала вікові міжнародні крадіжки, являла собою непереможний мур з багнетів. Під охороною її власність і капітал спокійно перетравлювали свою страву. Нація, батьківщина, це—сукупність зловживань і несправедливостей. Їх і торкатися не можна було, щоб цим не робити злочину. Вони являли собою небезпечну будівлю, де заборонено змінити бодай одну цеглину, щоб не зруйнувати цілої споруди. Євреї, як за середніх віків, правили за зняряддя для того, щоб підогрівати вірування, що вже захолили, жажливо експлуатувати предківську зненависть, сіяти жорстоку громадянську війну. І під цим широким реакційним рухом була тільки таємна робота церкви, що користувалася з історичного моменту, щоб спробувати повернути свої втрачені колись позиції, коли руйнувався старий світ від подиху революції, що несла визволення. Отже, дух революції і треба вбити знову, завоювавши буржуазію, що церкві завдячувала свою владу. І тепер вона вирішила зрадити їй, щоб зберегти цю незаконну владу, що в ній вона мала скласти звіт народів. Разом з бур-

жуазією, що поверталася до лона церкви, був би завойований і сам нарід, бо широким завданням церкви було знову захопити чоловіка через жінку і особливо захопити дитину на шкільній лаві, кинувши її знову в темряву догматів. Коли Франція Вольтера могла стати Францією Риму, так це тому, що конгрегації, захопивши навчання, знову наклали руки на дитину. І змагання церкви дужчало. Вона вже проголошувала про свою перемогу над демократією, наукою. Надто тішилася з надії, що не дасть статися неминучому доповненню й закінченню революції—залученню народу до влади, що досі належала буржуазії, нарешті визволенню цілої нації.

— Отже, становище день-у-день гіршає,—зробив висновок Сальван.—Ви знаєте, як сказано боряться з нашим початковим навчанням. Минулої неділі в Бомоні один із попів насмілився сказати з катедри, що світський учитель—це сатана, що обернувся в педагога; і він гукав: „Батьки й матері! Ви мусите краще хотіти смерті своїх дітей, ніж бачити їх у цивільній школі—цім місці загибелі“. Середня школа теж стала здобиччю клерикальної реакції. Я не кажу вже про те, що чимраз зростає добробут конгрегацьких закладів, подібних до Вальмарійського коледжу, де єзуїти остаточно отрують синків буржуазії, наших майбутніх офіцерів, службовців і суддів. Але навіть у наших лицях попівський вплив стає дедалі могутніший. Ось тут, наприклад, директор лицю—святобожний Дюпен-вільє—приймає одверто в себе панотця Крабо, що сповідає, на мою думку, його жінку й обох доньок. Останніми днями він просив дати йому іншого попа, бо незадоволений з абата Лерішома. Це добра людина, але дуже стара. Він якось заснув підчас служби. Безперечно, виконувати релігійні обов'язки в світській школі не обов'язково, але для того, щоб учня звільнено від цього, потрібне прохання батьків; і цілком природно, що відтоді учень дістає погані нотатки, стоїть осторонь, являє собою ціль для всілякого роду дрібних переслідувань... Після тридцятирічного існування республіки, не зважаючи на понадвікові зусилля вільної думки,

церква залишається в нас вихователькою і вчителькою наших дітей; вона є найвища господиня, що вміє зберігати владу над світом, фабрикувати на старий кшалт людей поневолених і ошуканих — бо в них вона має потребу, щоб панувати. І з цього походять усі наші злидні.

Марк знав усе це. Під кінець він спитав:

— Так чим ви, мій друже, мене тепер порадите? Чи треба мені відступити після того, як я вже почав діяти?..

— Що ви? розуміється, ні! Коли б ви мене попередили, я, може, й попросив би вас ще почекати. Але раз ви вже зняли цей хрест у вашій клясі, треба обстоювати свій вчинок, зробити з нього акт перемоги розуму. Після того, як я листом попросив вас до себе на розмову, я бачився з своїм другом Ле Баразе, інспектором академії. І тепер я спокійний. Ви його знаєте; дуже важко збагнути, що Ле Баразе має на думці. Це людина, що вміє наче погоджуватись, користуватися з волі інших, щоб творити свою волю. По суті я вважаю його за нашого прибічника й здивувався б, коли б побачив його в таборі наших ворогів.. Усе залежатиме від вас, од вашої сили опору, від того, чи зуміли ви завоювати більше чи менше солідне становище в Майльбуа. Я передбачаю люту кампанію, що розгорнуть брати, капуцини, єзуїти, бо ви не тільки світський учитель-сатана, ви ще Сімонів захисник, носій смолоскипу істини, людина справедливості, що їй треба заткнути рота. Зрештою залишайтеся завжди розсудливі й добрі і не втрачайте мужності!

Сальван підвівся й схопив Маркса за обидві руки. Одну мить вони стояли так, руки в руках, дивилися один на одного з приязною усмішкою, очі їм сяяли мужністю й вірою.

— Принаймні, ви не втрачаєте надії, друже?

— Втрачати надію, дитино! О, ніколи! Перемога наша певна. Щоправда, я не знаю, коли це буде, але вона певна... І, крім того, на світі полохунів і егоїстів більше ніж злих людей. Наприклад, в університеті скільки розумів ні добрих, ні поганих, так пересічних, мерщій добрих. Це все урядовці — ось що погано. І вони

виконують свої обов'язки в ім'я старовини, працюють заради підвищення. Це цілком природно... Наш ректор Фарб, людина приємна, дуже вчена, але понад усе хоче, щоб йому не заважали в його роботі біля стародавньої історії. Я підозріваю навіть, що він з прихованим філософським призи́рством ставиться до брудних теперішніх часів. Це й примушує його суворо обмежуватися своєю ролю простого колеса адміністративної машини—посередника поміж міністром і університетським персоналом. Сам Депенвільє—прибічник церкви тільки через те, що йому треба одружити двох невродливих доньок, і він важить на панотця Крабо, що допоможе йому знайти багатих женихів. А щодо страшного Морезена, цієї поганенької душиці, що йому ви справедливо не довіряєте, то він хотів би посісти моє місце, і завтра ж стане вашим прихильником, якщо вважатиме вас за здатного дати йому це місце... А вся нещасна голота, всі зголоднілі, або недолугі душі?— всі вони підуть за нами, коли ми переможемо.

Він сміявся з великою поблажливістю, а потім додав поважно й зворушливо:

— А в тім, я роблю тут надто добру справу, щоб розпачувати. Ви добре знаєте, моє дитя, я намагаюся, щоб мене всі забули в моїм кутку; але немає того дня, коли б я тихесенько, мовчки не намагався підготувати майбутнє. Ми спільно повторювали це стільки разів: школа майбутнього матиме цінність залежно від цінності вчителя. Світський учитель—це зняряддя істини й справедливості, що один тільки може врятувати націю, повернути їй її ролю і її вплив у світі... І ця справа посувається, посувається, запевняю вас! Я задоволений з своїх учнів. Безперечно, комплектування нашої школи проводиться ще досить погано, через те вчительське ремесло здається невдячним; воно погано оплачується, його зневажають, воно несе з собою частку певних злиднів. Проте, цього року було вже більше конкурентів. Ми сподіваємося, що палати незабаром ухвалять достатнє утримання, що дозволить учителям найнижчого ступня жити по-людському... І ви побачите, побачите, як поволі виходитимуть звідси вчителі, осві-

чені так, щоб бути апостолами розуму й справедливості. Ви побачите, як вони роз'їдуться по селах, по містах сіяти добре слово визволення, знищувати скрізь помилки й брехню, як місіонери нового людства. Тоді церква буде переможена, бо вона може жити й тріюмфувати тільки над неучтвом, і вся нація рухатиметься вперед, уже без кайданів, до царства майбутнього, царства солідарності й миру.

— Ах! мій старий друже, — вигукнув Марк, — це велика надія, що надає всім нам сили й бадьорости провадити нашу справу... Спасибі за ту віру, що ви її мені навіваєте. Я намагатимуся бути розсудливим і мужнім.

Обидва чоловіки стиснули енергійно руки один одному, й Марк повернувся до Майльбуа, де чекав на найлютішу боротьбу, справжню війну на ножах.

Найгірше було те, що політичне становище ставало важче, як і в Бомоні. Останні міські вибори в наслідок законодавчих виборів дали теж руївничі наслідки. Дарра в новій міській раді опинився в меншості, а Філі клерикального радника, підтриманого від реакції, обрано на мера. Отже, Марк вирішив насамперед побачити Дарра, щоб узнати, скільки цей останній зміг би ще його підтримувати.

Він одвідав його раз якось увечері в комфортабельнім сальоні прегарного будинку, що його збудував цей збагатілий підприємець. Щойно цей останній помітив Марка, як зняв руки догори.

— Ох, мій милий учителю, як же люто згряя вовків кинулася за вами! Я буду з вами! Важте на мене, тепер я переможений, доведений до ролі опозиціонера... Коли я був за мера, мені було дуже важко завжди допомагати вам; бо ви добре це знаєте, що в мене була більшість тільки двох голосів, і я часто-густо не мав можливості щось діяти. Бувало, що я йшов вам насупроти, в глибині душі тисячу разів уважаючи вас за справедливого... Але тепер ми спільно підемо вперед, бо мені залишається тільки битися, щоб спробувати вразити Філі й одібрати в нього мерію. Ви добре зробили, що зняли цього доброго бога з стіни, де за Сімо-

нових часів його не було й де він ніколи не повинен був бути.

Марк дозволив собі усміхнутися.

— Щоразу, коли я казав вам про те, що треба його зняти, ви аж пінилися, доводячи, що треба бути розсудливим. Ви боялися, що це перелякає батьків, дасть зброю нашим супротивникам.

— Але я ж змалював вам те скрутне становище, що в нім я перебував! Як собі знаєте, це не легка справа керувати містом таким, як Майльбуа, де сили партій баянсують ще досі й де невідомо, хто перемаже, чи вільні мислителі, чи попи... Даного моменту наше становище не блискуче, це правда! Хай і так, але не треба втрачати мужности, і кінець-кінцем ми накоїмо їм таких каверз, що остаточно станемо господарями країни.

Цей бадьорий настрій честолюбного підприємця, доброї по суті людини, приємно вразив Марка.

— Це то так, — ствердив він.

— Тим більше, — продовжував Дарра, — що коли мої два мізерні голоси більшости робили мене полохливим, то Філі теж не може ні нащо серйозне зважитися з своїми двома голосами більшости, що їх він має тепер. Він змушений тепер топтатися на місці, жити під постійною загрозою найменшого переміщення, що його знову поставить у меншості. Все це я добре знаю.

Він голосно втішав сам себе, маючи в серці проти Філі зненависть дужої здорової людини, з міцнішим шлунком і мозком. Йому прикро було дивитися на маленьку на зріст, сухорляву людину, з темним і жорстким обличчям, гострим носом, тонкими вустами. Такий був новий мер, колишній фабрикант брезентів, що зліквідував свою торгівлю після жінчиної смерті. Йому залишилося майно, що давало тисяч з десять франків ренти. Справжнє джерело цього майна залишалося досить темне. Філі жив дуже відлюдно. Обслуговувала його одна тільки служниця, величезна білявка. Лихі язики називали її „грілка“ й казали про неї, що вона щовечора нагріває своїм пищним тілом хазяїнове ліжко, де й залишається на ніч. В нього була донька

дванадцяти років, Октавія, що виховувалася в сестер громади св. Лизавети в Бомоні, і син десяти років, Реймон, що його він оддав на пансіон до єзуїтського коледжу в Вальмарі. Батько призначав сина до Сен-Сіру. Отже, звільнений од своїх дітей, він жив цілком одлюдним життям, в похмурім святобожестві, завжди радився з чорними рясами й був щирий виконавець волі конгрегації. Його обрання на мера вказувало на те, до якої гострої фази дійшла релігійна криза в Майльбуа, що його руйнувала боротьба поміж світською республікою й церквою.

— Отже, — мовив Марк, — я можу йти далі, ви мене підтримуєте й меншістю ради?

— Розуміється! — вигукнув Дарра. — Проте, будьте розсудливі, не накиньте нам надто важкої праці на плечі.

З наступного дня почалася боротьба в Майльбуа. Здавалося, службовцеві Савенові, батькові Ахіла та Філіпа, дано доручення нанести перший удар. Затиснутий у свій тісний сурдут, худорлявий, миршавий, він прийшов до школи ввечері, закінчивши працю в своїм бюрі; прийшов сваритися з учителем.

— Ви знаєте, хто я, пане Фромане, адже так? Я республіканець-радикал, і мене не можна підозрівати, що я в змові з попами. Проте, я прийшов до вас од цілої групи батьків просити вас знову повісити на стіні того хреста, що ви його зняли, бо релігія потрібна для дітей, як і для жінок. Не треба попа в школі — з цим я цілком погоджуюсь, але христос... христос!.. подумайте тільки, це ж перший з республіканців і революціонерів!

Марк захотів узнати тих інших батьків, що Савен був за їхнього уповноваженого.

— О, те, що мене вповноважили, ще не зовсім певно. Я бачив муляра Долюара, фермера Бонгара, і можу констатувати, що вони також ремствують, як і я. Протест, одвертий протест, завжди компромітує. Аджеж так? Ось і я, я багато важу тим, що прийшов до вас перший з протестом, ризикую в очах моїх начальників. Але моє сумління, як батька сім'ї, промовляє в цій

справі цілком виразно. Скажіть мені, що я робитиму з моїми двома гульвісами, Ахілом та Філіпом, затайливими, недисциплінованими, раз ви не лякатимете їх трохи добрим богом і його пеклом. Ось моя старша донька, Ортанз, така гарна дитина, що підчас свого першого причастя цього року зачарувала цілий Майльбуа. Панна Рузер тим, що водила її до церкви, зуміла зробити її справді бездоганною... І я прошу вас порівняти свою працю з працею панни Рузер, моїх двох хлопців з моєю донькою. Вас засуджують, пане Фромане!

Марк спокійно всміхався. Ця мила Ортанз, гарне дівча тринадцяти років, що довчасно зформувалося й було надто дозріле, одна з улюбленіших учениць панни Рузер, іноді перелазила через мур, що відокремлював обидва рекреаційні двори. Перелазила фліртувати з хлопцями свого віку по кутках двору. Часто-густо він робив це порівняння своїх учнів з нею; своїх маленьких мужчин, що в них він поступово розвивав чимраз більшу розсудливість, збуджував у них почуття істини, з ученицями сусідньої вчительки—дівчатками, насиченими абстрактними клерикальними тезами, брехнями й лицемірством. Всі ці вихованки панни Рузер надто ніжні, надто збаламучені, зіпсовані перекрученою жадобою дізнатися про все таємне. Ах! як би він хотів бачити їх у своїй школі вкупі з хлопцями, цих дівчаток, що їх навчали окремо, заховуючи від них усе, розпалюючи їх любов'ю до всього містичного. Вони б тоді не лазили через паркани, щоб добутися того, про що їм казали, як про гріх, про заборонений овоч, що доводить до загибелі й дає на-солоду. Могла бути здорова й міцна тільки мішана школа. Тоді створиться вільна, щаслива нація прийдешнього дня.

Зрештою Савенові він тільки відповів:

— Панна Рузер виконує свій обов'язок, як вона його розуміє, а я виконую свій... Коли б батьки допомагали мені, добра справа навчання й виховання швидше б посувалася.

Раптом ця маленька людинка розгнівалася й випросталась на своїх коротких ніжках.

— Невжеж ви гадаєте, що я даю погані приклади своїм дітям?

— О, розуміється, ні! Тільки все те, чого я їх навчаю тут, потім спростовується тим, що вони бачуть навколо себе вдома. Істина стає небезпечною сміливістю; розум засуджено, наче його недосить для того, щоб зробити людину чесною.

Маркові було дуже прикро, що батьки йому заважають, бо він мріяв, що знайде в них потрібну допомогу для того, щоб прискорити визволення нижчих шарів людности. Коли б дитина, виходячи від нього, знаходила біля домового вогнища застосування на практиці соціальних прав і обов'язків, що він їх намагався навчити, який став би легкий і швидкий рух до кращого життя. Тут навіть конче потрібне було таке співробітництво. Замало було самого вчителя, щоб навчити багатьох речей, найделікатніших, найкорисніших. Недосить стало від того часу, як сім'ї вже не доповнювали його працю, продовжуючи її в тім же напрямку визволення. Треба, щоб учитель і батьки йшли опіч до однієї й тієї ж мети—істини й справедливості. І як йому сумно бувало, коли він бачив, що батьки, замість того, щоб допомагати йому, руйнували те невелике, що він давав дітям. Батьки, майже завжди несвідомі, мирилися з тим, що їхні ідеї і їхнє життя не відповідали одне одному.

Словом сказати, Савен знову почав своє:

— Ви мусите знову повісити цього хреста у вашій клясі, пане Фромане, якщо хочете зробити нам всім утіху й жити в добрій згоді з нами, а ми цього бажаємо, бо ви не поганій учитель.

Марк знову почав усміхатися.

— Спасибі вам... Але скажіть, чому пані Савен не прийшла з вами? Вона, принаймні, виконала б цим свій обов'язок. Вона ж релігійна, я це добре знаю.

— Вона виконує релігійні обов'язки, як усі чесні жінки мусять їх виконувати,—відповів сухо службовець.—Я вважаю за краще, щоб вона ходила до церкви, ніж мала б полюбовника.

Він подивився на Марка з підозрінням, завжди пе-

ребуваючи під впливом своєї хворобливої ревности. У кожному чоловікові він бачив можливого суперника. Чому вчитель уболіває за тим, що його дружина не прийшла з ним? Хіба ж не ходила вона вже двічі до нього, вигадавши, що їй треба з'ясувати Маркові причину відсутности Ахіла та Філіпа.

Останнім часом Савен примушував її ще раз посповідатися в панотця Теодоза, старшого з капуцинів, сподіваючись, що сором визнання спинить її на краю гріха. І коли раніш вона ходила до сповіді тільки для того, щоб панувала згода в сім'ї,— віри в неї не було ніякої,— то відтепер вона ходила з якоюсь таємною насолодою до сповідальні, бо панотець Теодоз був прегарний, чарівний чоловік, і ним марили всі молоді святобожні жінки.

Марк ще додав із лукавством:

— Саме в четвер я мав утіху зустріти пані Савен, що виходила з капелі на площі Капуцинів, і ми трохи погомоніли. А що вона тільки дякувала мене, то ж я і висловив жаль за тим, що не бачу її з вами.

Чоловік пані Савен з болем скривився. Плакаючи в собі безперервну й образливу для неї підозру, він дійшов уже до того, що сам почав односити її дрібні роботи з перлів, які він дозволяв їй потай робити, щоб додавати декілька су до свого злиденного утримання. Це були приховані злидні, пекло якесь, як буває звичайно в сім'ях нужденних службовців, обтяжених дітьми. Чоловік у такій сім'ї завжди роздратований, непереносний деспот, жінка ніжна й гарна, покїрна чоловікові доти, поки не знайде собі таємної втіхи.

— Моя жінка не має й не повинна мати іншої думки, ніж маю я,—зрештою заявив Савен.—Я з вами розмовляю від її імени, як і від свого, й від імени багатьох батьків. Повторяю вам, я прийшов до вас з проханням... Тепер ваше діло поміркувати, чи повинні ви на нього зважити. Поміркуєте про це?

Враз, споважнівши, Марк одповів:

— Я вже міркував, пане Савене. Перше, ніж зняти цього хреста, я добре знав, що робив, і раз він уже не висить на стіні, розуміється, я його не повішу.

Наступного дня пішла чутка по Майльбуа, що ціла делегація з батьків і матерів приходила до вчителя. Розмова, либонь, у них тривала дуже бурхлива й скінчилася страшенним скандалом. Але Марк добре зрозумів, звідки походив удар, коли одна нагода допомогла йому пізнати справжню причину Савенового прохання. Гарна пані Савен була дуже мало зацікавлена в справі, маючи тільки одне бажання бути щасливішою. Проте, вона правила за гарне знаряддя в руках панотця Теодоза, бо це ж попереджений від неї її чоловік мав тамне побачення з капуцином. Той переконав його піти до вчителя, щоб покласти край такому ганебному станowi речей, що загрожує добрим звичаям, правильному вихованню дітей у сім'ї. Хіба ж те, що в школі знято хреста, не викличе недисциплінованости хлопців, безсоромности дівчат і матерів? І ось малий і худорлявий Савен, республіканець, антиклерикал, хворий од свого невідлого злиденного життя й своїх дурних ревностей, пішов до Марка обстоювати чесноти, як людина авторитетна, католик навиворіт, що уявляє собі рай таким, де людину буде приборкано, розчавлено.

Далі Марк легко здогадався, що за панотцем Теодозом стоїть брат Фюльжанс із своїми помічниками, братами Горгієм і Ісідором, що лютували проти світської школи після того, як вона знову відібрала в них учнів. А за ними був ще панотець Філібен та панотець Крабо, завідувач навчанням і ректор Вальмарійського коледжу, могутні персонажі, що їхні невидимі спритні руки керували всією кампанією після ганебної Сімонової справи. Тут захоувалися в тіні всі головні злочинці, а їхні співучасники, темна й німа кліка, що її підозрівали, здавалося, вирішили захищати їх новими злочинами. З першого ж дня Марк добре втямив, де приховалася ця згряя, починаючи від найбільшого злочинця до найменшого. Але як упіймати їх і викрити? Якщо панотець Крабо, мила, світська людина, продовжував оддавати всього себе вищому суспільству, піклуватися долею своїх сповідальників і швидкою кар'єрою своїх колишніх учнів, то панотець Філібен, здавалося, зовсім зійшов з кону, наче занурений у свої обов'язки,

зв'язані з догляданням Вальмарійського коледжу. Ця праця наче цілком поглинула його. Ніщо не викривало глухої роботи, що її вперто провадилося в затінку. Тут жодної хвилини не марнувалося, тільки щоб перемогла їхня добра справа. Марк міг тільки констатувати шпигунство, що за мету його був він. За ним стежили з попівською обережністю і навколо нього безперервно вешталися якісь чорні тіні. Він не міг заховати жодної з своїх візит до Леманів, жодної розмови з Давідом. І Сальван справедливо казав, що в його особі ловили сітями людину, що пристрасно любить істину. В ньому вбачали майбутнього друга правосуддя, свідка, що в його руках, як здогадувалися, був вихідний пункт доказів, і з його уст мав вихопитися голос помсти, що знищить злочинців. Згряя каптурів і сутан оддавалася цьому шпигунству з сміливістю, що чимраз збільшувалася. Брав у цьому участь навіть абат Кандье, що так сумував од того, що релігія править за слугу для такої несправедливої справи, але голосно не ремствував, корився єпископові, превелебному Бержеро. Абат щотижня ходив провідувати єпископа в його Бомонським палаці. Ходив за наказами і щоб розважити свого патрона з приводу поразки в Бомоні. Обидва, єпископ і піп, як шанобливі діти, приховували краєчком ряси роз'ятрену болячку церкви. Приховували свої сльози і свої болі й не мали змоги визнатися, в якій смертельній небезпеці, на їхній погляд, перебуває їх улюблена церква.

Раз якось увечері молодий учитель Мінью, ввійшовши до будинку з рекреаційного двору, сказав з обуренням Маркові:

— Знаєте, пане, це вже переходить усякі межі: я знову застукав панну Рузер на драбині; вона шпигує за нами.

І справді, коли сусідній учительці здавалося, що її не бачуть, вона приставляла драбину до муру, що відокремлював школу, і стежила за тим, що діється в хлопчачій школі. Мінью закидав їй, що вона після того надсилала таємні рапорти Морезенові, інспекторові початкових шкіл

— Яка вона підла шпигунка! — весело обізвався Марк. — Марно вона стомлює собі ноги, лазячи по дра-

бині. Я б одчинив їй двері настяж, якщо вона того хоче.

— Ні! навіщо?— вигукнув Марків помічник.— Кожний мусить жити окремо. Коли вона знову почне лазити, я її стягну за ноги.

Поступово Марк остаточно завоював його цілком. Це скидалося на врятування сумління іншої людини, і Марк чувся дуже щасливим од цього. До Сімона Міньюо був взагалі страшенно недовірливий. Він бо був син селянина і, ставши за вчителя, бажав тільки одного— уникнути праці. Розум і вдачу мав пересічні, і всі думки його зосереджувалися тільки навколо безпосереднього власного інтересу, як і багатьох інших людей. Нічого доброго не бачив він у цім євреї, і вважав за краще триматися оддала. Отже, підчас процесу, він з природженої часности не обтяжив вини невинного, але й не подав справедливого й сприятливого свідчення, що могло б урятувати Сімона. Потім, пізніше, в своїх стосунках з Марком він посів наче оборонну позицію. Ось ще один, що з ним не треба мати нічого спільного, коли домагаєшся підвищення! Протягом майже цілого року він виявляв свою ворожість до Марка, платив за пансіон на стороні, з неохотою допомагав своєму начальникові і всією своєю поведінкою виявив, що не похваляє Марка. Тоді він часто-густо відвідував панну Рузер і, здавалося, здатний був коритися наказам конгрегації. Марка це не бентежило. Він дуже прихильно ставився до свого помічника. Скидалося на те, що Марк наче хотів дати йому час на роздум, і на те, щоб він зрозумів зрештою, що його справжній інтерес зв'язаний з істиною й справедливістю. Власне кажучи, цей грубезний парубок, такий спокійний з одним одною пристрасстю— рибальством, хіба не був він за цікавий об'єкт спостережень. Боягуз там, де справа ходила про його майбутнє, трохи зіпсований оточенням, насиченим диким егоїзмом, він по суті не мав у собі нічого поганого і міг зробитися навіть гарною людиною, коли б потрапив у добрі руки. Він був один з великої отари, один із тих пересічних людей, ні гарних, ні поганих, що бувають такі, якими їх роблять обста-

вини. Здобувши певну освіту, він мав у собі дані, щоб стати гарним учителем; навіть простота його вдачі тут тільки допомогла б, з умовою, що в нього буде підтримка, що йому допомагатиме чиясь дужча воля, чийсь ясніший розум. І ось зробити цю спробу врятувати людину взявся Марк, щасливий з того, що поступово викликає довір'я, а потім і любов цієї людини. Отже, приклад Мінью доводив тут ще раз істину того, в чім Марк убачав запоруку майбутнього визволення, а саме, що не може бути такої людини, навіть людини, що їй загрожує загибель, щоб із неї не можна було зробити робітника поступу. Мінью кінець-кінцем захопився жвавою діяльністю, цим благодійним духом істини й справедливості, що Марк поширював навколо себе й що був наче еманациєю його особи. Тепер Марків помічник харчувався вже в свого директора й став наче за члена його сім'ї.

— Ви не праві, коли довіряєте панні Рузер. Не можете й уявити собі, на що вона тільки здатна. Вона продала б вас десять разів, тільки щоб мати добру пошану від свого Морезена.

І в пориванні щирости, він розповів Маркові, як багато разів учителька намовляла його підслухати під Марковими дверима, щоб щось узнати. А він знає її! Це страшна жінка! Зовні вона була солодка, ввічлива, а в глибині душі жорстока й скнара. Хоч і невродлива, висока на зріст, кістлява, з плескатим у ластовинні обліччям, вона зрештою вміла привабити до себе всіх. Як сама похвалялася, вона знала як це робити. Антиклерикалам, що гнівались на неї за те, що вона надто часто водить своїх дівчаток до церкви, панна Рузер відповідала, що примушена скорюватися перед бажанням батьків з остраху втратити своїх учениць. А клерикалам вона давала кращі докази, бо вона, очевидно, схилялася на їхню сторону, переконана, що в такий спосіб стає на сторону дужчих, на сторону тих, од кого залежать гарні посади, навіть у світській школі. Але по суті в неї не було інших інтересів, крім своїх власних. Просто вона віддавалася під захист доброго бога, щоб той поклопотався її справами. Донька однієї

бомонської перекупки, що торгувала фруктами, вона зберегла в собі дух дрібної торгівки, здатність пристосовуватися і з усього мати вигоду. Вона не захотіла одружитися, аби жити на своїй волі і, якщо вона не грішила з попами, як про це гомоніли лихі язики, то не було, здається, сумніву в тім, що до красеня Морезена вона була поблажлива. А цей, як людина невисока на зріст, схилився залюбки до жінок високих, як жандари. Так само, панна Рузер не пила так, щоб упитися, хоч і любила різні напої, а якщо й бувала часом червона, на початку своєї післяпівденної лекції, так це через те, що, люблячи попоїсти, вона мала шлунок, що погано перетравлював їжу.

Марк, поблажливо махнув рукою.

— Вона не погано керує своєю школою, — сказав він. — Мені тільки прикро те, що вона дає вузько-релігійний напрямок навчанню. Тут відокремлює хлопців і дівчат не просто мур, відокремлює їх безодня. І коли вони здибаються, вийшовши з школи, й захочуть одружитися, вони являтимуть собою два цілком різні світи. А в тім, хіба ж це не стало за звичай? З цього переважно й походить боротьба поміж статями.

Він замовчував тут про те, чим найбільше гнівила його панна Рузер, про причину, що відвернула його від неї без усякої надії на зближення, про те, як ганебно повелася ця жінка в Сімоновій справі. Він ніколи не забував, як вона на бомонським процесі зводила на невинного безсоромні брехні, обвинувачуючи його в тім, що він читав учням неморальні й антипатріотичні лекції, виливаючи цим з спокійною безсоромністю воду на млин конгрегації. Отже, ніколи, після його призначення до Майльбуа, взаємини поміж ним і нею не переходили меж холодної ввічливості, що викликало їхнє сусідство. Проте, коли з часом він непохитно зміцнив своє становище й панна Рузер не сподівалася вже день-у-день побачити, як він полетить шкереберть, вона почала робити спроби наблизитися. Була бо не з тих жінок, що не дарують вини переможцям, а гадала, що треба завжди бути на стороні дужчих.

— Отже, пане, — зробив висновок Мін'йо, — я ще

раз повторюю вам, не довіряйте їй. Коли б я її слухав, я б вас двадцять разів зрадив. Вона й досі щоразу розпитує мене про вас, заявляючи мені, що я дурний і ніколи нічого не досягну... Ви були такий добрий до мене і навіть не підозрівали, від яких гидких учинків урятували мене. Яюсь мимоволі залюбки слухають цих шахраїв, що обіцяють вам усякий можливий успіх. І я насмілююся ще одне сказати вам. Даруйте мені, коли я дозволю собі дати вам пораду: ви мусите попередити пані Фроман.

— Як попередити?

— Так, так! У мене очі не в кешені. Вже деякий час я бачу, що панна Рузер вештається навколо вашої дружини. Це підлезування виявляється від часу до часу то такими словами, як „мила пані“, то усмішками й ласкавими поглядами, надмірною запобігливістю такого гатунку, що від них на вашому місці я тремтів би.

Марк, здивований, удавано засміявся.

— О! за мою жінку нічого боятись; вона попереджена. Їй тільки важко бути невічливою з сусідкою, що з нею нас сполучає спільна праця.

Міньйо не наполягав, але заперечливо похитав головою. Здавалося, він не хотів усього сказати. Його близькі стосунки з цією сім'єю давали йому можливість знати таємну драму, що повільно тут розгорталася. Марк теж мовчав, охоплений підсвідомим страхом, невисловленими ваганнями, що завжди виникали в ньому щоразу на думку про можливу боротьбу між ним і Женев'евою.

Раптом стався таки той напад конгрегації, що на нього чекав Марк після своєї візити до Сальвана. Кампанія почалася з гнівного рапорту Морезена, де він доносив про зняття хреста в школі, про заворушення серед батьків, що викликав цей нетолерантний акт. Згадувано в тім рапорті протест службовця Савена, названо прізвища Долюара й Бонгара, що висловили вчителів свою догану. Такий факт набирав уже виключної важливості в маленькім місті з клерикальним напрямком. Місто вславлене, його відвідують численні богомільники. І світська школа мусить багато чим поступа-

тися, якщо вона не хоче, щоб її перемогла конгрегацька школа. Морезен робив висновок, що треба перемістити звідти вчителя, еретика найгіршого гатунку. Він не виявляє здорового розуму й компромітує разом і університет. Обвинувальний акт доповнено, крім того, багатьма іншими фактами. Це було справжнє жниво, зібране щоденним шпигунством панни Рузер. Її вихованки були такі слухняні, часто ходили до обідні, навчалися катехизису, брали участь у церковних процесіях, носили коругви. Їх порівнювали до хлопців учителя-анархіста, що були ледачі, бешкетники, не вірили ні в бога, ні в чорта.

Трьома днями пізніше, Марк узнав, що граф Гектор де Сангльбеф, католицький депутат, у супроводі двох інших своїх колег вдався з рішучим проханням до префекта Аннебіза. Очевидячки, він узнав про рапорт Морезенів, якщо не допомагали складати його: він сам і панотець Крабо, своя людина в де ля Дезідераді. Вони тільки тактовно послалися на цей рапорт і вимагали змістити вчителя. Аннебізові, що його єдина політика була жити в згоді з усіма й що раз-у-раз повторював своїм службовцям: „О! надто пильнуйте, щоб не було клопоту!“ — дуже не вподобався цей інцидент. Він бо почував, що він завдасть багато руйнацьких ускладнень. Серце йому схилялося до Сангльбефа, але з другої сторони небезпечно й прилюдно потоваришувати з реакцією. Отже, хоч і почувавши симпатію до завязтого антисемітського депутата, зятя барона Натана, він з'ясував йому, що тут не про одного вчителя ходить справа, бо існував формальний закон, і він не мав права змістити вчителя, якщо йому не запропонує такого інспектор академії Ле Баразе. Це була гарантія незалежності, дозволена вчителям. Отже, почувши на мить полегшення, він одіслав цих панів до інспектора. Ті негайно пішли до нього. Інспекторів кабінет містився в самій префектурі. Ле Баразе, колишній ад'юнкт-професор, що став розсудливим дипломатом, прийняв їх, вислухав з виглядом поблажливої уваги. З широким, рум'яним обличчям, трохи тільки посивілий, не зважаючи на свої п'ятдесят років, він зріс у зненависті до ім-

перії, був один з республіканців перших часів, з республіканців, що вважали світське навчання за основну підвалину республіки. Всіма засобами він домагався скасування конгрегацьких шкіл, бо від них вільна Франція мала загинути. Але досвід навчив його, що безпосередні суворі заходи небезпечні. Він складав плян, всебічно його обміркувавши, і потім розсудливо його виконував. Через це на погляд завзятих людей він видавався за дуже поміркованого. Безперечно багато важила в його становищі врівноважена вдача, його м'яка, але вперта воля. Йому накидали повільні, але блискучі перемоги, в наслідок довгорічних прихованих непереможних зусиль. З перших же слів, здалося, що він не похваляє Маркового вчинку — зняття хреста. Він називав це некорисною маніфестацією. Проте, тут же завважив, що нічого немає такого в законі, щоб примушувало вчителя терпіти релігійні емблеми на стінах школи. Тут був тільки звичай, і на цьому звичаї він дозволяв собі ґрунтувати свою думку, своє таємне засудження Маркового вчинку. Але потім, як Сангльбеф обурився, почав казати як завзятий оборонець церкви, називав учителя бешкетною, безсормною людиною, що збунтувала проти себе все Майльбуа,—інспектор спокійно пообіцяв дослідити цю справу з найбільшою увагою, на яку вона заслуговує. А хіба ж він не одержав рапорта від свого підлеглого інспектора Морезена? Хіба ж цього рапорта не досить, щоб показати йому важливі наслідки зла, отрути, деморалізації, що їх шкідливому поступові треба покласти край негайним зміщенням Марка? Почувши таке запитання від депутата, Ле Баразе вдав, ніби він глибоко здивований. А так, триместровий рапорт інспектора початкових шкіл. Про нього, значить, знали. Але ці рапорти, виключно адміністративного характеру, правлять тільки за матеріал до оцінки інспекторові академії, а його обов'язок — самому особисто переконатися. І він одпустив цих панів, пообіцявши їм звернути серйозну увагу на їхнє прохання.

Промайнув місяць. Марк щодня чекав, що його покличуть до префектури, але нічого подібного не ді-

ждався. Безперечно Ле Баразе йшов за своєю звичайною тактикою, поклав справу під сукно, щоб вигадати час, поки пристрасті трохи вгамуються. Тепер не лишалося сумнівів у тому, що він потайки підтримував учителя.

Про це саме й попереджав обережно Марка Сальван, друг і співробітник Ле Баразенів. Але треба пильнувати, щоб справи не гіршали, щоб скандал, поширюючись, не примусив його встряти в діло, бо той, хто знає його, не поручиться, що Ле Баразе захищатиме Марка більше, ніж знайде це можливим. Він його покарав би, коли б уважав за вигідну цю жертву, щоб урятувати решту своїх заходів проти конгрегацьких шкіл, повільніших і корисніших. Він не визнавав жодного революційного героїзму, вважав його навіть за нікчемний. А найгірше те, що становище в Майльбуа день-у-день гіршало. Під впливом, що його легко було розпізнати, „Ле Пті Бомонте“ розпочала тепер люту кампанію проти Марка. Як і завжди, газета почала з коротких і невиразних зауважень: потворні речі діялися в сусіднім маленькім місті, кінець-кінцем газета заговорить про них одвертіше, коли до цього буде змушена. Потім вона просто назвала вчителя Фромана й відкрила рубрику, майже щоденну, під назвою: „Майльбуаський скандал“, друкуючи в ній надзвичайні сплітки, наслідки допитів, що либонь зроблені серед учнів і в їхніх сім'ях, коли викрито найганебніші Маркові злочини. Людність, обурена, хвилювалася. Брати й капучини роздули зрештою добре кадило, так що не було вже такої святобожної людини, що не хрестилася б, проходячи повз комунальну школу, де діялися такі огидні речі. Марк тоді всвідомив, що перебуває в великій небезпеці, а Мін'йо бадьоро зв'язував своє манаття, певний того, що і його звільнять, коли змістатимуть директора, бо був його одвертий прибічник. Панна ж Рузер, здавалося, співала вже пісні перемоги в неділю, коли вела з великою пихою своїх дівчат до обідні. Панотець Теодоз у капелі й навіть піп Кандье в своїм казанні з катедри в Сен-Мартенівській парафії обіцяли, що незабаром бог знову посяде місце в невір-

них, а це визначало, що знову урочисто прибувають розп'яття христа на стінах світської школи. Як остання невдача, впала на Марка зустріч з Дарра. Марк почув, що той дуже холодно привітався з ним і негайно ж пішов од учителя геть, боячись утратити навіть республіканську меншість у міській раді.

— Що ж діятимеш, мій милий? Ви зайшли надто далеко, і ми не можемо відтепер обстоювати вас!.. Цей святобожний Філі стежить за мною. Я полечу із свого місця разом з вами, а це було б некорисно.

Збезнадієний, Марк побіг до Сальвана. Це була остання міцна підтримка, що мусила залишатися йому вірною. Марк побачив свого друга занепокоєним і засмученим; Сальван почував себе майже ніяково.

— Справа складається дуже погано, дитинко. Ле Баразе мовчить, але вигляд йому дуже стурбований, і я боюся, якби він зрештою не зрадив вас, бо навколо нього зосереджена скажена кампанія!.. Ви, мабуть, пішли надто швидкою ходою вперед.

Вкрай засмучений, бачучи з цих слів, що й Сальван його залишив, Марк вигукнув:

— І ви, ви також з усіма, мій друже!

Але Сальван, і собі глибоко зворушений, схопив Марка за руки.

— Ні, ні, моя дитино! не сумнівайтеся в мені! Я з вами від усього мого серця, з усією моєю мужністю. Тільки ви мусите добре знати ті труднощі, що їх створив для всіх нас ваш учинок, по суті такий простий, такий логічний. Тут уже на підозрі моя нормальна школа; на неї доносять, що вона вогнище безвір'я. Директор Депенвільє користується з цього, щоб вихвалити послуги, що їх зробив піп лицейський для справи замирення, щоб погодити партії в надрах церкви. І ніхто не зацікавлений цією справою, навіть наш ректор, миролюбний Форбес. Того це не обходить: він бо тремтить, що хтось або щось порушить його спокій... Ле Баразе дуже спритний, але чи виявить він силу для достатнього опору?

— Тоді що ж робити?

— Нічого, чекати! Будьте просто розсудливі й мужні,

повторюю вам. Щільніше об'єднаймося й сподіватимемося, що сила істини й справедливости переможе.

Протягом двох наступних місяців з Марка, здавалося, не сходив бадьорий ясний вираз, не зважаючи на образи, що сипалися на нього щоденно. Він удавав, ніби не помічає, що огидна брудна хвиля докотилася аж до його дверей. Продовжував працювати в своїй клясі з дивною веселістю й запопадливістю. Ніколи ще не робив він такої широкої й корисної роботи, віддаючись цілою істотою своїм учням, навчаючи їх словом і прикладом потреби праці, жадоби істини й справедливости серед найнесприятливіших обставин. За все те, брудне й гірке, що його співгромадяни кидали йому, він одячував своєю ніжністю, добрністю й жертвою. Марк уперто намагався зробити дітей кращими за їхніх батьків, засівав у потворнім сучаснім насіння щасливого майбутнього, покутуючи злочин інших ціною власного щастя. Оточений молодими, дорученими йому голівками, Марк вдавався до їхньої незайманости, їхньої чистоти, жадоби пізнати світ. І він одкривав їм цей світ, не ховаючи від них нічого, ні гарного, ні поганого, сподіваючись, що людина житиме з ньому весело й з братерськими почуттями, якщо добре знатиме його. Це знання дасть можливість жити з певністю, мудрістю й любов'ю і підкорити собі сили природи. Надавало йому спокою й певности своєї правоти те, що він поступово й щоденно рятує цей маленький нарід од помилок і брехень. І з спокійною усмішкою він чекав на удар, що мусив його вразити, чекав, як людина щовечора задоволена й певна того, що її робота виконана.

Раз якось ранком „Ле Пті Бомонте“ повідомив, що відставку паскудного отруйника в Майльбуа, як газета називала вчителя, підписано. Напередодні Марк дізнався про те, що граф де Сангльбеф знову ходив до префектури. І Марк за цим разом не мав уже надії: він мусив загинути. Вечір того дня видався йому важкий. Вийшовши з кляси, де вже не було маленьких чорних і білявих голівок, не чути дитячого сміху, не було там тих, що збуджували в ньому надію на краще майбутнє, Марк удався в тугу, борючись із собою, щоб наступного

дня знову знайти в собі мужність. Отже, цей вечір був для нього надто гіркий. Всі його думки крутилися навколо того, що його працю грубо перервано, думав про своїх улюблених дітей, що він їх, може, востаннє вчив сьогодні, й що їх порятунку йому не дозволено буде закінчити. В нього відберуть їх і оддадуть їх якомусь учителеві, що зіпсує їхні розуми і вдачі; а це визначало руйнацію всієї його апостольської місії, і від цього серце йому обливалося кров'ю. Він ліг такий зажурений, що Женев'єва мовчки ніжно пригорнула його. Так вона часом робила, виявляючи свою ніжність дружини до нього.

— В тебе горе, мій сердечний друже?

Спочатку він не відповідав, бо чимраз менше знав її думки і завжди уникав болючих розмов про це, не зважаючи на таємні гризоти від того, що дозволив їй так одійти від себе, нічого не спробувавши, щоб цілком опанувати її. Не зважаючи на те, що він знову перестав одвідувати старих паній, бабуню й матір своєї дружини, він не наважувався заборонити своїй дружині ходити до цього малого похмурого дому, де, він підозрівав, ховалася страшна небезпека для їхнього щастя. Щоразу, коли Женев'єва поверталася від них, він почував, що вона трохи менше належить йому, надто останнім часом, коли вся клерикальна згряя кинулася на його сліди. Він узнав, що старі пані скрізь одхрещувалися від нього, ніяковіли, як розмова заходила про нього, наче від незаслуженого сорому, що ганьбив їхню сім'ю.

— Чому ти не відповідаєш мені, мій милий? Хіба ти гадаєш, що твоя журба не є разом і моя?

Він, зворушений, теж пригорнув її і мовив:

— Так, у мене є горе! Але це з таких, що ти їх розумієш не так, як я, і я не хочу навіть тобі дорікати за це. В такім разі навіщо ж тобі про них казати?... Я побоююся дуже, що, дуже незабаром, ми вже не житимем тут.

— Як це?

— Мене переведуть звідси, а то, може, й зовсім звільнять з посади. Всьому край!.. І тоді ми муситимемо їхати світ за очі.

В неї вихопився вигук задоволення.

— Ах, мій милий, тим краще! Це найліпша річ, що може трапитися з нами.

Здивований, він спочатку не зрозумів і перепитав її. Здавалося, їй було трохи ніяково; вона намагалася якось затушкувати те, що сказала.

— Боже мій, я сказала це тому, що мені однакові-сінько, куди їхати, розуміється, з тобою і з нашою Луїзою. Можна бути скрізь щасливими.

А що Марк наполягав, Женев'єва сказала:

— А потім, правду кажучи, ми не мали б у іншим місці всіх цих тутешніх брудних історій, що можуть зрештою нас обох поєднати. Я була б така щаслива, коли б ми були самотні, жили б десь у далекому глухому закутку, де ніхто не ставав би поміж нас двох, де б ніщо зовнішнє не роз'єднувало нас... О! мій милий, я рада рушити куди завгодно, хоч завтра.

Вже багато разів він бачив у неї цей острах розриву, це бажання й потребу злитися з ним. Вона наче казала йому: „Тримай мене біля свого серця, свого тіла. Забери мене, щоб ніхто не вирвав мене з твоїх рук. Я добре почуваю, як мене щодня потроху відривають од них; я тремчу від того великого холоду, що мене охоплює з того часу, як я вже не належу тобі вся“.

І ніщо не бентежило його так, як острах того, що мусить статися неминуче.

— Вирушити, моя любя? Вирушити не досить! Але як ти владувала мене, і як я тобі вдячний за цю радість.

Дні ще збігали, а страшний лист, що на нього він чекав з-префектури, ще не надходив. Безперечно це було тому, що цілком нова подія, що хвилювала країну, відвернула увагу від того, що діялося в світській майльбуаській школі. Від деякого часу жонвільський піп, абат Коньяс, що остаточно перемиг, задумав діяти рішуче, переконавши мера Мартіно дозволити йому присвятити громаду святому Ісусовому серцеві. Думка належала не йому, бо щочетверга бачили, як він ходив до Вальмарійського коледжу, де мав довгі розмови з панотцем Крабо. З приводу цього пригадували такі

слова Феру, моревського вчителя, слова, що обурювали одних і смішили інших:

— Якщо ці брудні єзуїти принесуть сюди їхнє бичаче серце, видерте з нутра, я наплюю їм у пику.

Від деякого часу культ святого серця поглинув усю християнську релігію й зрештою став наче другим утіленням христа, новим католицизмом. Це хоробливе видіння нещасної гістерички, палкої й журної Марі Аня-Кок, це реальне закривавлене серце, напів видерте з розтятих грудей, стало символом грубої віри, зниженої до потреб задоволення тіла. Здавалося, що колишній підвищений культ нематеріального Ісуса, що злетів на хмарі до отця, був дуже делікатний для сучасних душ, що бажали земних насолод. Отже, вирішено подати святобожним народам саме тіло Ісусове, його тілесне серце, покладене на полиці церковної різниці, щоб живити день-у-день нарід забобонами й дурницями. Це могло скидатися на зловмисний замах на розум людський, зловмисну зневагу колишньої релігії, тепер такої темної, щоб ще більше гнітити глибокі маси вірних брехнями, зробити їх затурканішими й поневоленішими. Нарід, що визнавав культ святого серця, являв собою тільки ідолопоклонське плем'я фетишистів, що обожували покидьки з різниць, носили їх на вістрі спису, наче корогву. Геніяльна вигадка єзуїтів тут полягала в тім, щоб демократизувати релігію. Бог знизився до людини, раз зусилля, зроблені протягом віків, не змогли піднести людину до бога. Конче треба було дати цьому темному народові єдиного тільки бога, щоб він його міг зрозуміти, створеного за його подобою, закривавленого й сумного, як і він сам, ідола, грубо намальованого, що його брутальна матеріальність перетворювала вірних у стадо ситих, тупих тварин, гідних тільки на заріз. Кожна перемога над розумомом є разом з тим перемога над волею, і тому треба було принизити Францію до цього дикого культу святого серця, раз церква хотіла підкорити її дурості своїх догматів. І другого ж дня після поразки 1870-го р., підчас жалоби з приводу двох утрачених провінцій, видно було, що церква намагалася скористатися з неладу в суспільстві

й спробувати присвятити святому серцю Францію, що каялася в своїх помилках, так жорстоко покарана за них рукою божою. Тоді ж на найвищу верхівку великого революційного Парижу церква підняла це святе серце, тремтяче й червоне, таке, яке можна побачити на полицях у різників. Звідти кров з нього точилася на цілу країну, до глибини найдальших сіл. І коли там, на Монмартрі йому вклонялися пані й пани, що належали до адміністрації, магістратури, армії, то яким же хвилюванням мусило воно зворушувати істоти прості, темні, всіх вірних, що жили по селах! Воно ставало національною емблемою каяття й повного віддавання себе в руки церкви. Його вишивали по середині триколірного прапора. Три кольори були такі — небесно-блакитний, колір лілеї св. Діви й колір крові мучеників. Серце на прапорі видавалося великим, розпухлим, і з нього наче точилася кров. Висіло воно наче новий бог католицизму, що виродився, і цього нового бога пропонувалося темному суевірству поневоленої Франції.

Панотець Крабо, мабуть, спочатку мав думку тріумфувати в самому Майльбуа, головнім місті кантону, переконавши там громаду присвятити себе святому серцю. Але потім він почав вагатися, бо там було промислове передмістя, де мешкало кілька сотень робітників, що надсилали до міської ради депутатів — соціалістів. І, не зважаючи на братів, не зважаючи на капуцинів, у нього з'явилося побоювання якоїсь бучної поразки. Отже, він уважав за краще діяти в Жонвілі, де ґрунт був чудово підготований. Ніщо не перешкоджало йому з часом, коли тут буде успіх, відновити спробу в іншій місці, на ширшому кону. Тепер абат Коньяс панував у Жонвілі; вчитель Жоффр остаточно передав йому його, відступивши поступово від людей і речей, від усієї влади, що все це так успішно завоював йому колись Марк. Тактика Жоффрова була проста: треба жити в добрій згоді з батьками, з мером і надто з попом. Раз у країні повівало клерикалізмом, чому не дозволити кверикалізмові забрати й себе? Хіба ж це не був найкоротший шлях до того, щоб одержати в Бомоні посаду директора вищої, ніж у Жонвілі, школи?

І гладкий, збагатілий од грошей, що їх принесла йому в посаг дружина, він, навівши останній думку зблизитися з попом, сам теж рішуче віддався йому цілком: дзвонив до обідні, співав підчас служби, водив учнів щонеділі до церкви. Мера Мартіно, що був колись антиклерикалом разом з Марком, спочатку бентежили поведінка й дії нового вчителя. Але як про це сказати новому вчителеві, що мав достаток і міг найкраще довести, з'ясувати, що то несправедливо завжди сваритися з попами? Мартіно, похитнувшись, почав не звертати уваги на те, що робить учитель. Потім, під впливом прегарної пані Мартіно, він почав прилюдно висловлюватися в раді, що все ж таки корисно жити в добрій згоді з попом. І одного року було досить для того, щоб абат Коньяс став необмеженим господарем громади, бо його вплив не врівноважувався вже впливом учителя, що тепер залюбки йшов за ним, певний того, що матиме вигоду з свого слухнянства.

Проте, коли народилася думка присвятити Жонвіль святому серцю, це викликало деяке замішання й деякий опір. Ця думка з'явилася невідомо звідки; ніхто не міг сказати, хто про це перший заговорив. Але абат Коньяс, людина з упертою й задирикуватою вдачею, негайно ж почав казати, що це його ініціатива, й склав собі велику особисту заслугу за те, що він буде перший піп у країні, що завоює в такий спосіб цілу громаду для бога. Він зняв такий галас навколо цього діла, що превелебний Бержеро викликав його до Бомону, незадоволений і розгніваний з того, що постала загроза нового суевірства: низьке ідољство в цім культі потай обурювало його. Сцена побачення, як гомоніли, була жалюгідна й страшна: єпископ ще раз мусив поступитися. В Жонвілі відбулися два бурхливі засідання сільської ради. Члени її хотіли знати, яку вигоду це їм дасть. Якийсь час можна було навіть гадати, що діло не википіло, провалилося, поховане. Тоді Жоффр теж вирушив одного дня до Бомону, і хоч не можна було певно сказати, з ким саме він там бачився, повернувшись, знову тихенько почав переговори поміж попом і міською радою. Мова ходила про те, щоб

установити, що саме вигадає громада від того, що присвятить себе святому серцю. Спочатку Жоффр розголосив про подарунки, обіцяні від бомонських паній: срібляний келих, скатертину на престол з вазами на квіти й великою статуєю Ісусовою, з великим палким і закривавленим серцем, намальованим у нього на грудях. Потім пішла чутка, що буде дано п'ятсот франків у посаг дівчині з громади св. Діви, що виявить себе як найбоговгодніша. А найбільше переконала раду обіцянка утворити в країні відділення громади Доброго Пастуха, де працюватимуть двісті робітниць над шиттям тонкої білизни, сорочок, спідниць і жіночих спідніх для великих паризьких крамниць. Уже селяни передбачали, що всі їхні доньки знайдуть місце в громаді добрих сестер, не рахуючи вже того, що взагалі від заснування такого закладу мають пливти гроші до громади.

Нарешті призначено урочисту церемонію на 10-е червня, в неділю. Ніколи ще, підчас свята, як завважив абат Коньяс, не світило так ясно сонце, посилюючи тим урочистість дня. Вже три дні його служниця, страшна Пальміра, за допомогою пані Жоффр і прегарної пані Мартіно, прикрашала церкву зеленими гілками й килимами, зібраними від усіх мешканців. Бомонські пані: жінка голови Граньйона, генеральша Жарус, жінка префектова Аннебіз і навіть, либонь, пані Лемарруа, жінка мерова, клерикального депутата, подарували пишній на три кольори прапор з вишитим святим серцем і з словами: „Бог і батьківщина“. Цей прапор мусив носити сам Жоффр, праворуч од жонвільського мера. З самісінького ранку почали з'їздитися до Жонвілю незвичайні для нього поважні персони: це було великопанство бомонське з паніями, що зробили подарунки, майльбуаський мер Філі в супроводі клерикальної більшості своєї ради; далі ціла хмара сутан і каптурів, великий вікарій, уповноважений од превелебного Бержеро, панотець Теодоз із капуцинами, брат Фюльжанс і його брати-помічники, панотець Філібен, нарешті панотець Крабо своєю власною персоною. Їх зустрічали, вітали низенько. Помічено відсутність абата

Кандье, що його в останній момент схопив жорстокий напад подагри.

І ось о третій годині на Церковній площі оркестра, що приїхала з головного міста, гримнула героїчний марш. Це прибула місцева рада з мером Мартіно на чолі, всі з військовими шарфами. А вчитель Жоффр двома руками тримав прапор святого серця. Процесія стала, поки оркестра кінчала марш. Величезний натовп селянських сімей у святкових убраннях, паній у строях юрмилися й чекали. Потім раптом церковні двері розчинилися настяж, і на порозі з'явився піп Коньяс в багатім церковнім убранні в супроводі численного духівництва, цілого хвоста з попів, що позбігалися з околиць. Залунали пісні; всі присутні вклонилися до землі, і натовп урочисто благословили прапором. Це був патетичний момент: мер Мартіно став навколішки, як і вся рада, під згортками символічного прапора, а Жоффр нахилив його держака, щоб краще розгорнути три кольори з закривавленим серцем на них. Потім голосно, щоб чув увесь натовп, мер проказав акт офіційного присвячення жонвільської громади святому серцю.

— Я визнаю владичні права Ісуса Христа над усіма громадянами, що я від них уповноважений, над їх особами, їхніми сім'ями, їхнім майном. Ісус Христос буде відтепер перший і єдиний їхній владика й тепер він навіватиме нам акти нашого міського управління для нашого порятунку і його слави.

Жінки плакали, чоловіки плескали в долоні. Знялася ціла буря радісного божевілля в соняшнім промінні під гуркіт труб і барабанів, що знову почали виконувати врочистий марш. КORTEЖ, духівництво, міська рада й мер, у супроводі вчителя, що все ще ніс прапор, увійшли до церкви. Тут благословляли святе серце, що виблискувало наче зірка на престолі; осяяне свічками. Члени ради знову з побожністю 'схилили' перед ним коліна. Потім виголосив казання абат Коньяс. Промовляв він з палким красномовством, тремтячи від радости, що бачить тут цивільну владу, що стала під захист національного прапору з святим серцем Ісусовим,

простяглася перед святим причастям, зреклася усяких гордощів, усякого бунтарства й оддалася відтепер у божі руки, щоб бог правив і рятував Францію. Чи це не кінець нечестивости, і церква ставала відтепер володаркою душ і тіл, єдиною представницею сили й влади на землі. Вона незабаром поверне щастя своїй улюбленій старшій доньці, що нарешті, упокорена, кається в своїх помилках, і має відтепер єдине бажання спастися. Усі громади підуть за прикладом жонвільської, і вся батьківщина віддасться незабаром божеському серцю. Франція поверне собі владу над світом—і запанує культ національного прапора, що стане прапором Ісуса. З натовпу вихоплювалися вигуки святого сп'яніння, і пишна церемонія закінчилася в олтарі, куди теж увійшла низкою міська рада з мером на чолі, щоб підписати там офіційний оригінал акту на пергаменті, де написано, що жонвільська громада присвячувала себе цілком і назавжди божеському серцю, зрікаючись благочестиво цивільної влади перед владою церковною.

Але підчас виходу скоївся прикрий інцидент. Феру, моревський учитель, теж був серед натовпу. Він у своїм убогим сурдугі мав ще злиденніший і фанатичний вигляд. Феру остаточно замордували борги. Ці борги оплугали його як тенета, і вже ніхто не вірив йому на шість фунтів хліба, а щодня ж треба було мати той хліб, щоб нагодувати жінку, виснажену важкою працею, та трьох худорлявих доньок, що завжди хворіли. Його мізерні сто франків на місяць падали на дно цієї прірви, що дедалі глибшала, а його маленьку платню за секретарювання в мерії раз-у-раз затримували. Отже, ці злидні, що чимраз збільшувалися, злидні невивабні, кінець-кінцем викликали до нього зневагу селян громади, що були всі заможні. Вони почали не довіряти науці, що не могла нагодувати навіть людину, що їй доручено слугувати їй. І Феру, єдина інтелігентна, єдина освічена людина в цім оточені густої темряви, що день більше поринав у розпач через те, що терпів злидні тільки він, він, що мав знання, тимчасом як темні люди були багаті. Він аж нетямився від цієї соціальної неспра-

ведливості, терплючи від страждання своїх близьких. Це кинуло його до мрії про те, що треба без жалю зруйнувати цей світ, щоб на руїнах його відбудувати царство істини й справедливості.

Він помітив Салера, моревського мера, що прийшов у новім сурдуті, бажаючи зробити і цим приємність абатові Коньясові, раз цей останній трюмфує. В Море тепер панувала згода поміж громадою та абатом, не зважаючи на лиху вдачу цього попа, що завжди ремствував на те, що йому доводиться проходити чотири кілометри до своїх парафіян, а вони могли б дозволити собі таку розкіш, як мати свого власного попа.

Вся пошана, що її втратив учитель, цей худовлявий, виснажений чоловік, що одержував погану платню, не мав жодного су, загрижений боргами, вся ця пошана перейшла до попа: той бо міцно сидів на своїм місці, жив у достатках, мав кращу платню, одержував прибутки з хрестин, шлюбів, похорон. Змагаючись у таких нерівних умовах і фатально засуджений на поразку, Феру лютував.

— А, пане Салере! оце так карнавал! І не соромно вам робити подібне паскудство!

Салерові, що в глибині душі не любив попів, стало прикро. Він побачив тут напад на своє буржуазне становище, як збагатілого колишнього скотаря, що жив з ренти в своїм гарнім домі, поновленім, добре впорядкованім і пофарбованім олійними фарбами. Отже, Салер шукав гідної себе відповіді.

— Ви краще б зробили, пане Феру, коли б помовчали! Хай соромно буде тим, що не вміють досягти успіху в житті, щоб бути охайними людьми!

Феру лагодився відповідати, обурений з цієї моралі про його вбогий вигляд, що завдавав йому й без того страждань, як тут з'явився в свою чергу Жоффр, що перехопив на себе його гнів.

— А, це ви, мій колего! І ви несете їхній прапор, прапор брехні й дурости! Добра роля для вихователя малих і темних у нашій демократії! А ви ж добре знаєте, що вчитель втрачає те, що набуває піп.

Але Жоффр, що мав собі ренту, до того, ще дуже

задоволений з того, що бере активну участь у цій процесії, виявив себе немилосердним у своїм призи́рстві.

— Мій бідний товаришу! Раніше, ніж судити інших, вам треба було б мати з чого пошити сорочки на плечі своїм донькам.

Тоді Феру втратив усяку міру. Розкуйовджений, дикий на вигляд, він махав своїми великими руками й гукав:

— Мовчи ти, паскудо! мовчи езуїте! Носіть його вже, шануйте ваше бичаче серце, видерте з черева, й їжте його зовсім сире, ставайте від цього, коли можливо, ще більшими нелюдами, ще дурнішими!

Навколо блюзніра зібрався натовп, почулося гикання, загрози, й справа повернулася б дуже зле для нього, коли б Салер, як розсудливий мер, турбуючись добрим ім'ям своєї громади, не визволив його з ворожого натовпу й не повів під руку.

Наступного дня випадок, розуміється, перебільшено. Скрізь говорилося про жахливе блюзнірство. „Ле Пті Бомонте“ розповів, що моревський учитель плював на національний прапор святого серця тоді, коли шановний абат Коньяс благословляв натовп цією божеською емблемою Франції, що кається й спасається. Потім у наступнім числі газета оповіщала, як певний факт, про відставку вчителя Феру.

Коли новина справедлива, то ця відставка мусила мати для цього останнього важливі наслідки — потребу відбутися три роки військової служби, бо його зобов'язання пробути десять років за вчителя ще не виконане; йому залишалося прослужити в школі ще три роки, щоб звільнитися цілком од військової служби. А поки він житиме в касарні, що могло статися з його дружиною і з трьома доньками, нещасними створіннями, що він уже й тепер не забезпечував їхнього існування, і якщо він вирушить, мусять остаточно померти з голоду?

Коли Марк узнав про цю подію, він побіг до Сальвана у Бомоні. За цим разом „Ле Пті Бомонте“ не збрехав: відставку малося підписати. Ле Баразе годі було й умовляти. І коли Марк благав свого старого друга спробувати ще попросити, той сумно відмовився.

— Ні, ні, це некорисно, я наштотхнувся на непереможну волю. Ле Баразе інакше не може робити, принаймні, так він переконаний; уся його опортуністична політика знаходить у цьому спосіб позбутися теперішніх труднощів... І не вболівайте дуже: якщо він покарає Феру, так це для того, щоб помилувати вас.

У Марка вихопився вигук замішання й суму через таке розв'язання справи.

— Ви не можете відповідати за це, моя мила дитино! Він кидає клерикалам цю здобич, раз їм потрібна вона, і сподівається врятувати таким чином такого доброго робітника, як ви. Це дуже розумне розв'язання, як я тепер і сам бачу... Ох, скільки сліз, скільки крові потрібно для того, щоб досягти найменшого поступу, й скільки жертв треба, щоб заповнити рів, яким змогли б пройти герої!

Те, про що говорив Сальван, здійснилося точнісінько за його словами. Феру одержав одставку двома днями пізніше. Замість того, щоб скоритися і вступити до війська відбувати службу, він став дезертиром, утік до Бельгії. Його обурювало, що справедливість потоптано, і він є жертва цього. Феру сподівався, що знайде в Брюселі якусь малу посаду, що дасть йому змогу викликати до себе жінку й доньок і відбудувати на чужині зруйноване вогнище. Він казав навіть, що почуває полегшення, уникнувши в такий спосіб шкільної в'язниці, й може дихати повними легенями, як людина, що нарешті здобула можливість вільно мислити й діяти. Чекаючи на це, його жінка переїхала жити до Майльбуа й улаштувалася в двох маленьких брудних кімнатках, де вона зараз же енергійно заходилася біля шитва, не маючи змоги інакше заробляти на щоденний хліб. Марк одвідував її, підтримував чим міг, бо серце стискувалося йому на думку за цей куток жахливих злиднів. До того ж він почував гризоти сумління, бо здавалося, що справу про те, що він зняв хреста з стіни в школі, забуто серед того великого заворушення, що викликало жонвільське блюзнірство і відставка вчителя в наслідок цього. „Ле Пті Бомонте“ гучно тріумфував. Граф де Сангльбеф походжав Бо-

моном із виглядом переможця, наче б то брати, капуцини, єзуїти, брат Фюльжанс, панотець Філібен і панотець Крабо стали раптом необмеженими господарями департаменту. А життя йшло далі; знову розпочалася боротьба невблаганна вже на іншій царині.

Раз у неділю Марк був здивований, побачивши свою дружину, що ввійшла, тримаючи молитовник у руках.

— Як, ти ходиш до церкви?—спитав він.

— Так,—відповіла вона просто. — Я допіру причащалася.

Він дивився на неї, пополотнівши. Раптом йому стало зимно; він дрібно затремтів, намагаючись заховати цю дриготу.

— Ти тепер причащаєшся, не попередивши мене?

Вона вдавала, ніби здивована в свою чергу, а в тім дуже спокійна, ніжна за своїм звичаєм.

— Попередити тебе, навіщо? Це діло сумління. Я дозволяю тобі діяти згідно з твоїми ідеями і думками, гадаю, що й я можу діяти згідно з моїми поглядами.

— Безперечно, але все ж таки, заради доброї згоди між нами, я хотів би знати.

— Ну й добре, ти знаєш тепер. Я не таюся, ти бачиш...

— Сподіваюся, що ми, проте, залишимося великі друзі.

І вона нічого не додала, а він не мав сили висловити все те, що шумувало в ньому, не мав сили викликати розмову, хоч і почував у ній пильну потребу. Але день перебули вони важкий у мовчанці; щось за цим разом розбилося між ними.

III

Місяці збігали, і Марк почував, що з кожним днем усе ширшало й чимраз настирливіше поставало страшне питання: чому одружився він з жінкою, що її віра не була його вірою? Чи не мали ж вони обидва тяжко терпіти від цього непорозуміння, від безодні, що відокремлювала два ворожі світи, до яких вони належали? В його розумі була вже непохитна певність, що,

подібно до того, як виникала вже думка запровадити для здоров'я подружжя фізіологічний іспит, що констатував би брак фізичних вад, треба було б констатувати також нормальне функціонування розуму, констатувати, що серце й розум не мають якихось спадкових чи набутих вад. Бо дві істоти, що глибоко не знають одна одну, прийшли з двох різних світів, з поняттями суперечливими й ворожими, і з них одна простує до істини, а друга непохитно тримається помилки, — ці дві істоти можуть тільки стикатися, мордуватися й знищувати одна одну. Але скільки буває пробачень, перепросин спочатку під впливом засліплення від могутньої любови і як важко давати рішучу відповідь, коли це буває потрібно в наймиліших і найніжніших випадках!

А проте Марк мусив прийняти на увагу і свій теперішній виключний стан. Він не обвинувачував ще Женев'єви, боявся тільки, що вона стане сліпим знаряддям у руках тих попів та ченців, що з ними він так завзято боровся. Раз церква, діючи через вплив на його начальників, не могла його повалити й перемогти, вона мусила тепер уразити його в його сімейнім щасті, уразити його в самісіньке серце. Така була по суті єзуїтська тактика, вічна тактика ченця-сповідальника, керівника сумління, керівника, що знову непомітно відновлює діло католицького панування. Як добрий світський психолог, він діє на пристрасті, поблажливо ставиться до них, користується з них для тріумфу христа над людиною, що являє собою тварину. Цей керівник голубить її, а потім хапає за горло й душить, коли пристрасті її заспокоїлися. Прослизнути в глибоку сім'ю, стати між подружжям і знову захопити жінку через її виховання, її благочестиві традиції, і в такий спосіб знесилити, знищити чоловіка, якого треба приборкати, — не може бути зарекомендованішої, зручнішої тактики, що її так широко вживалося б у чорнім світі шептунів сповідальників. Зараз же за сутаною абата Кандье, за рясами панотця Теодоза й брата Фюльжанса Марк побачив приязний прихований силует панотця Крабо.

З першого ж дня церква опанувала жінку й тривала її як наймогутнішу помічницю в своїм ділі пропаганди

й поневолення. Але ж від початку з'явилася перед нею перешкода. Чи не була ж жінка сором і загибель, створіння нечисте, грішне й жахливе, що перед ним тремтять навіть святі? В жінці природа поклала свою пастку; вона джерело тілесного нечистого життя, вона є саме життя, а католицизм навчає зневажати його. Отже, церква деякий час не визнавала навіть, що є душа в цій розпусній тварині. Люди чисті тікали від неї в пустелі, боючись, що не встоять, як вечірній вітер принесе до них хоч пахощі її волосся. Що церква не визнавала ніякої краси, ніякої пристрасті на цім світі, то жінка являла собою на землі тільки засуджену красу й пристрасть, тим то церква і вважала жінку за диявольський подарунок, називала її диявольськими хитрощами й радила проти неї молитву, вмертвіння тіла, особливо повне здержання від акту злягання. Зроблено зусилля знищити стать у жінці; ідеальна жінка мусила бути без статі, бо діва посіла трон як цариця неба, завдяки чуду, що вона, мовляв, породила дитину, залишаючись незайманою. Потім, коли церква зрозуміла непереможну статеву всемогутність жінки над чоловіком, вона, не зважаючи на огиду й жах до статі, кінець-кінцем, почала користуватися з її статі, щоб мати можливість впливати на чоловіка, знову завоювати його й поневолити. Це була справжня армія з жінок; їх ослаблено вихованням, що принижувало, налякано жахом пекла. Вони стали невільницями попа, що ставився до них з зневажкою й жорстокістю. А що чоловік уже не вірував, оддалявся від олтаря, то можна було спробувати знову привести його до цього олтаря, користуючи з диявольських і завжди непереможних чар жінки: досить було їй одмовити чоловікові, щоб він пішов за нею аж до підніжжя хреста. Безперечно, дуже перешкоджало те, що тут була протиморальна непослідовність, але хіба ж католицизм не втратив уже був своєї первісної суворости, хіба ж народилися єзуїти не для того, щоб боротися на новій царині казуїстики й пристосовування до світу? З цього часу церква почала поводитися з жінкою ніжніше, спритніше. Не визнаючи її завжди як дружину через

жахливу огиду до засудженої втіхи, вони почали користувати з цієї втіхи для власного тріумфу. Політика церкви була спочатку зберегти жінку цілком для себе, продовжуючи притупляти її, тримаючи її в стані вічного дитинства. Вона зробила з неї потім воєнне знаряддя, певна, що переможе невірного чоловіка за допомогою побожної жінки. Завдяки їй, церква мала в хатнім огнищі постійного свідка; вона доходила навіть до самого ліжка, коли треба було завдати чоловікові найтяжчих мордувань. Отже, жінка була завжди створінням, що задовольняло хіть, і піп тільки користувався з неї тепер, щоб забезпечити царство боже.

Марк легко уявляв собі умови, що в них зростала Женев'єва. Дитиною вона перебувала в гостиннім манастирі св. Лизавети й зазнавала там усіляких святобожних насолод: вечірню молитву, що вона її проказувала, стоячи навколішках на малім біленькім ліжку; добрий бог по-батьківському піклувався слухняними дітками. Тут була блискуча капеля, де панотець оповідав чудові історії про християн, що рятувалися від левів, про янголів-охоронителів, що не сплять і стежать поночі за дітками, уносячи на небо чисті душі, улюблені від бога. Надходило перше причастя, й потрібні були цілі роки, щоб належно підготувати дівчинку. Всіх надзвичайних таємниць катехизису навчали на тлі страшеної темряви, розлагоджуючи назавжди розум і розпалюючи пожадливе гарячкове жадання містичних див. Відтоді, з бурхливої пори дозрілости, молода дівчина, що народжувалась на широкий світ і тішилася з свого білого вбрання, першого вбрання, що його надіває жінка, ставала невістою Ісусовою, з'єднувалася з божественим женихом і назавжди ставала його ніжною невільницею. Міг з'явитися згодом чоловік, але він знаходив, що вона мала вже коханця, що порушив її незайманість, і цей коханець може знову прийти й змагатися з чоловіком заради неї безперервним нагадуванням про себе. Постійно, протягом цілого свого життя жінка знову й знову бачитиме, як запалилися свічки, почуватиме, як від пахоців ладану, що проймають її, вона впадає в нестямю, знову відчува-

тиме це збудження своїх почуттів серед шепоту в сповідальні й зомління підчас святого причастя. Нарешті вона ставала дорослою, виріши серед найгірших забобонів, напоена помилками й віковими брехнями, надто щільно замкнена, щоб ніщо з реального світу не змогло дістатися до неї. І коли Женев'єва, доросла дівчина шістнадцяти років, покидала громаду добрих сестер Лизавети, то з неї вже була розбещена чудом і затуркана жінка, темна, відхилена від своєї ролі, жінка, що не знала інших і самої себе, приносила з своєю вродою, щоб бути за коханку й дружину, тільки релігійну отруту, погані дріжджі, на яких сходили всіляке безладдя і всілякі страждання.

Пізніш Марк уявив собі Жевев'єву в маленькім будинку на Капуцинській площі. Тут він познайомився з нею; тут вона жила з своєю бабунею, пані Дюпарк, і своєю матір'ю, пані Бертеро. Їхня невсипуща ніжність була скерована головне на те, щоб довершити діло монастиря, віддаливши від молоді дівчини все, що могло б розбуркати в ній істину й розум. Досить було того, що вона, як слухняна парафіянка, виконувала релігійні обов'язки; від неї вимагали тільки, щоб вона не цікавилася рештою речей, готували їй жити в цілковитій невідомості самого життя. І Маркові довелося вжити певного зусилля, щоб пригадати їй такою, якою він її покохав був, з часу їхніх перших побачень, такою прибавливою, блискучою, з її проникливим милими пахощами закоханої, — все це він пригадував, але не міг пригадати як слід решти: розуму й доброго сенсу, що вона його виявляла тоді. Їх пристрасть, наче блискавка, спалахнула полум'ям жадання, що перекидає світ, і він бачив, що й вона палає пристрастним жаданням також, як і він, бо дістала в спадщину від свого батька цю потребу кохання, що його всіляко охолоджувало її виховання. Безперечно вона не була дурна; він мусив був уважати її за подібну до інших дівчат, про яких нічого не знають; і певно він пообіцяв був собі взнати це пізніш, на другий день після шлюбу, коли вона цілком належатиме йому. Але тепер, викликаючи в пам'яті свої перші жонвільські роки

шлюбного життя, він помічав, що зробив мало зусиль для того, щоб краще пізнати й опанувати її. Ці роки перебули вони, захоплюючись взаємно один одним, у таким сп'янінні від своїх поцілунків щовечора, що навіть не усвідомлювали моральної різниці, що могла їх відокремлювати. Вона була справді інтелігентна, і її не бентежило надто те, що він одкривав часом прогалини в її розумі. А що вона припинила ходити до церкви, то він і гадав, що завоював її для своїх ідей, вільної думки, навіть не посилювавшись передати їй ці думки. По суті, він підозрівів у ній деякі лінощі, брак бажання поповнити своє виховання, також побоювання наразитися на перешкоди, зіпсувати їхній чарівний спокій кохання. Раз їхнє життя плило так щасливо, навіщо важити цим щастям і йти назустріч суперечкам, бо він же був певний, що їхньої великої ніжності завжди буде досить для того, щоб підтримувати добру згоду поміж них.

І ось надійшла загрозна криза. Свого часу Сальван, що цікавився їхнім шлюбом, не заховав від Марка своїх побоювань за їхнє майбутнє, за подружжя, що складалося з двох так погано пристосованих одна до однієї осіб. Отже, бажаючи трохи заспокоїтися, він просто прийшов з Марком до висновку, що в тім подружжі, де один одного обожують, чоловік виховує жінку. Хіба ж кожний чоловік, що йому доручено молоду несвідому дівчину, не може переробити її за своїм бажанням і за своєю подобою, якщо ця молода дівчина кохає його? Він є її бог, всемогутністю любови він може перебудувати її. Але якась нестями, якесь засліплення захопили його самого, і Марк тільки пізніше констатував своє повне незнання, в яким він перебував щодо Женев'євиного розуму; це був розум цілком незнайомий йому, розум ворожої жінки, і розум цей прокидався тільки під впливом обставин. До неї поверталися поняття, набуті в дитинстві, в дівочтві. Вона знову стала така, як дівчинка, що стояла навколішках на білім маленькім ліжку під крилом янгола-охоронителя, дівчина, що вперше причащалася, невіста Ісусова в гарнім білім убранні, молода дівчина,

що зомлівала в кутку капелі, в затінку сповідальні, що в її голові ще бреніли визнання в своїх гріхах. Не можна було стерти слідів оточення, сповненого теплої релігійності, що в ньому вона зроста. Церква назавжди оповила дитину своїм полум'ям і своїми пахощами, й пізніше все знову прокинулося і стало рости: і музика органів, що заколисувала, і блиск церемоній, що колись хвилювали, і поезія дзвону. Доросла жінка поверталася до дитинства, знову засинала в щасливих, дурних і дитячих віруваннях, почерпнутих з катехизису. Женев'єва, що її так обожував Марк і вважав, що вона належить йому, виявлялося, наче вона раніше належала іншому чоловікові, сповнена спогадів про минуле, якого не можна в ній зруйнувати, і його, Марка, в цім минулім не було й не могло бути. На превелике дивування, він почав помічати, що вони не мали нічого спільного, що він міг увійти в її життя, нічого не змінивши в її внутрішнім світі, виліпленим з коліски вмілими руками. І як йому шкода було за тим, що він з перших же днів шлюбу, тими годинами, коли вона цілком оддавалась йому, не спробував пройти аж до глибин її істоти, завоювати її розум, а не тільки це чарівне тіло, що він його вкривав поцілунками. Йому треба було не засинати в своїм щасті, а заходитися біля освіти цієї великої дитини, що так ніжно повисла йому на шиї. Раз він гадав зробити її своєю, чому не попрацював він над цим, як людина розсудлива й розвинена, що їй радість кохання не баламутить розуму? Коли він страждав тепер, так це від його чванькуватого самооману, од його лінощів, од його егоїзму; під впливом його він вирішив, з полохливого страху, не робити головного, щоб не порушити свого щастя кохання.

Але відтепер небезпека була така велика, що він вирішив боротися. Залишалося йому одне вибачення, що він не міг суворо втручатися: шаноба до волі іншої людини, толерантність до всілякої широкій віри в тієї істоти, що він з неї зробив свою товаришку, не дозволяли цього. Так само, як колись він погодився одружитися в церкві й не чинив пізніше перешкод

хрестинам своєї доньки Луїзи, виявивши тут слабкість закоханого чоловіка. І тепер він не міг з тієї ж толерантності заборонити своїй жінці ходити до церкви, сповідатися й причащатися, раз така була її віра. Проте часи змінилися, він міг тепер засуджувати себе за байдужність, що її він виявляв і за весь час шлюбу і з народження своєї доньки, аджеж він сам визволився й чимраз більше стверджувався в істині, взяв на себе місію вчити цій істині малих цього світу. Це зобов'язувало його бути за приклад, не дозволяти в своїй сім'ї того, що він засуджував у інших. Хіба ж не закидатимуть йому, вчителеві світської школи, так гостро ворожої до всілякого втручання попівського в справу виховання дитини, що він дозволяє жінці щонеділі ходити до обідні й водити до церкви маленьку Луїзу, що, семи років, проказувала вже довгі молитви? А проте він і далі не знаходив у собі права заборонити робити це; до того міцна в ньому була ця природжена пошана до волі сумління, що з нею він повно користувався сам. Почуваючи конечну потребу захищати своє щастя, він не вбачав для цього, надто в своїм сімейнім огнищі, інших способів, як дискусії, переконання, щоденні приклади життя, яке навчає того, що є в нім здорового й логічного. І він хотів спробувати те, що він мусив був зробити ще з перших днів, щоб знову повернути її саму до здорової людської істини, але крім того, не дати їхній милій Луїзі піти слідком за нею до смертельної католицької помилки.

Проте, Луїзина справа тут менше важила. Марк примушений був чекати, не зважаючи на свою думку, що в дитини перші вражіння бувають найжвавіші. Йому довелося дозволити, щоб його донька вступила до сусідньої школи, до панни Рузер, де та вже годувала її священною історією. Тут були також молитви до й після лекції, служби в неділю, благословення й процесії. Вчителька з тонкою усмішкою вклонилася, коли він став вимагати в неї обіцянки, щоб його доньку не примушували виконувати якісь релігійні обов'язки. Але дитина була ще така мала, що смішно було так обєрігати, а в тім, він же не був присутній в школі,

щоб упевнитися, проказує вона чи ні молитву разом із іншими. Його відштовхнула в панни Рузер не її клерикальна запобігливість, що нею, здавалося, вона палала, а якесь лицемірство, впертий особистий інтерес, що керував кожним її кроком.

Проте, те, чого побоювався Мінью, не сталося: Женев'єва відштовхнула підлещування панни Рузер. Ця остання запалала приязню до своєї сусідки, бажаючи прослизнути в її сімейне життя, де вона нюхом чула можливу драму. Яка лиха радість була б для неї, яка слава, коли б вона змогла попрацювати тут на користь церкви, так прислужитися конгрегації, відокремивши жінку від чоловіка, показати, що перст божий тяжить на світським вчителі, вражаючи його небесним громом у його ж огнищі. І ось вона почала пробувати: виявляла надмірну прихильність, підслесливість і завжди чатувала за муром, що відокремлював школи, чекаючи на нагоди, що їй дозволила б втрутитися, втішати бідну малу переслідувану жіночку. Вона навіть зважалася часом натякати, висловлювати симпатію, давати поради: як це сумно, мовляв, буває, коли в сім'ї неоднакові вірування, але не можна ж губити свою душу; найкраще тоді чинити ніжний опір. Двічі вона зраділа, побачивши, що Женев'єва плаче. Але далі ця остання відступилася від неї: їй, очевидячки, неприємна була ця приязнь, і вона стала уникати нових дружніх виявлень. Вона почувала непереможну огиду до цієї жінки, такої солодкої, з її жандарським зростом, пристрастю до анисівки, манірою, з якою вона казала про попів, як про людей, що не відрізнялись від інших людей, про них часто люди говорили несправедливо погане. Панна Рузер, ображена, почала гордувати трохи більше сусіднім подружжям, залишаючи собі тільки один спосіб зробити йому неприємність — свою вчительську владу над маленькою Луїзою, розумною ученицею: панна Рузер уперто набивала дитині голову релігійними дурницями, не зважаючи на те, що це формально забороняв Луїзин батько.

Але якщо справа з донькою не хвилювала ще серйозно Марка, він розумів пильну потребу діяти щодо

матері, своєї коханої Женев'єви, щоб не одібрано в нього, певніше, цілком не вирвано її. В ньому і раніше вже жило передчуття, що це може статися, а тепер це було очевидно. У пані Дюпарк, бабуні, в маленькій побожній залі на площі Капуцинів, Женев'єва почула, що її католицька спадщина і дріжджі побожності з часів її дитинства й дівочтва дали буйну прорість. Тут наче зосередилося вогнище містичної пошесті, де мусила знову запалитися погано загашена віра, що тільки но заснула від радощів першого кохання. Коли б вони залишалися в Жонвілі, Марк розумів, що його самого було б досить, щоб задовольнити неспокійну Женев'євину пристрасть у їхній ніжній самотності. У Майльбуа з'явилися сторонні елементи, особливо ця потворна Сімонова справа, що наче визначила відразу місце розколу, потім наслідки її, що дедалі гіршали, боротьба між ним і конгрегацією, місія визволителя, що він її взяв на себе. І вони тепер не були самі, стіна з людей і речей поступово поширилась між ними. Обидва передбачали, що настане день, коли вони будуть цілком чужі один одному. Тепер у пані Дюпарк Женев'єва здібувалася з найлютішими Марковими супротивниками. Зрештою Марк узнав, що страшна бабуня, така сувора й така вперта, після цілих років принижених прохань, дістала особливу милість: вона мала за керівника своєї душі панотця Крабо. Звичайно вальмарійський ректор зберігав свої сили тільки для паній вищого бомонського світу й безперечно він мусив був мати важливі підстави, щоб взятися сповідати цю старезну буржуазну пані, таку незначну. І він не тільки приймав її в своїй Вальмарійській капелі днями, коли сповідав, але шанував її і відвідинами, коли подагра наче ланцюгом приковувала її до фотелю. Він зустрічався там з скромними особами, вибраними попами й ченцями, абатом Кандье, панотцем Теодозом, братом Фюльжансом; вони раді були цьому побожному куткові, що знаходився в затінку й тиші, цьому маленькому замкненому будинкові, де їхні таємні зібрання проходили непомітно. Чутки все ж таки ширилися, гомоніли, що клерикальна партія мала там своє таємне правління, захо-

вану робітню, що з неї виходили важливі вирішення, спільно ухвалені. Але як підозрівати це таке скромне житло двох старих паній? Вони ж бо мали право приймати в себе своїх друзів, що їхні тіні ледве можна було помітити, як вони прослизали? Палагія, служниця, тихо зачиняла двері; жодне обличчя не показувалося в вікні, й від вузького, наче заснулого, фасаду не чути було ані подиху.

І ось Маркові стало шкода того, що він не ходив часто до цих паній. Хіба ж не велика була його помилка залишати їм Женев'єву протягом довгих днів, що вона їх просиджувала біля паній з маленькою Луїзою? Сама його присутність неутралізувала б пошесть оточення; перед ним стримувалися б у тій глухій атаці, що, як почував він, була скерована на його ідеї і його особу. Женев'єва, наче всвідомлюючи цю небезпеку, що загрожувала її сім'ї, опиралася часом, змагалася, щоб не посваритися з своїм чоловіком, що вона його все ж кохала. Ось чому, того дня, коли вона знову почала ходити до церкви, вона побажала мати за свого сповідника абата Кандье замість панотця Теодоза, що його пані Дюпарк пробувала нав'язати їй як керівника. Женев'єва добре почувала войовничу впертість капуцина, приховану під його вродою, бо він мав велику чорну бороду, прегарне обличчя з жагучими очима, що ними марили побожні пані, а абат був людина приємна й розумна; він сповідав по-батьківському, з довгими журними мовчанками; в ньому вона підсвідомо підозривала друга, що терпить від братовбійчої боротьби, що бажає від щирого серця миру всім трудящим. Вона перебувала ще в тім стані ніжності, коли її розум турбувався, поступово затемнюючись, але ще не погруз у темряві містичних пристрастей. День-у-день вона здавала чимраз важливіші позиції, чимраз більше дозволяла вона захоплювати себе й здавалася під владу оточення цих паній; все більше притупляли її душеспасенні рухи, ніжні слова й нарешті приспали її. Марно Марк почав учащати на Капуцинську площу, він не міг уже перешкодити отруті робити своє діло.

А в тім, супротивники ще не виявляли над Женев'євою своєї влади, не ставились до неї брутально.

Її тільки приваблювали, лестили їй, захоплювали її спритними руками. Жодного жорстокого слова не вимовлено проти її чоловіка: навпаки, це була людина, що за нею можна тільки дуже вболівати, всі хотіли спасти цього грішника. Нещасний не знав, яке велике зло він чинить своїй батьківщині, не думав про душі малих дітей, що він їх губив і спроваджував до пекла через своє диявольське бунтарство й гордощі. Потім дійшли того, що при ній висловлювали бажання, спочатку ледве формулюючи його, а потім чимраз певніше й певніше, бажання побачити, як вона присвятить себе святому ділу порятунку грішника, чудесному визволенню винної людини, що її вона мала слабкість досі кохати. Яка буде для неї слава, яка радість, коли вона поверне свого чоловіка до бога, припинить у такий спосіб його завзятість руїтника, врятувавши його й тим самим врятувавши його невинні жертви від вічного засудження. Протягом кількох місяців з безмежною вмілістю її так готували, опрацьовували для того діла, що на нього чекали від неї. Тут жила очевидна надія прихилити її до розриву з чоловіком, коли зіткнуться два непримиренні принципи: жінка минулого, повна вікових помилок, і чоловік вільної думки, що прагне майбутнього. І те, чого хотіли, сталося. Тепер інтимність Марка й Женев'єви день-у-день завмирала, ця колишня інтимність, така ніжна, така радісна, ці безперервні поцілунки з веселим сміхом. Вони ще не сварилися; але, залишаючись сам-на-сам, не зайняті ні людьми, ні речами, вони почували, що їм ніяково, наче боялися, що ось-ось вихопиться якесь лихе слово, боялися найменшої незгоди. Почували, що між них зростає щось невідоме; мовчали за нього, але воно чимраз більше їх зледеняло, робило їх ворожими. Щодо Марка, то в ньому народилося почуття, що дедалі розростало, почуття, що в його житті, навіть у його обіймах, знаходиться цілком чужа людина, що її думки й почуття він засуджував, а в неї було подібне ж почуття, безнадійна певність того, що Марк уважає її за несвідому й нерозумну дитину. Він ще кохає її, але любов'ю, що до неї домішувалося багато сумного жалю.

Раз якось увечері, в холодній темряві, коли він мовчки пригорнув її, як вередливу дитину, враз у неї вихопилося ридання.

— Ах! ти вже не кохаєш мене.

— Як це, я не кохаю тебе, моя мила! Чому ти це кажеш?

— А хіба ж ти, коли б кохав мене, залишав би мене в такій жахливій журбі?.. Щодня ти трохи відступаєш від мене. Ти ставишся до мене як до людини з недолугою головою, наче я хора або божевільна. Ти чимраз більше не звертаєш уваги на мої слова і коли чуєш, то починаєш знизувати плечима.. Так, так! я вже добре бачу, що набридла тобі, завдаю турбот, тобі зі мною ніяково.

Він не уривав її мови, бажаючи знати все до краю.

— Так, на жаль, я це дуже добре бачу. Найменший з твоїх учнів цікавить тебе більше за мена. Поки ти внизу, з ними, в своїй клясі, о! ти захоплюєшся, відаєш їм усю свою душу, з себе пнешся, щоб з'ясувати їм якийсь дріб'язок, смієшся, гуляєш з ними, як старший брат, як хлопчик. А потім, тільки но дійдеш до нас нагору, ти стаєш похмурий, не знаходиш нічого сказати мені, як чоловік, що жінка його турбує і втомлює... Боже мій, яка я нещасна!

І знову в неї полилися сльози. Тоді він тихо заговорив з дружиною.

— Моя сердечна мила Женев'єво, я не наслідуювався сказати тобі про мій сум, але, то правда, я терплю, знаходячи в тобі все те, що ти мені закидаєш. Ніколи вже ти не буваєш зі мною. Ти десь ходиш дні, а коли повертаєшся додому, то приносиш з собою тільки вираз божевілля й смерти, і від цього руйнується наша безталанна сім'я. Це ти не обзиваєшся більше до мене жодним словом; думки твої завжди далеко, занурені десь, у глибині якоїсь турботної мрії, хоч тіло твоє тут, а руки працюють над шитвом, чи над тим, що готують обід, доглядають нашу Луїзу. Це ти ставишся до мене з вибачливим жалем, наче до людини винної, що, може, й не усвідомлює свого злочину, і ти незабаром перестанеш кохати мене, якщо твої очі не роз-

криються трохи й не побачуть простої зрозумілої істини.

Вона вихоплювалася з запереченням, уривала кожную фразу спростовуванням, здивованим, палким.

— Мене! мене! це мене ти обвинувачуєш у таких речах! Ти не кохаєш мене більше, а кажеш, що я тебе не люблю.

Потім, оддаючись його ласкам, вона вичерпала запас своїх щоденних думок.

— Ах! які щасливі ті жінки, що їхні чоловіки однаково з ними вірують. Я бачу, як вони йдуть до церкви в супроводі своїх чоловіків і як це мусить бути приємно вдвох віддаватися до рук божих. Ці благословенні подружжя справді мають одну тільки душу, і немає такого щастя, що небо не послало б його їм.

— Моя безталанна дружино, ось ти вже намагаєшся повернути мене до віри.

— Але що ж тут поганого?—заперечила вона жваво.— Хіба ж ти думаєш, що я не досить кохаю тебе й не почуваю страшенної туги через ту смертельну небезпеку, що ти в ній живеш? Розуміється, ти не думаєш про майбутні кари, ти не боїшся божого гніву. А я, немає того дня, щоб я не благала небо просвітити тебе, і дала б десять років свого життя, о! від широкого серця, щоб розкрилися твої очі, щоб урятувати тебе від жахливих катастроф, що тобі загрожують... Ах! коли б ти любив мене й слухав, коли б ти пішов слідком за мною до країни вічних насолод.

Вона вся тремтіла в його обіймах, палала такою гарячкою надлюдського бажання, що він був цим дуже збентежений, бо не думав, що до такої глибини опанувало її зло. Це Женев'єва тепер навчала його катехизисові, і Маркові соромно стало від цього, бо хіба ж не робила тепер вона того, що він мусив робити з першого ж дня, пробуючи навернути його до своєї віри? Він подумав про це вголос і необережно мовив:

— Це говориш не ти сама; тобі доручено місію, дуже небезпечну для нашого спільного щастя.

Тоді вона роздратовано відказала:

— Чому ти ображаєш мене, маючи мене за нездатну діяти з своєї власної ініціативи, переконання й ніжності? Хіба ж у мене бракує розуму і я така вже дурна й слухняна, що можу бути тільки за знаряддя. І якщо люди, вельми шановні люди, що ти не знаєш їхньої святої душі, цікавляться тобою, говорять мені про тебе по-братерському так, що могли б здивувати тебе тим, хіба ж не треба тобі пом'якшати, віддатись такій божеській доброті?.. Бог, що міг би тебе вразити громом, простягає тобі руку, і коли він користується з мене, з мого кохання, щоб повернути тебе до себе, ти смієшся, ти ставишся до мене як до малої дурної дівчинки, що повторює чужу лекцію... Ми не можемо вже зрозуміти один одного, ось що завдає мені такого болю.

В міру того, як вона говорила, він почував, як збільшувався його безнадійний жах.

— Це правда,—сказав він повільно,—ми не можемо більше зрозуміти один одного. Слова не мають уже однакового сенсу для нас, і всім тим, чим я тобі дорікаю, дорікаєш і ти мені. Хто ж з нас двох ступить крок до розриву? Хто ж любить іншого, працює для щастя іншого?.. Ах, це я винний! І вже надто пізно, боюся, що пізно вже виправити мою помилку. Я мусив навчити тебе того, де істина й справедливість.

Вона перестала обурюватися, бачучи це страждання свого чоловіка-вчителя.

— Так, завжди учня мають за нерозумного, він нічого не знає, і треба відкрити йому очі... Та тільки я, саме я знаю, де істина й справедливість. Ти не маєш і права вимовляти ці слова.

— Я не маю права?

— Ні, ти нав'язав собі цю жахливу помилку, цю брудну Сімонову справу. Тут засліплює тебе твоя зненависть до церкви й кидає тебе до найгіршої несправедливості. Коли така людина, як ти, доходить до зневаги всякої істини, всякої справедливості, щоб схопити й утопити в bagno слуг божих, треба гадати про неї, що вона втратила розум.

За цим разом Марк порушив суть тієї суперечки, що її шукала Женев'єва. За вихідний пункт цієї вмі-

лої й обережної праці, що її наслідки він оце бачив, була тут Сімонова справа. Якщо в домі старих паній у нього відбирали жінку, використовували її як знаряддя, щоб смертельно вразити його, це найбільше для того, щоб упіймати в його особі прибічника істини, можливого друга правосуддя. Треба було знищити його; тільки знищення його забезпечувало безкарність справжніх винних.

З великого суму затремтів йому голос.

— Ах! Женев'єво, ти порушила важливішу справу. Це був би кінець нашого спільного життя, коли б ми не змогли навіть порозумітися якось на питанні, таким ясним, таким простім. Невжеж ти не зі мною в цій сумній справі?

— Розуміється, ні!

— І ти вважаєш цього нещасного Сімона за винного?

— Та це ж не підлягає сумніву. Всі ваші докази, щоб зробити його невинним, ні на чому не засновані. Я бажала б, щоб ти послухав, що кажуть ті особи, яких чисте життя ти насмілюєшся брати під сумнів. І раз ти так грубо помиляєшся в однім очевиднім випадку й безапеляційно розв'язуєш його, як же хочеш ти, щоб я йняла найменшої віри іншим твоїм поглядам, твому химерному суспільству, де ти починаєш з того, що вбиваєш бога?

Він знову схопив її в свої обійми й сильно пригорнув її.

Так ось воно що! Їхній повільний розрив походив од їхнього розходження в цім саме пункті, в цім питанні про істину й справедливість і тут встигли отруїти її розум, щоб кинути їх один на одного.

— Слухай Женев'єво, є тільки одна істина, одна тільки справедливість. Треба, щоб ти зрозуміла мене й щоб наше погодження замирило нас.

— Ні, ні!

— Женев'єво, та це ж неможлива річ, щоб ти залишалася й надалі в такій темряві, коли я знайшов і опанував істину. Це було б наше розходження назавжди.

— Ні, ні! Облиш мене! Ти мене втомлюєш, я навіть не слухатиму тебе.

І вона вирвалася з його обіймів, усім своїм тілом одсунулася, повернувшись до нього спиною.

Марно намагався Марко знову схопити її в свої обійми, звертаючись до неї то з ніжними словами, то з поцілунками. Вона не поворухнулася і навіть не відповідала. І здавалося, що ліжко кохання раптом зледеніло. В кімнаті стало темно-темно; вона наче сумно завмерла від лиха, що мало скоїтися.

Від тієї ночі Женев'єва стала нервовіша й гнівніша. У старих паній вже менше церемонилися з її чоловіком, насмілювалися нападати на нього в її присутності. Робилося це поступово в міру того, як бачили, що зменшилася її ніжність до нього. Повільно він наче ставав суспільним злочинцем, засудженим убивцею всього того святого, що вона шанувала. І кожне Женев'євине обурення, до якого її штовхали, рикошетом відбивалося й почувалося в її сім'ї, в її впертіших словах, в збільшенні незадоволення й холодности. Від часу до часу їхня суперечка відновлювалася, майже завжди ввечері, в ліжку, бо вдень вони зовсім не бачилися; він був дуже зайнятий своєю школою, а її завжди не було вдома: вона була або в бабуні, або в церкві. Їхня ніжність остаточно вмерла; Женев'єва здавалася дуже задерикуватою. І він, такий толерантний, поступався, коли їй не було вже терпцю.

Раз якось Марк мовив їй:

— Мила, ти мені потрібна будеш завтра після півдня в клясі.

— Завтра я не можу, на мене чекає абат Кандье. А потім, не розраховуй на мене більше ні для якої роботи...

— Ти не хочеш більше допомагати мені?

— Ні! Я не вхвалю всього того, що ти робиш. Я засуджую тебе, коли це тебе тішить. Щодо мене, то я думаю про своє спасіння.

— Тоді нам треба розійтися, кожному в свою сторону.

— Як тобі завгодно.

— О, мила, мила, невжеж це ти кажеш? Затьмаривши твій розум, підмінили тобі й серце... Ось тепер ти цілком на стороні звідників і отруйників.

— Замовчи, замовчи, нещасний!.. Це твоя справа лише омана й отрута. Ти блюзнір з твоїми поганими істиною й справедливістю, і це диявол, так диявол, навчає там, унизу, цих нещасних дітей. Зрештою мені їх більше не шкода, раз вони такі дурні, що залишаються там.

— Бідна моя мила! Ти була така розумна, як можеш ти казати такі дурниці?

— Ну, й добре! Коли жінки стають дурні, їх кидають.

І, обурившись у свою чергу, Марк дійсно облишив її, не пробував повернути до себе її любов ніжними милощами, як робив це колись. Часто-густо вони не могли заснути й довго лежали обидва з широко розплющеними очима, втопленими в темряву кімнати. І вони добре знали, що не сплять, але лежали так, мовчки, нерухомі в темряві, наче б то вузька просторинь, що відокремлювала їх і була поміж їхніх укритвал, стала бездонною прірвою.

Надто доводила Марка до розпачу якась зненависть, що чимраз зростала й що її Жевев'єва виявляла до його школи, до інших дітей, яких так ревно навчав Марк. Щоразу, як заходила мова за це, вона висловлювала свою прикрість. Здавалося, вона ревнувала його до цих малих істот, бачучи, що він такий ніжний до них, так дбає про те, щоб зробити з них людей розуму й спокою. Навіть, по суті, їхня розривка й не мала іншого пояснення, бо й вона була теж лише одна з цих дітей, один з цих розумів, що їх треба було навчати; тілки Женев'євиний розум збунтувався й уперто держався помилки. Хіба ж не крав він у неї всю ту щирі ніжність, що віддавав її їм? Поки він так по-батьківському віддаватиметься їм, доти вона не зможе взяти його до себе й повести з собою до того чудового й такого солодкого одуріння, в якому вона хотіла б, щоб він заснув у її обіймах. Зрештою боротьба зосередилася на цьому, і вона не могла вже пройти повз кляси, не перехрестившись, обурена дия-

вольською працею, що там провадилася, обурена тим, що не може відірвати від нечестивої праці чоловіка, що з ним поділяла вона ще одне ліжко.

Збігали місяці й роки, а боротьба точилася поміж Марком та Женев'евою. У цих паній нічого не псували зайвою квапливістю; церква мала перед собою цілу вічність для того, щоб перемогти. Не кажучи вже про брата Фюльжанса, бундючного й нікчемного, панотець Теодоз і надто панотець Крабо були вправні діячі в керуванні душами; вони могли зрозуміти, що треба посуватися повільно, маючи діло з жінкою пристрасною, з простим розумом, коли вона не була ще затьмарена, перекручена містикією. Поки вона кохатиме чоловіка, поки не зникне фізичне кохання поміж ним і нею, діло цілковитого відокремлення не буде виконане, жінка не належатиме цілком їм, чоловіка не буде доведено до стану злиднів і руїни, що до нього вони бажали його допровадити. А зруйнувати вщент це людське кохання в серці й тілі жінки, знищити до найглибшого коріння, щоб воно ніколи не могло відродитися, на це потрібно багато часу. Отже, вони залишали Женев'еву в руках панотця Кандье, щоб там ніжно приспати її раніше, ніж почати енергійно впливати на неї; а самі вони задовольнялися тим, що стежили. Це була довга і зразкова праця обережного й цілковитого зачарування.

Ще скоїлася одна така подія, що збаламутила подружжя. Марк дуже цікавився панею Феру, жінкою колишнього вчителя в Море, що одержав відставку після присвячення громади святому серцю. Він утік до Бельгії, щоб уникнути двох років військової служби, якої вимагали від нього, а його бідолашна дружина, що вмирала з голоду з трьома доньками, мусила влаштуватися в Майльбуа, в одній халупці, й намагалася жити з шитва, чекаючи, поки її чоловік зможе викликати її до Брюсселю, знайшовши там посаду. Але дні збігали, а Феру там і сам не міг прожити й марно силкувався знайти собі якусь працю. Терплючи через відокремлення від жінки, в розпачі від гіркого життя в засланні, вичерпавши всю силу й утративши

голову, він раз увечері повернувся до Майльбуа, не криючи своїх злиднів з хоробливою мужністю людини, що не боїться вже жодного нещастя. Наступного дня на нього донесено, і він потрапив до рук військової влади, як дезертир. Сальван мусив був вжити активних заходів, щоб Феру не заслали негайно ж до дисциплінарного батальйону. Тепер він перебував у гарнізоні в протилежнім кутку Франції, в маленькім альпійськім місті, а його дружина з доньками продовжували жити майже під голим небом, самі голі, не маючи навіть щодня хліба.

Марк теж піклувався про Феру, коли того заарештовано. Він побачив його на декілька хвилин, і не міг після того забути цієї похмурої, жалюгідної розкуйовдженої людини, що перебувала в такім настрої, наче вона є жертва соціальної несправедливости. Він дійсно став неможливий, як казав про нього Морезен. Але ж хіба не заслуговував він на вибачення? Син пастуха, став учителем, і потім почав голодувати; до нього ставились з призирством через його злидні, і він кинувся до крайних ідей, бо він рузумний, освічений, не мав ні майна, ані радощів у житті, тимчасом як грубі, темні люди, що оточували його, мали власність і радощі. І ця довга несправедливість скінчилася тим, що його грубо заслали до касарні. Тепер він був далеко від своїх, а їх душили злидні.

— Хіба ж це не значить упасти в прірву сторч головою?— вигукнув він Маркові, махаючи своїми великими кістлявими руками; очі йому аж палали.— Я підписав забов'язання на десять років, це правда; це рятувало мене від касарні, коли б я віддав десять років свого життя на справу навчання. І то правда, що я віддав лише вісім років, бо мені дали відставку, через те, що я голосно висловив те, що думав про їхнє огидне ідолопоклонство. Але хіба ж це я сам захотів не виконувати свого забов'язання? А викинувши мене, як собаку, на брук, без усяких засобів до життя, хіба ж справедливо знову вимагати від мене, щоб я сплатив свій колишній борг? І ось моя жінка й діти без жодної підтримки. У них немає чоловіка й батька, що заробляв

би на їхнє життя. Моїх восьми років перебування в цій шкільній в'язниці, де люди, що слугують істині, не можуть ні казати, ні діяти, замало для них: їм треба украсти в мене ще два роки. В їхній залізній кривавій в'язниці вся ця пасивна слухняність потрібна, щоб безперешкодно навчати як руйнувати й убивати, а я на саму думку про це шаленію. Та, ні! це вже надто! Досить вони поневірялися мною, і, вимагаючи від мене ще більше, вони зрештою можуть довести мене до нестями.

Дуже занепокоєний тим, що бачить його таким збентеженим, Марк намагався заспокоїти його, пообіцявши йому піклуватися його дружиною й доньками. За два роки він повернеться, йому знайдуть посаду, й він знову почне своє життя. Але він залишався похмурий і все мимрив гнівні слова.

— Ні! ні! я зла людина, ніяк не прослужу я ці два роки спокійно. Вони це добре знають, і це для того, щоб мене вбити, наче скаженого собаку, засилають вони мене туди.

Потім він захотів узнати, хто замінив його в Морє. І почувши прізвище Шанья, колишнього помічника Бреванного з сусідньої великої громади, він почав гірко сміятися. Шанья, маленька, чорнява людина, з низьким чолом, роззявленим ротом і звислим підборіддям, був справжній церковний сторож, не такий навіть, як лицемірний Жоффр, що користувався з доброго бога для свого підвищення, але дурний, вірний, затурканий до того, що приймав од попа найгірші нісенітниці. Його дружина, величезна руда жінка, була ще дурніша за нього. Гірка радість Феру ще збільшилася, коли він узнав, що мер Салер цілком одцурався влади, потрапивши до рук цього дурного Шанья, і абат Коньяс використовує цього останнього, як відданого паламаря, й припоручив йому керувати країною.

— А я ж казав вам колись, що вся ця брудна згряя, всі ці попи, добрі брати, добрі сестри одним ковтком проглотять нас і пануватимуть тут, а ви ще не хотіли мені вірити, обвинувачували мене, казали, що в мене

хорий мозок. Ну й гаразд! Ви тепер бачите, хто вони, ваші господарі, й побачите, яких гидких неприємностей завдадуть ще вони вам. Як гидко бути людиною! Собаки, що проходять повз нас, менше заслуговують на жалощі... Ні, ні! з мене досить, я покінчу з цим, якщо вони мені набриднуть.

Феру вирушив до свого полку. Промайнуло ще три місяці, і злидні в бідної пані Феру збільшилися. Вона, звичайно така білява, приємна з своїм повновидим, свіжим і веселим обличчям, видавалася тепер удвічі старшою ніж була справді, постаріла від своєї надто грубої праці; очі їй затьмарилися від довгих годин шиття. Вона не завжди знаходила роботу, й залишалася цілими тижнями без палива й майже без хліба. Наче щоб виповнилася міра лиха, її донька захворіла на тифозну гарячку і вже конала в цій холодній мансарді, де вітер вільно проходив крізь щілини вікна й двері. І ось саме тоді Марк, крім таємної допомоги, що він її вже подавав, попросив дружину дати якусь роботу нещасній жінці.

Женев'єву зворушило оповідання про такі злидні, хоч вона й думала про Феру, як говорили за нього в старих паній із мстливим обуренням. Він бо образив святе серце, а це ж було блюзнірство.

— Гаразд,—пообіцяла вона Маркові.—Луїзі потрібне вбрання, в мене є тканина, і я віднесу її цій жінці.

— Спасибі тобі за неї, я піду туди з тобою,—відповів він.

Наступного дня вони вирушили вкупі до пані Феру в брудне приміщення, що з нього власник хотів її вигнати, бо не одержував платні. Старша дівчинка конала. Вони знайшли матір у сльозах, серед жахливого розгардіяшу. Дві молодші доньки, в лахмітті, теж плакали так, що серце сходило кров'ю від жалю на це видовище. Якусь мить Марк і Женев'єва стояли, зворушені, нічого не тямлячи.

— Ви нічого не знаєте, ви не знаєте!—загукала на решті нещасна жінка.—Так, усьому край, вони уб'ють його! Ах! він почував це, він казав, що ці бандити зрештою здеруть із нього шкуру.

Вона продовжувала стогнати, і Марк зрештою витяг

із неї плутане оповідання, що глибоко зворушило його серце. В полку Феру на своє нещастя, виявив себе дуже поганим салдатом. Одержавши вже погані нотатки від своїх начальників, що вважали його за бунтаря-революціонера, він дійшов до того в спірці з ефрейтором, що почав бити його й ногою й кулаками. Його засуджено за цей вчинок і заслано до Алжирії, до військової каторжної в'язниці, в один із тих дисциплінарних батальйонів, де ще існують огидні тортури колишніх часів.

— Він не повернеться звідти, вони уб'ють його,— знову люто заголосила пані Феру.— В листі він прощається зі мною, бо добре знає, що незабаром умре... А що ж тоді мені робити, мені? Що стається з моїми бідолашними дітьми? Ах, лиходії, лиходії!

Поки Марк слухав і серце йому сходило від болю, слухав, не можучи знайти слова для розради, Женев'єва почала виявляти ознаки нетерплячки.

— Але, моя мила пані Феру, чому здається вам, що там уб'ють вашого чоловіка? Офіцери в армії не мають звичаю вбивати своїх людей... Ви перебільшуєте свої страждання, виявляючи таку несправедливість.

— Та це ж бандити!—повторювала нещасна з подвоєною силою.— Як! Мій нещасний Феру вісім років умирав з голоду, виконуючи найневдячнішу роботу, а його знову забрано на два роки. З ним поводяться наче з твариною за те, що він висловився, як розумна людина. І тепер, коли сталося те, що мусило статися, його заслано до каторжної в'язниці. Його там тепер добивають після того, як провели його від одної агонії до другої. Ні, ні! не хочу, я скажу їм, що вони всі бандити, бандити!

Марк пробував її заспокоїти. Вся його добра й справедлива істота обурювалася проти такої надзвичайної соціальної несправедливості. Але що могли зробити ці останні жертви, жінка й діти, під цим жорном трагічної долі, що їх трощила?

— Будьте розсудливі, ми спробуємо щось зробити, не залишимо так вас.

Женев'єва, здавалося, зледеніла; ніякого жалю не

почувала вона тепер, бачучи це злиденне життя, де матір ламала руки, де її доньки, такі худорляві, продовжували ридати. Вона не бачила навіть під лахміттям, що було їй за укривало, старшої дівчинки, смертельно хворої, що лежала з широко розплющеними, великими порожніми очима, що дивилися вперто на те, що діялося в кімнаті, не пускаючи й сльозинки. І здеревеніла Женев'єва, стоячи посеред хати, вся тремтіла; в руці її був пакунок з матеріалом на вбрання Луїзі, що вона його хотіла дати шити цій жінці.

— Треба вам віддати себе до рук божих,—мовила вона повільно.—Не ображайте його ще більше, бо він вас дужче покарає.

В пані Феру вихопився злісний сміх.

— О, добрий бог! Йому надто багато діла з багатими, він не клопоче собі голови бідними... Це в його ім'я доведено нас до такого нещастя, в його ім'я вб'ють мого безталанного чоловіка.

Наглий гнів охопив Женев'єву.

— Ви хулите бога і не гідні того, щоб вам допомагали! Коли б у вас була якась релігія, то я знаю таких осіб, що прийшли б вам на допомогу.

— Але пані, я нічого не прошу в вас... Так, я знаю, мені відмовили в допомозі через те, що я не ходжу до сповіді, і сам абат Кандье, такий добродійний, не насмілюється зарахувати мене до своїх бідних... Я не лицемірка, я намагаюся тільки заробляти сама хліб своєю працею.

— Ну й добре! просіть роботи в тих нещасних божевільних людей, що вважають попів і офіцерів за бандитів.

І Женев'єва, не тямлючись, вийшла й забрала з собою матеріал на вбрання, що хотіла замовити. Марк примушений був піти за нею. Але й сам він тремтів, страшенно обурений. І вже на сходах він не міг стриматись.

— Ти повелася там, на горі дуже погано.

— Чому?

— Якщо існує бог добрости, то треба бути благодійним до всіх. Твій бог, бог гніву й карі, є лише почварна мрія... Щоб мати право на допомогу, не треба принижатися, досить страждати.

— Ні, ні, ті, що грішать, мусять терпіти! Хай же вони терплять, раз вони вперто тримаються за своє нещастя. Мій обов'язок нічого не робити для них.

Увечері, коли подружжя лежало в ліжку, знову почалася суперечка, і вперше Марк теж виявив жорстокість, бо він не міг нічим вибачити цей брак благодійності, що обурював його. Досі йому здавалося, що є загроза розумові Женев'євиному. Невжеж і серце їй зіпсувала пошесть? І цього вечора були сказані такі слова, що їх не можна було виправити: подружжя бачило прірву, що її безперервно рили невідомі руки поміж них. Після того обидва вони замовкли в темній і сумній кімнаті й наступного дня вже цілий день не розмовляли.

Але з'явилася така важлива причина, що вимагала повсякчасних розмов і мусила потім довершити їхній розрив. Роки збігали, і Луїзі йшов уже десятий рік; постало питання, чи надсилати її вчити катехизис до абата Кандье, щоб вона підготувалася до першого причастя. Марк, що просив панну Рузер звільнити його доньку від усяких релігійних обов'язків, проте добре завважив, як спокійно вчителька не звернула уваги на його прохання й натовкла в голову дитині молитов та церковних пісень, як і іншим ученицям. І йому довелося заплющити очі на це, бо він почував, що вчителька завжди може апелювати до матері щодо цього пункту й буде дуже рада, коли виникнуть непорозуміння в сім'ї, якщо він упіратиметься. Але коли повстало це питання про катехизис, він захотів діяти нарешті непохитно й чекав нагоди для формальної розмови з Женев'євою. Ця нагода природно з'явилася того дня, коли Луїза, повернувшись із школи, сказала в його присутності:

— Мамо, панна Рузер сказала мені, що тобі треба піти до пана абата Кандье, щоб він записав мене на вивчання катехизису.

— Добре, дитинко, завтра я піду.

Марк, що читав, жваво підвів голову.

— Вибачай, моя мила, ти не підеш до абата Кандье.

— Як це?

— Це дуже просто, я не хочу, щоб Луїза вивчала катехизис, як я не хочу й того, щоб вона причащалася.

Без гніву, Женев'єва засміялася з іронічним жалем.

— Ти божевільний, мій друже. Дівчина, і не буде мати першого причастя! Як же ти одружиш її? Яке становище вилученої з кляси суспільства, непутящої дівчини, створиш ти їй у житті? І потім, ти ж дозволив хрестити її, вивчати святу історію, молитви. Тоді просто не логічно забороняти їй вивчати катехизис і мати перше причастя.

Він усе ж таки ще не гнівався.

— Ти справедлива, я не виявив непохитності і ось чому саме я й вирішив не бути таким надалі. Я міг бути толерантним щодо вірувань, поки дитина була дуже мала, ще чіплялася за твої спідниці. Хочуть, щоб донька завжди належала матері; я погоджуюсь з цим, але вона мусить належати їй тільки до того дня, коли постає питання про моральне життя, про все майбутнє дитини... Батько тоді, мені здається, має цілковите право втрутитися.

Вона нетерпляче знизала плечима, і голос їй почав тремтіти.

— Я хочу, щоб Луїза вивчала катехизис, а ти цього не хочеш. І коли ми, я стільки ж, скільки ти, маємо право на дитину, то ми можемо довго сперечатися, не доходячи ніяк до рішення в цім питанні. Як же ти погодиш цю справу? Те, чого я хочу, тобі здається йолопським, а те, чого ти хочеш, мені здається гидким.

— О, те, чого я хочу, чого я хочу! Я хочу тільки одного: щоб не заважали моїй доньці мати колись свою власну волю... Тепер хочуть скористуватися з її дитячого віку, скалічити їй розум і серце, отруїти її найгіршими брехнями й зробити її назавжди нездатною до розсудливості й гуманності. А я не хочу, щоб це робили з нею... Але я не хочу накладати на неї свою волю, я хочу зберегти їй її волю на пізніший час.

— Тоді ще нова вигадка, як же ти полагодиш це? Що ж треба робити з цією великою донькою?

— Дозволити їй зростати широко. Навчати її, відкривати їй очі на всі істини. А коли їй буде двадцять років, вона, маючи докази й з твоєї й з моєї сторони, сама вирішить, і тоді вона почне вивчати катехизис і прийме своє перше причастя, якщо вона вважатиме цей акт за розумний і логічний.

Раптом Женев'єва вигукнула:

— Ти зовсім божевільний! Ти кажеш у присутності цієї дитини такі речі, що я стидаюся за тебе, до того вони дурні.

Маркові теж увірвався терпець.

— Дурні, моя дружино, твої вірування! І я саме й чиню опір, щоб не псувати розум моєї дитини подібними нісенітницями.

— Замовчи, замовчи!— гукала вона.— Ти не знаєш всього того, що ти вириваєш у мене; ти вириваєш усе щастя, що я його ще хотіла б урятувати... В який спосіб порозумітися нам, коли ми не надаємо вже словам однакового сенсу, коли те, що ти вважаєш за безглузде, є на мій погляд святе, вічне... І хіба ж твоя логіка не має дефектів? Як це Луїза буде мати змогу зробити вибір поміж твоїми ідеями й моїми, раз ти заважаєш мені від сьогодні навчити її моїх поглядів? Я не перешкождала тобі давати їй освіту, яку тобі завгодно, але я гадаю, що я маю право записати її на вивчання катехизису.

Марк уже поступався:

— Я знаю теорію: дитина належить батькові й матері, й дитині залишається право пізніше зробити вибір. Але хіба ж залишають це право непорушеним, якщо їй дають тільки релігійне виховання, що збільшує довготривалу католицьку спадковість, відбирає в неї навіть силу мислити й діяти вільно. Це шахрайство щодо батька, що так погано озброений: він каже про істину, розсудливість маленькій істоті, а їй псують і серце і розум; і коли вона зростає в церковних урочистих святах, серед таємниць, що жахають її, і містичного божевілля, тоді вже надто пізно, щоб вона могла хоч трохи повернутися до розсудливості; її розум уже назавжди зіпсований.

— Коли ти маєш своє батьківське право,—заперечила вона з силою,—то я маю своє матерне, аджеж так? Ти не відбереш у мене доньки десяти років, коли вона ще потребує мене. Це був би просто нелюдський вчинок. Я чесна жінка й хочу зробити з Луїзи чесну жінку... Вона піде вчитися катехизису. Коли цього треба, я сама поведу її туди.

Стоючи, Марк зробив рух лютого протесту. Але він знайшов силу стримати слова найвищого обурення, що могли б спричинитися до негайного розриву. Що казати й що діяти? Він поступився, як і завжди, перед жахливою перспективою зруйнувати своє вогнище, втратити своє щастя й мордуватися потім щогодини. Він усе ще любив цю жінку, що, як виявилось, була недалеко й надто вперта; почував завжди на своїх вустах смак її вуст і не міг забути щасливих днів перших часів свого сімейного життя, всього того міцного й незломного, що зав'язалося тоді поміж них, дитини, що в ній вони тоді наче злютувалися і що тепер спричинилася до їхньої розривки. Він наче потрапив у якісь невилазні сутички, куди його наче загнано із зв'язаними руками й ногами. Так, очевидячки, почували й інші перед ним. Можна було діяти тільки грубо: просто видерти доньку в матері, зранку починати спірку і викликати розлад у домі; іншого можливого й практичного способу діяти не існувало. Але він, з його ніжністю й добрістю, був нездатний на холодну енергію, потрібну в боротьбі, що в ній сходили б кров'ю його серце й серця його близьких. Отже, на цій царині почував він себе заздалегідь переможеним.

Досі нерухома, німа, Луїза слухала, як сварилися батько й матір, не несмілючись утручатися. Але від моменту, коли почула, що вони не погоджуються, вона скинула свої великі карі очі з батька на матір з виразом засмученого здивовання, що все зростало.

— Але, тато,—сказала вона серед великої важкої мовчанки, що запала,—чому ти не хочеш, щоб я ходила вивчати катехизис?

Вона була дуже висока як на свій вік, мала приємне й спокійне обличчя, де змішалися риси Дюпарків

і Фроманів. Зберігши трохи довгасте обличчя перших, їхні вперті й міцні щелепи, вона дістала від останніх високе чоло, напрямок розуму й здорову волю. Це була ще дитина, але вона виявляла жваву розсудливість, жадобу істини, і прагнення до неї примушувало її завжди безперервно ставити різні питання батькові. Вона обожувала його, разом з тим кохала також дуже й матір, що так ніжно ходила коло неї.

— Значить, тато, ти гадаєш, що коли під час навчання катехизису мені казатимуть речі нерозумні, я так і повірю їм?

Не зважаючи на своє зворушення, Марк не міг не всміхнутися.

— Розумні чи ні, тобі треба буде їх засвоїти.

— Але ти ж мені з'ясуєш їх.

— Ні, моє дитятко, їх не можна з'ясувати, і вони мусять залишатися нез'ясовані.

— Але ж ти мені з'ясовуєш усе, про що я питаю тебе, повертаючись од панни Рузер, все, чого я не розумію... Це ж дякуючи тобі я перша учениця в класі.

— А коли ти повертатимешся від абата Кандье, я не зможу нічого тобі з'ясувати, бо хибні істини катехизису тим і відрізняються, що вони неприступні нашому розумові.

— Ах, як це смішно!

І Луїза на одну мить замовкла, знизивши очі й занурившись у глибокий роздум. Потім, повільним голосом, усе ще з задумливим виразом, вона голосно закінчила свої міркування.

— Це чудно, але я, коли мені не з'ясовано щось або я чогось не розумію, я нічого такого не можу засвоїти й це залишається так, наче його й не було. Я заплющую очі, нічого не бачу, все для мене чорне. І тоді марно я силкуюся щось утямити, я стою така дурна як остання учениця в класі.

Вона була чарівна з своїм серйозним виглядом, як дитина врівноважена, дитина, що з інстинкту йде до всього, що є добре й світле. Коли хотіли вбити їй у голову такі речі, що їх сенсу вона не могла втямити і що

їй були не до вподоби, вона мала тоді особливу маніру всміхатися, щоб не образити людей, але на ділі вирішала в глибині душі не звертати на це уваги.

В розмову впала Женев'єва, мовивши з незадоволенням і трохи роздратованим голосом:

— Коли твій батько не зможе з'ясувати тобі катехизису, я тобі з'ясовуватиму сама.

Луїза на ці слова дуже ніжно поцілувала матір, наче б то вона боялася, що образила її.

— Та так же, мамо, ти мені повторятимеш лекції. То ж знаєш, що я силкуюся зрозуміти їх.

Потім, вдаючись до батька, вона сказала веселим голосом:

— Ну, тато, ти можеш дозволити мені вивчати катехизис, і побачиш, що це принесе мені користь, бо ти сам же кажеш, що треба все вивчати, щоб краще знати, що вибрати.

Знову Марк поступився, не маючи ні сили, ні способу діяти інакше. Він обвинувачував себе за хибкість, неспроможний перестати любити й виявляти слабкість у своїм зруйнованім огнищі, де, як почував він, боротьба ставала дедалі запальніша. Трохи мав він ще надії на свою Луїзу, таку розсудливу, ніжну дитину, що так бажала, щоб не було чвар між батьком та матір'ю. Але хіба ж можна було покладатися на слова дитини, ще надто молодой для того, щоб зважувати те, що вимовляють її уста? Чи не закінчиться це тим, що й її відберуть у нього, як одібрали дітей у інших? І він турбувався, мордувався, особливо гнівався на себе самого, боючись майбутнього.

Дальші події мусили незабаром довершити розрив. Роки збігали й школа Маркова відновлювалася. Його улюблений учень Себастьян Мільйом, уже п'ятнадцяти років, готувався з його поради вступити до Бомонської нормальної школи, дванадцяти років одержавши посвідчення, що він скінчив початкову школу. Чотири інші його учні вийшли з такими ж посвідченнями, два Долюари, Огюст і Шарль, та два Савени, близнюки Ахіл та Філіп. Огюст узявся до ремесла муляра, як і його батько, а Шарль став за учня до слюсаря. Що-

до Савена, то він ніколи не хотів слухати Марка. Той радив йому зробити з своїх синів учителів, „не зважаючи на те,— гукав Савен, уриваючи Маркову мову,— що побачу, як вони вмиратимуть з голоду на цьому невдячному реместві, що його зневажають, призирають усі“. І Савен дуже пишався з того, що вмістив Ахіла до судового виконавця, чекаючи, поки відкриється маленька посада для Філіпа. Фернан же Бонгар спокійно заходився коло хліборобства на фермі свого батька, так і не одержавши посвідчення, бо був туподумний, але з трохи тоншим і сприйнятливішим розумом порівняно до його батьків. Те саме було й з дівчатами, що виходили з школи панни Рузер. Анжела Бонгар, трохи обдарованіша, ніж її брат, принесла до дому посвідчення, як особа хоч і молода, але честолюбна й хитра, дуже здатна розраховувати наперед, особа, що мріяла поліпшити свою долю; а Ортанз Савен ще не одержала посвідчення, хоч і мала шістнадцять років. Це була гарна чорнявка, дуже побожна, дуже затайлива; вона залишилася в громаді св. Діви; батько мріяв про вигідний шлюб для неї, але про неї ходила таємна поголоска, що її хтось спокусив, і день-у-день чекали на її вагітність, що її важко буде заховати. І знову прийшли до Марка учні на зміну старшим, у безупинній хвилі покоління, що підросли. Серед них малий Савен Леон. Його то й носила мила пані Савен підчас Сімонової справи; маленький Долюар Жюль, що народився після цієї справи; йому йшов сьомий рік. Пізніше прийдуть у свою чергу діти цих дітей, що він їх учив і, може, завжди вчитиме їх, якщо залишиться на своїй посаді; і, завдяки йому, людство зробить так ще крок уперед на шляху до знання.

Але новий учень, що Марк його мусив був прийняти до своєї школи, завдавав йому дуже багато клопоту. Це був маленький Жозеф, Сімонів син; йому кінчався одинадцятий рік. Довго Марк не насмілювався взяти його й тим наразити цю дитину на лихі слова, що він муситиме слухати, на стусани, що їх діставатиме від інших дітей. Потім, сподіваючись, що пристрасті нарешті вгамувалися, він насмілився і намовив

таки пані Сімон і Леманів вмістити його до школи, обіцяючи доглядати малого. І вже три роки хлопчик ходив до його школи, і зрештою Марк міг уже віддати його доброму товариству співучнів, після того, як доводилося не раз захищати хлопчика від усілякого катування. Марк навіть користувався з нього, як із живого прикладу, щоб навчати толерантності, поваги, доброти. З Жозефа була дуже гарна дитина, в ньому надзвичайна материна врода поєдналася з непохитним батьківським розумом. Хлопчик наче дозрів передчасно. Вигляд йому став поважний, обережний, після того, як хлопчик дізнався про жахливу історію нещастя свого батька, що її Марк мусив був йому переказати. Працював він з похмурою жадобою і, здавалося, завжди прагнув бути першим у класі, щоб, хоч завдяки своїй перемозі, стати вище від образ. Його мрія, палке бажання, підтримане від Марка, було стати за вчителя, і в це дитяче бажання вкладався якийсь реванш і реабілітація. Безперечно, ця таємна запопадливість, ця пристрасна поважність дитини, такої розумної й такої гарної, дуже зворушували маленьку Луїзу. Він був майже на три роки старший від неї. Вони дуже потоваришували. Обидва вони радісно сміялися, коли були вкупі. Іноді Марк затримував Жозефа після лекцій. Бувало, за ним ще приходила сестра Сара, а Себастьян Мільйом, що теж залишався часом, приставав до цього товариства. Тоді приємно було дивитися, як ці четверо дітей тихо-мирно бавилися, і між ними панувала цілковита згода в усіх речах. Цілі години ці дві юні пари читали оповідання, малювали часами, гасали, як козенята, що вирвалися на волю. Десяти років з Сари, що її мати тримала вдома, не насмілюючись оддати її до школи, як хлопчика, було вже прегарне дівчатко, дуже приємне й добре; Себастьян, старший од неї на п'ять років, ставився до неї як старший брат, був ніжний з нею, реготав, коли вона стрибала йому нагло на спину, як на коня. Залишаючись сама, Женев'єва зрештою почала гніватися тими днями, коли четверо дітей збиралися в них. Вона знаходила в цьому нову причіпку, щоб зривати серце на чоловікові. На-

віщо приводив він усю цю жидову до їхнього вогнища? Не треба компромітувати їхню доньку товаришуванням з дітьми паскудного злочинця, що відбуває каторгу. І це спричинилося до нових чвар у сім'ї.

Нагло скоїлася катастрофа. Саме тоді, як одного вечора четверо дітей бавилися після закінчення в школі лекцій, Себастьян раптом захворів, і Маркові довелося відвести його до матері. Хлопчик хитався наче п'яний. Наступного дня він лежав у ліжку: в нього виявилася тифозна гарячка, що протягом трьох тижнів загрозою висіла над його життям. Матір його, пані Олександр, зазнала жахливих годин, нерухомо сидячи біля ліжка свого дорогого хорого і кроку не ступаючи до'крамниці. А в тім, після Сімонової справи, вона взагалі віддалялася поступово від торгівлі, залишаючи пані Едуар, своїй невістці, весь клопіт провадити їхні спільні справи якнайкраще для їхніх інтересів. Ця остання, що була наче за чоловіка в їхнім товаристві, стала, крім того, визначеною керівницею торгівлі Мільйонів після тріумфу клерикалів. Якщо присутність пані Олександр з сином Себастьяном, що готувався до нормальної школи, досить забезпечувала крамниці клієнтів з світської школи, то пані Едуар зуміла якнайбільше поширити продаж між іншими клієнтами, переважно святобожними громадянами, що йшли до крамниці завдяки їй і її синові Вікторові, що допіру скінчив школу братів. Отже, крамниця широко розчиняла двері для людей усіх напрямків. У ній були й підручники, й шкільні малюнки, й молитовники, іконки, журнали. Віктор, сімнадцяти років, не зміг одержати посвідчення, що скінчив школу. Це був великий, кремезний юнак, з міцною головою, жорстоким виразом на обличчі, нахабними очима. Завжди з нього був поганий учень, і він мріяв про те, щоб швидше визволитися із школи й стати за генерала, як колись за часів дитинства, коли він грав у салдатів і брав приступом брата Себастьяна, якого він у запалі боротьби добре годував стусанами. І чекаючи, поки виросте, він не робив нічого, уникав матириного піклування, почував огиду до продажу паперу та пер і тинявся

вулицями Майльбуа вкупі з своїм товаришем із школи добрих братів, Полідором, сином брукаря Суке й небожем Палагії, старої служниці пані Дюпарк. Полідор, блідий, похмурий, надзвичайно ледачий, призначав себе на ченця, щоб підлеститися до своєї тітки, що частувала його солодощами. А по суті він у цім чернецькім ремесстві вбачав спосіб звільнитися від розбивання каменю на шляху, як це робив його батько, й особливо уникнути касарні, що навівала на нього жах. Віктор і Полідор, хлопці таких різних смаків, порозумілися на спільній, насолоді тинятися від ранку до вечора, засунувши руки в кешені, не кажучи вже про молодих повій з фабрик, що з ними вони перекидалися в високій Верпільській траві. Після того, як Себастьян так небезпечно захворів, матір його, пані Олександр, не сходила вже до паперової крамниці, де пані Едуар, повсякчас сама, не знаючи, де її син Віктор, за попадливо торгувала, завжди вкрай заклопотана, й тішилася з доброго прибутку.

Щовечора заходив Марк довідуватися за здоров'я найдорожчого з своїх учнів і щовечора спостерігав болючу драму, жахливий смуток цієї матері, яка щогодини бачила, як смерть підступала до її дитини. Ця ніжна пані Олександр, з її блідим білявим обличчям, що пристрасно кохала свого чоловіка, завдовівши, наче замкнулася в монастирі, й перенесла всю свою стриману пристрасть на цю дитину, біляву, як вона сама, і ніжну, як вона. А Себастьян, що вона його пестила й псувала, теж любив її. Його любов скидалася на якесь синове ідољство. Це була наче любов до божої матері, якій він ніколи не міг повернути тих святих милостей, що їх вона дарувала йому. Тут зростає якийсь могутній і міцний зв'язок чарівної ніжності, одна з тих безмежних любовей, коли дві істоти зливаються так, що одна з них не може покинути другої, не вирвавши у неї серця. Ввійшовши до маленької кімнатки в антресолях над крамницею, кімнатки жаркої й темної, Марк побачив там пані Олександр. Вона розгубилася, ледве стримувала сльози, силкувалася усміхатися синові, що лежав виснажений і палав гарячкою.

— Ну, мій милий Себастьяне, сьогодні ви відчуваєте себе краще?

— О, ні, пане Фромане! Мені не краще, зовсім ні!

Він ледве міг говорити; казав уривчастим і тихим голосом. Але матір, що очі їй палали, що вся тремтіла, весело вигукнула:

— Не слухайте його, пане Фромане; йому багато краще; ми його витягнемо з цього ліжка.

А виріядивши вчителя до сходів, вона, причинивши щільно двері, не могла далі стримуватися.

— Ох, мій боже! він загинув, моя сердешна дитина, загинув. Хіба ж це не жах? Хлопчик був такий гарний, такий здоровий. І бачити його таким! Як він змінився: його личко перевелося на ніщо; на ньому тільки й є, що очі... Боже мій! боже мій! Я відчуваю, що помру разом із ним.

Вона втамувала свої вигуки, витерла грубо сльози й увійшла з усмішкою до кімнати, де часував її син, і де вона просиджувала дні й години без сну, без допомоги, борючись із смертю. Раз увечері Марк застукав її, коли вона, завжди самотня, впала на вколішки перед ліжком і ридала, зануривши обличчя в укривало. Син уже не міг її чути; з учорашнього дня він марив. Хвороба остаточно подолала його, і відтепер він нічого не чув і не бачив. А мати в нестямі гукала від свого безмірного горя.

— Дитино моя! дитинко моя!.. Що ж я зробила такого, що в мене крадуть мою дитину?.. Дитину, таку добру, лагідну, сина, що був моїм серцем, а я була його серцем... Що ж я такого зробила? Що ж я зробила?—Вона підвелася, схопила обидві Маркові руки й стиснула їх у безтямі.

— Скажіть мені, пане, ви, такий справедливий. Правда ж? Не можна ж засуджувати на таке мордування, не можна ж так карати людину, що не має жодного гріха?.. Це ж обурливо, як ти покараний, коли не зробив нічого злого... Правда ж? Правда? Ця мука може бути тільки спокутою гріха, і коли це так, мій боже! коли б я знала, коли б я знала!

Здавалося, що її шматувала якась внутрішня тяжка

боротьба. Вже кілька днів щось її безперервно мордувало. Якесь визнання поривалося вихопитися з її вуст. Проте, того дня вона ще нічого не сказала.

Тільки наступного дня пані Олександр побігла назустріч Маркові, наче захоплена квапливістю покінчити з чимсь. Себастьян лежав у ліжку майже не дихаючи.

— Слухайте, пане Фромане, я мушу висповідатися. Лікар, виходячи допіру звідси, сказав, що моя дитина сьогодні вмере, тільки чудо може її врятувати... І ось мій гріх душить мене. Зрештою я починаю думати, що це я вбиваю свою дитину. Мене покарає його смерть за те, що я колись збрехала й пізніше вперто трималася цієї брехні, щоб мати спокій, тимчасом як друга людина, невинна, страждала в найгірших муках... Ах! мене вже давно мордує вся ця боротьба, суперечки з сумлінням.

Марк слухав її, вражений дивуванням, ще не наслідуючись зрозуміти.

— Ви знаєте, пане Фромане, цей нещасний Сімон, учитель, засуджений за згвалтування й убивство маленького Зефірена... Ось уже понад вісім років як він знаходиться в каторжній в'язниці, й ви мені не раз розповідали про те, як він терпить там від жорстокости. Ці ваші оповідання робили мене хворою... Я хотіла сказати, так, присягаюся, вам, кілька разів я стояла на порозі визнання, щоб полегшити своє сумління; я зазнала, що таке гризоти сумління. Але поза всім я була полохлива, думала про спокій своєї дитини, про всі турботи, що могла їй заподіяти цим визнанням... Що ж! чи не була я дурна, коли мовчала заради його щастя? І ось смерть забирає в мене сина, і це, безперечно, через те, що я вчинила гріх тим, що мовчала.

І вона в нестямі простягла^м руки, наче вічна справедливість блискавкою падала на неї в цей момент.

— І ось, пане Фромане, я мушу скинути тягар з свого сумління. Може, ще є час, може, вищій справедливості стане шкода мене, коли я виправлю свою помилку... Ви пригадуєте собі той пропис, що так довго шукали другого його примірника. Другого дня після

злочину, Себастьян казав вам, що він бачив такий самий у руках свого двоюрідного брата Віктора, що приписав його від братів, хоч це й заборонено. І це була правда! Але того ж таки дня нас так налякали, що моя невістка примусила мого сина збрехати, сказати, що він помилився... Потім минуло багато часу; я знову знайшла цей пропис, забутий в старім зошиті. Це було саме тоді, як Себастьяна мучила його брехня, і він сповідався в ній перед вами. Коли він повернувся додому й розповів мені про своє визнання, я збрехала йому, щоб заспокоїти його гризоти, й сказала, що паперу вже немає, що я його знищила. І це напевно за цей гріх мене покарано, бо папір був завжди, я не намілилася спалити його. Певно, рештки сумління не дали мені це зробити... чекайте, чекайте но, пане Фромане, ось він! Звільніть мене від цього паскудного паперу, бо це він накликав нещастя й смерть на мій дім.

¶ Вона побігла до шафи й узяла під пакунком білизни колишній Вікторів зошит; у нім знаходився пропис, що лежав там уже вісім років. Схвильований, дивився на нього Марк. Нарешті в нього був документ, а він повірив, що його знищено; це ж був новий факт, що його так довго шукали. Він тримав примірник пропису, цілком подібний до того, що фігурував у процесі, з словами: „Любіть один одного“, і за ними був виразний підпис. У цьому підписі експерти засвідчили, ніби пізнати можна Сімонові ініціали; і важко було б сверджувати, що цей пропис був не з школи братів, бо його було подано на всенській сторінці Вікторового зошиту власною рукою дитини. Але раптом Марка наче блискавка засліпила: в кутку ліворуч, нагорі, в тому кутку, що його бракувало на тім зразку, що фігурував на процесі, стояв дуже виразний і незіпсований штамп, яким брати штампували речі, що належали школі. Вся справа спалахнула враз новим світлом: хтось одірвав був ріжок пропису, знайденого в Зефірена, щоб знищити штамп і скерувати дослідження судової влади на хибний шлях.

Тремтячи, Марк схопив обидві руки пані Олександр у пориванні вдячності й симпатії.

— Ах, пані! ви робите цим святе й велике діло, і хай смерть змилується над вами, хай вона поверне вам сина.

Саме в цей момент вони побачили, як Себастьян, що з передоднішнього дня не давав ознак свідомости, розплющив очі й дивився на них. Вони були зворушені цим. Хворий, видимо, пізнав Марка, але в нього ще були рештки марення, і він бурмотів тихим-тихим голосом:

— Пане Фромане, як гарно світить сонце! Я встану й піду з вами допомагати вам у клясі.

Не тямлячись од щастя, матір поцілувала його.

— О, врятований! живий, мій сину! І ніколи вже не доведеться брехати. Завжди треба бути добрим і справедливим.

Коли Марк залишав кімнату, він тільки тоді помітив, що пані Едуар зійшла нагору, почувши голоси, й чула всю сцену. Вона бачила, як він поклав у внутрішню кешеню куртки зошит до писання, що належав її синові, й самий пропис. Мовчки, вона спустилася з ним і спинила його в крамниці.

— Мене розпач бере, пане Фромане. Ви були б несправедливі, погано думаючи про нас. Ми ж тільки дві бідні жінки, що ледве здобуваємо засоби до життя під старість... Я не прохаю вас повернути мені цей папір. Ви можете скористуватися з нього, і я не можу чинити вам перешкод, я це добре розумію. Тільки це ж визначає для нас цілковиту руйнацію... І я вас прошу ще, не беріть мене за лиху жінку, якщо я думаю тільки про те, щоб урятувати нашу торгівлю.

Та й справді, з неї не була погана людина. Вона не мала ні віри, ні пристрасти, а жила тільки турботами про добробут їхньої паперової торгівлі. Вона вже казала сама собі, що в тім разі, коли переможе світська школа, їй доведеться поступитися своєю зверхністю, вона буде на другім пляні, а пані Олександр керуватиме крамницею, матиме своїх нових клієнтів. Тоді їй доведеться таки накласти своїм умінням провадити справи, своєю потребою влади. І вона прибирала способів, яко мога одвернути неминучу катастрофу.

— Ви можете обмежитися тим, що скористуетесь з пропису, не подаючи зошит у сина... Мені ось що спало щойно на думку. Чи не захочете ви подати цю історію, так наче я знайшла пропис і дала вам. Це дасть нам можливість відограти гарну ролю. Тоді ми станемо на вашу сторону цілком, певні вашої перемоги.

Марк, не зважаючи на своє хвилювання, не міг не всміхнутися.

— Найлегша й найповажніша річ, пані, є ще, як мені здається, сказати істину. Ваша роля в усякім разі буде дуже похвальна.

Здавалося, вона трохи заспокоїлась.

— Правда, ваш погляд особливий... Щождо мене, то я вам скажу, що для мене кращої й не було б істини, коли б ми не потерпіли від усього цього.

Поблажливо Марк витяг речі з кешені, щоб їй показати те, що він бере з собою. Вона сказала, що певно визнає їх. Тут до крамниці з галасом увійшов її син Віктор у супроводі свого друга Полідора Суке. Молоді люди, що не могли встояти на місці з реготу, щасливі, що вчинили якийсь вибрик, тільки їм відомий. Обидва враз накинули оком на пропис. Полідор негайно виявив найжвавіше дивування.

— Чекай но,—вигукнув він,—папір!

Марк жваво підвів голову, вражений цим вигуком і пройнятий раптовим почуттям,—що зараз відкриється ще трохи правди. Але молодий чоловік затримав визнання, що ледве не вихопилося йому з уст; і знову прибрав свого звичайного лицемірного й напівсонного вигляду.

— Який папір? Хіба ж ти його знаєш?

— Я, ні... Я сказав так собі, сказав слово папір, бо це ж папір.

Марк не зміг нічого вже витягти з нього. Щождо Віктора, то той продовжував реготати з виглядом людини, яка тішиться з того, що стара справа знову виринає на світ.

А! так, це знову той пропис, що він його приніс був зі школи колись і що з приводу його це мале чортеня, Себастьян, зробило цю історію.

Коли Марк виходив, пані Едуар вирядила його аж до вулиці, щоб ще раз попросити його не заподіяти їм клопоту. Вона тут пригадала собі генерала Жаруса, свого брата в других, що, певно, не буде з цього задоволений. Колись він зробив їм велику ласку своїми відвідинами, то підчас візиту з'ясував їм, що коли батківщина може потерпіти від правди, то треба вважати за краще й гідніше брехати. А як генерал Жарус розгнівається, то що стане з її сином Віктором, що важив на свого дядька, щоб і собі колись, як він, стати за генерала.

Того дня Маркові довелося обідати в пані Дюпарк, куди він продовжував ходити, щоб туди не ходила його жінка сама. Слова, що вихопилися в Полідора, не сходили йому з голови, бо він почував, що за ними криється достеменна істина. Прийшовши до старих паній з Женев'евою та Луїзою, він помітив у глибині пекарні молодого чоловіка з його тіткою Палагією. Обидва жваво шепотіли. А в тім, старі пані прийняли його сьогодні дуже непривітно, і він здогадався, що в повітрі зависла загроза. Після подій останніх років, пані Бертеро, матір Женев'євина, багато послабшала; вона завжди недугувала, захоплена якоюсь безнадійною журбою, завжди покірливо скоряючись.

Але пані Дюпарк, бабуня, не зважаючи на свої сімдесят один рік, була по-старому задирикувата й страшна в своїй невблаганній звірі. Коли Марк обідав у неї, то щоб виказати йому, в яких виключних умовах примушена вона його приймати, вона не запрошувала нікого. І ця самотність мала показувати йому, що він посідає становище парії, і йому не можна зустрічатися з чесними людьми. За цим разом, як і раніше, пообідали самотньо серед загальної мовчанки й вимушености. З того, як, прислуговуючи, вороже ставилася до нього Палагія, й надто з її грубих рухів, Марк дуже добре помітив, що буря ось-ось вибухне.

Проте, до солодкого пані Дюпарк стримувала себе, як буржуазка, що мусить витримати коректно свою роль господині. Нарешті, коли Палагія принесла груші та яблука, вона сказала:}

— Ви можете залишити обідати свого небожа, я дозволяю вам.

Стара служниця відповіла своїм буркотливим і задикуватим тоном:

— Ах! нещасна дитина; їй треба трохи відпочити після того насильства, яке щойно вчинили з ним.

Марк негайно зрозумів, що ці пані вже знали про знахідку пропису. Їм, очевидячки, доповів про це молодий чоловік. Він прибіг до своєї тітки, щоб усе їй розповісти, з якоюсь невідомою метою. І Марк не міг стримати сміху.

— Ох, ох! та хто ж хотів вчинити насильство над Полідором? Невжеж це я сьогодні після півдня в паній Мільйом, де наш милий хлопчик дозволив собі приємно обдурити мене, вдаючи, ніби він нічого не тямить?

Але пані Дюпарк відкинула цей іронічний спосіб обговорити таке важливе питання.

Вона заговорила без ознак гніву, з своєю холодною суворістю, різким тоном, що не припускав жодних заперечень. Чи можливо ж це, щоб чоловік її Женев'єви вперто дозволяв собі розворушувати цю огидну Сімонову справу? Поганий убивця, справедливо засуджений, не заслуговував на найменший жаль; йому треба було б одрубати голову, щоб одразу покінчити з ним. А тут створено злочинну легенду про його невинність, і злочинні розуми вміло користуються з неї, щоб похитнути релігію й віддати Францію євреям. І Марк, уперто розворушуючи цю купу гною, вдає, ніби він знайшов доказ, славнозвісний новий факт, що про нього стільки разів уже оповіщалося. Що за непохитний доказ істини якийсь шматок паперу, знайдений невідомо де, й якась вигадка дітей, що збрехали або помилилися.

— Бабуню!—заперечив спокійно Марк,—ми погодилися з вами ніколи не говорити про ці речі; я не зробив ніякого натяку, а ви починаєте. Навіщо знову ця суперечка? Це ж мене ні в чім не переконає.

— І ви знаєте справжнього винного, ви його передасте до рук правосуддя?—спитала стара пані, не тямлячись.

— Розуміється.

Раптом Палагія, що саме починала прибирати з столу, не змогла вже далі стримуватися.

— У всякім разі це не брат Горгій, я відповідаю за це. Раптом, осяяний якоюсь гадкою, Марк жваво повернувся до неї.

— Чому ви мені це кажете?

— Та тому, що ввечері злочину брат Горгій одвів мого небожа до його батька на Жонвільській дорозі й повернувся до школи до одинадцяти годин. Полідор і інші свідки посвідчили це на процесі.

Марк продовжував уперто дивитися на неї, і в його мозку провадилася велика робота. Прибирало матеріальних форм, ставало очевидним те, що він давно вже підозривав. Він бачив, як цей брат товаришував Полідорові, потім повертався сам теплої ночі, спинився перед настяж розчиненим Зефіреновим вікном. Він чув тепер, як брат розмовляв з дитиною, що була вже напівроздягнена; брат переступив через низький підлокітник, безперечно, для того, щоб роздивитися іконки, і тут він кинувся на хлопчика, захоплений наглим божевіллям, що викликав у ньому вигляд цього білого малого й кволого янгольського тіла, кинув його на підлогу, заглушав його зойки; і, згвалтувавши дитину, задушив її. Потім він вийшов знову через вікно, залишивши його розчиненим. Отож у своїй кешені він і знайшов число газети „Ле Пті Бомонте“ і зробив з нього затичку, не помітивши з замішання, що й пропис знаходився вкупі з газетою. А панотець Філібен, наступного дня, коли був одкритий злочин, не міг знищити пропису, бо молодий учитель Мінью теж помітив його, і він мусив був обмежитися тільки тим, що одірвав краєчок його, щоб знищити принаймні штамп, бо тоді не стане певного доказу, звідки взявся цей пропис.

Повільно й поважно Марк одказав:

— Винний брат Горгій; все доводить це, і я в цьому запрягаюся.

Навколо столу знявся бурхливий протест. Пані Дюпарк бракувало повітря. Пані Бертеро, що її сумні очі переходили від доньки до зятя з побоювання, що вони розійдуться, з розпачу аж об поли руками вдарила. Тимчасом Луїза, що дуже уважно прислухалася до

батькових слів, навіть не поворухнулася. Женев'ева обурено звелася й пішла від столу, кинувши:

— Ти краще зробив би, коли б мовчав... Незабаром мені вже несила буде залишатися біля тебе, бо ти примусиш зненавидіти тебе.

Увечері, коли Луїза вже спала в своїм ліжку й подружжя теж лежало, в темній кімнаті настав момент тиші. Після обіду й навіть дорогою, як поверталися додому, ні він, ні вона не промовили ані слова. Проте, як завжди, перший починав шукати замирення Марк, бо серце йому швидко відходило, й він надто терпів од сімейних чвар. Та коли він тепер захотів ніжно пригорнути Женев'еву, вона нервово відштовхнула його, тремтячи наче від якоїсь огиди.

— Ні, облиш мене.

Вражений, він облишив її. І знову запала важка мовчанка. Потім, після довгого часу, вона почала:

— Я не сказала тобі ще за одне... Мені здається, що я вагітна.

Жваво, в щасливім зворушенні, він повернувся до неї й хотів ще раз пригорнути її до своїх грудей.

— О, мила, мила жіночко! Яка гарна новина! Тепер ми знову належимо один одному.

Тоді вона визволилася з рухом, ще нетерплячішим, наче справді завдавав їй болю найменший дотик цієї людини, її чоловіка, що лежав поруч її.

— Ні, ні, облиш мене... Я в дуже поганім гуморі і, певно, не спатиму, до того найменший рух дратує мене. Гадаю, що нам надалі треба буде спати нарізно.

І вони не мовили більше ані слова один до одного, не розмовляли ні про Сімонову справу, ні про вагітність, що вона про неї так нагло оповістила. В мертвій тиші кімнати чути було тільки стримане дихання обох. Ні він, ні вона не спали, і їхні думки, викликані турботами й стражданням, були для кожного з них непроникливі, наче вони жили в двох різних світах, за десятки тисяч верстов. Здавалося, чиесь ледве чутне ридання докочувалося здаля з глибини чорної, сумної ночі; хтось наче оплакував їхню любов.

IV

Поміркувавши кілька днів, Марк, маючи в своїм розпорядженні пропис, зважився: він запросив Давіда завітати ввечері до Леманів на вулиці Тру.

Вже незабаром мине десять років, як Лемани, від усіх зневажені, жили непомітно, відлюдно в своїм маленькім, вогкім і наче мертвим домі. Коли антисемітські зграї загрожували їхній крамниці, вони зачиняли віконниці й мусили були працювати далі під тьмяним світлом двох курних ламп. Коли всі клієнти з Майльбуа, навіть їхні одновірці, облишили їх, їм довелося жити тільки з того, що шили одяг і постачали його партіями паризьким магазинам. Ця важка праця, дуже зле оплачувана, якось підтримувала старого Лемана й його сумну жінку. І чотирнадцять годин на добу вони згинали свої старечі спини над кравецьким столом. Це давало їм тільки—що хліб для них двох, їхньої доньки Рашель і Сімонових дітей. Їх було всього п'ятеро, що зарилися там, у глибині цих темних злиднів, не маючи ні радощів, ні надії. Ще досі, після стількох років, люди, проходячи пішоходом повз їхніх дверей, плювали з призирства й жаху перед цим огидним вертепом, куди, за легендою, принесено Зефіренову кров, ще теплу, для якогось чаклування. І до цих жахливих злиднів, до цього дому безмежного прихованого суму потрапляли листи Сімона, безневинної жертви. Ці листи надходили дедалі рідше, ставали коротші. Вони свідчили за повільну агонію невинного.

Сімонові листи—єдине, що могло ще зворушити, витягти Рашель з її покірливого одубіння, яким стало зрештою її життя. Її дивна врода являла тепер тільки руїну; цю вроду з'їли сум і сльози. Прив'язували Рашель до життя тільки діти. Сару, ще зовсім дівчинку, Рашель тримала біля себе, щоб не наражати її на образу лихих людей, Жозеф був уже великий хлопчик. Марк, як міг, захищав його в своїй школі. Довго заховували від дітей жахливу історію їхнього батька. Нарешті треба було оповісти їм її, сказати всю правду,

щоб звільнити їхні малі голівки від сумних думок. І тепер, коли надходив лист з каторги, його читали в їхній присутності. Це був гіркий іспит дітям, виховання в них мужности. Тут достигала їхня молода розсудливість. Після кожного такого героїчного читання, мати обнімала дітей, повторювала, що не було на землі людини, чеснішої, гіднішої, величнішої за їхнього батька. Вона заприсягалася, що він невинний, казала їм про жорстоку муку, що він там терпів, і обіцяла їм, що він буде таки колись вільний, виправданий, реабілітований, від усіх ушанований. І вона вимагала, щоб, коли настане такий день, вони любили його, шанували, оточували такою повагою, щоб ця ніжність їхня примусила його забути стільки років злигоднів. Але чи доживе ж він до цієї перемоги істини й справедливості? І те вже було дивно, що він досі не вмер серед тих жорстоких людей, що його катували. В нього мусила бути надзвичайна моральна сила, холоднокровний опір, щасливий, урівноважений і логічний темперамент. Проте, в останніх листах позначався вже непокій; він вичерпав решту снаги, чувся розбитий, хворів на лихоманку. І побоювання Рашелі за Сімона дійшли до того, що, ні з ким не порадившись, вона, звичайно така пасивна, зважилася і якось уранці пішла до барона Натана, що жив на дачі в Сангльбефів у Дезідераді. Вона взяла з собою останнього чоловікового листа. Хотіла прочитати його баронові й благати, щоб той використав свій великий вплив і, як єврей-переможець, володар грошей, впросив трохи полегшення для нещасної бідної людини, що її мордували, допровадили до агонії там у в'язниці. А повернулася вона в сльозах, тремтяча, наче вийшла з місця, що засліпило її й налякало. Вона навіть не пригадувала гаразд, що там і як було. Барон прийняв її дуже суворо, наче його обурила її сміливість. Очевидячки, вона застала його з донькою, графинею де Сангльбеф, панею з білим і зимним обличчям. Рашель не могла певно сказати, як саме ця пані спекалася її, кинувши їй наче старчисі слова відмови. І після цієї невдалої спроби, її огурнув похмурий сум. Завжди в жалобі, переслідувана і від людей і від речей, вона яв-

ляла собою наче живий і мовчазний протест проти несправедливості.

Марк у цім огнищі злиднів і страждання складав надію тільки на Давіда, людину певного розуму, такого щирого й непохитного серця. Відколи засуджено Сімона, вже ось-ось мине десять років, Марк бачив його за працею. Той був завжди терплячий, не занепадав духом, не втрачав надії, не зважаючи на труднощі завдання. Давід зберігав усю свою віру, переконання в Сімоновій невинності, певність, що істина засяє колись; і він продовжував своє діло в цілковитій таємниці з дивоглядною прозорливістю й висновками. Покладав тижні, місяці для того, щоб посунутися бодай на один крок. Ніщо його не відвертало від справи. Він зразу ж зрозумів, що на таке діло йому потрібні гроші. І от він поділив своє життя на дві частини і знову наче заходився коло розробки каміння й піску на ділянці, що він її орендував у барона Натана. Про людське око він експлуатував цю ділянку сам, а на ділі в нього була віддана людина, помічник, що ото й клопотався цією розробкою. А прибутків з розумним уживанням вистачало на іншу справу, його справжню місію безупинного дослідження, що він його не кидав ні на мить. Його вважали навіть за скнарного, закидали йому, що він, заробляючи чималі гроші, не допомагає своїй невістці, в цім убогим Лемановім житлі, де невсипуща праця породжувала тільки злидні. Одного разу він мало не втратив своєї кам'янарні. Сангльбефи загрожували йому процесом. Очевидячки, їх до цього під'южував панотець Крабо, що хотів вигнати з країни або принаймні позбавити засобів існування Давіда, такого мовчазного й такого діяльного. Єзуїт почував, що Давід безперервно, непомітно про людське око, посувається до розв'язання таємниці. Врятувало Давіда те, що він мав договір на тридцять років, складений колись з бароном, тим то й міг продовжувати видобування каменю й піску, а це забезпечувало йому потрібні засоби. Вже давно його дослідження були скеровані на незаконне повідомлення, що його, як підозрівав він, зробив голова суду Граньйон присяжним у

дорадчій кімнаті після припинення дебатів. В наслідок невтомних шукань він майже відбудував сцену: голову закликали присяжні, їх бо непокоїли сумніви, й вони бажали спитати його, як застосовувати відповідну кару за законом. Він вирішив, щоб заспокоїти їхнє сумління, показати їм щойно одержаний давній лист Сімонів. Це був лист до якогось його друга з незначним текстом, але за цим текстом був пост-скриптур з підписом, і цей підпис був, як гомоніли тоді, достотно подібний до підпису на прописі. Цей єдиний документ, поданий в останній момент у відсутності обвинуваченого й оборони, напевно й потяг за собою засудження. Тільки в який спосіб установити істину? Як вплинути на якогось з присяжних, щоб той посвідчив факт? Це дало б змогу порушити питання про негайний перегляд. Того більше, Давід був переконаний, що й пост-скриптур і підпис були фалшиві. Довго силкувався він вплинути на голову присяжних, архітектора Жакена, людину суворої чесності, але завзятушого католика. Давідові здавалося, що йому пощастило розворушити в нім сумління, з'ясувавши йому незаконність подібного повідомлення в тих обставинах, як його зроблено. Якби він переконав його, що підпис на листі стояв фалшивий, ця людина могла б уже свідчити.

Коли Марк вийшов на вулицю Тру, щоб побачитися з Давідом, як умовлено, він угледів, що маленька крамниця зачинена, дім стояв наче мертвий. Заради більшої безпечности, сім'я зібралася в кімнатці за крамницею, де Леман з жінкою ще працював при світлі лампи. Отут саме й відбулася зворушлива сцена в присутності тремтячої Рашель і двох дітей; очі всім сяяли.

Перше, ніж сказати своє слово, Марк захотів знати, чого дійшов Давід у своїх шуканнях.

— Та що ж, справа посувається,—відказав цей останній,—але дуже вже повільно. Жакен один з добрих християн, що ними керує христос, бог любови й справедливости, і хоч який час я й побоювався, дізнавшись про той тиск, що чинить на Жакена понотець Крабо всіма засобами, що їх тільки можна уявити, тепер я вже заспокоївся, бо переконався, що Жакен слухати-

меться тільки голосу свого сумління... Важливо тільки дістати експертизу документа, що про нього повідомлено присяжним.

— Але,—спитав Марк,—Граньйон же не знищив цього документа?

— Здається, що ні. Показавши його присяжним, він не насмілився наказати, щоб його знищено. Папірець додали до інших документів справи, де він, очевидячки, й мусить ще бути. Дельбо переконаний, що це так, як видно з деяких його пояснень. Треба було б викопати його з реєстрів, а Дельбо не вважає це за зручне. А проте ми посуваємося вперед.

Потім, після важкої мовчанки, він додав:

— А ви, мій друже, чи маєте ви якусь добру новину?

— Так, маю добру й важливу новину.

Повільно Марк розповів їм усе: за хворобу малого Себастьяна, розпач пані Олександр, потім за її жахливі гризоти сумління, як вона повернула йому пропис, і що на цім прописі стояв штамп школи братів і безперечний підпис брата Горгія.

— Та ось він, цей пропис! Штамп тут, у цім кутку, що одірваний був на знайденім біля малого Зефірена. Ми припускали можливість того, що жертва відкусила цей край зубами. А це панотець Філібен мав час одірвати цей краєчок. Мій помічник Міньйо дуже добре пригадує це... Тепер придивіться до підпису. Він чіткий на цім примірникові, залишаючись точнісінько таким, як той. Отже, тут можна розрізнати дуже добре переплетені літери Ф і Г—це ініціали імени та прізвища брата Горгія, а наші славетні експерти, пани Бадаш і Трабю, з якоїсь дивоглядної впертости, хибно вважають їх за літери Л і С, ініціали вашого брата... Моє переконання тепер абсолютно непохитне. Брат Горгій і є винний.

Жадібно дивилися всі на маленький пожовклий шматочок паперу в блідім світлі лампи. Старі Лемани, кинувши шити, підвели свої виснажені обличчя, наче збуджені трохи до життя. А найбільше збентежилася Рашель, що скинула з себе звичайне одубіння. Двойко ж дітей, Жозеф і Сара, стояли, витягнувши голівки, щоб

краще бачити, з очима, що сяяли полум'ям радості. Давід узяв папірець з Маркових рук і серед глибокої тиші цього дому, повитого жалобою, почав його старанно досліджувати.

— Так, так,—повторював він,—моя переконаність така ж непохитна, як і ваша. Те, що ми підозривали, тепер доводить цей документ. Брат Горгій винний.

Після цього знялася дискусія; пригадали в ній усі факти, протиставили їх один одному й з'єднали в один ланцюг подій, що прибрав силу непереможної очевидності. Факти відтворювалися: один факт освітлював інший і всі приводили до одного й того ж висновку. Крім матеріальних доказів, що вже потрапили до їхніх рук, тут народилася певність, наче вони мали математичне завдання, і досить самого розуму, щоб його розв'язати. Проте, два-три пункти залишилися нез'ясовані. Наявність пропису в кешені брата, таємне зникнення краєчка паперу, що на нім стояв шкільний штамп; безперечно його знищено. Але за те, з якою чіткістю розгорталася решта фактів: поворот Горгіїв, нагода, що привела його до освітленого вікна, згвалтування, вбивство.

Наступного дня вже сталися інші події: панотець Філібен і брат Фюльжанс проходять повз того ж вікна, вони примушені діяти, щоб урятувати одного з своїх. І яким незаперечним доказом ставав тепер цей одірваний краєчок, як достеменно вказував він на винного! Люта кампанія, розпочата слідом за цими подіями, сама накидала його ім'я, бо це ж церква силкувалася захвати його й примусити засудити невинного на його місце. Кожний день приносив новий промінь істини, і величезна споруда з брехні незабаром мусила повалитися.

— Це значить край нашому поневірянню,—мовив старий Леман, зрадівши.—Досить тільки показати цей документ, і нам негайно повернуть Сімона.

Вже обое діти почали стрибати з радощів і в ритм приспівувати:

— О, тато повернеться! Тато повернеться!

Але в Давіда й Марка серйозність і поважність не сходили з виду. Вони, навчені вже досвідом, знали,

яке ще важке й небезпечне залишалося становище. І вони підступили до найстрашнішого питання, як скористати з нового документу, в який спосіб скерувати прохання про перегляд справи. Марк пробурмотів:

— Треба обміркувати. Треба почекати!

Тоді Рашель почала плакати й уривчасто крізь сльози сказала:

— Чекати, по що? щоб нещасна людина вмерла там од нелюдських мук, на які вона скаржиться!—І малий, похмурний дім знову занурився в свій сум. Усі почували, що це ще не край лихові. Могутня хвиля радості попереднього моменту знову поступилася місцем перед страшними турботами наступного дня.

— Тільки Дельбо може керувати нами в цім ділі,— зробив висновок Давід.—Коли ви згодні, Марк, то в четвер даваймо підемо до нього.

— Добре, заходьте за мною в четвер.

У Бомоні становище оборонця Дельбо дуже покращало за ці десять років. Сімонова справа рішуче вплинула на нього, бо цю компрометуючу справу, що від неї розсудливо відмовилися всі його колеги, він узяв на себе й так гарно обороняв. Тоді був собі з нього тільки син селянина з демократичними інстинктами, обдарований красномовством. Але, вивчивши справу, ставши поступово пристрасним оборонцем істини, він опинився в колі представників буржуазної влади, що всі, як один, об'єдналися, щоб брехнею підтримувати соціяльне нерівенство. Кінець-кінцем з Дельбо став войовничий соціяліст, переконаний, що єдиний порятунок країни в самім народі. Вся революційна партія міста поступово ґрунтувалася навколо нього; навіть кандидатуру його поставили поруч кандидатури радикала Лемарруа, що був за депутата вже двадцять років. І хоч його власні інтереси через те, що він обороняв єврея, що йому накидали всі смертні злочини, і дещо потерпіли, проте він повільно посів непохитне становище; цьому допомагало те, що він один тільки мав переконання, що істина переможе, і діяв спокійно, бадьоро, з усмішкою, почувуючи свою силу, певний своєї перемоги.

Тільки но Марк показав йому пропис, що йому віддала пані Олександр, Дельбо вигукнув з радості:

— Нарешті то ми його маємо!

І вдаючись до Давида, мовив:

— Це дає нам другий новий факт... Перший—це лист, незаконно переданий присяжним, напевно фалшивий. Ми знайдемо його в судових паперах... А другий—оцей пропис з штампом школи братів і виразним підписом брата Горгія. Я вважаю, що цей другий факт легше й простіше можна використати.

— Тоді,—підхопив, Давід,—що ж ви нам порадите? Моя думка була написати листа до міністра від імени моєї невістки з обвинувачення брата Горгія в згвалтуванні й убивстві малого Зефірена і з проханням переглянути процес мого брата.

Але Дельбо знову став заклопотаний.

— Безперечно цим шляхом і треба буде йти. Але питання по-старому дуже гостре й не греба квапитися... Я знову звертаюся до незаконної передачі, але цей факт, важко буде встановити, поки ми не переконаємо архітектора Жакена, що йому треба полегшити своє сумління. Ви пригадуєте свідчення панотця Філібена за документ. Він говорив за нього якимось невиразно. Цей документ—пропис, мовляв, мав підпис, подібний до підпису вашого брата. Панотець Філібен додав, що цю таємницю його відкрито на сповіді й це заважає йому переказати її докладніше. Я переконанай, що тут він натякав на лист, поданий голові Граньйону вже в останній момент. Ось чому я підозріваю, що цей лист був фалшивий. Але все це тільки домисли, міркування, а нам треба подати доказ... Отже, коли ми задовольнимися за цим разом одним фактом, що дає нам цей примірник пропису з його штампом і чіткішим підписом, то ми все ще стоятимемо перед нез'ясованими, моментами, що ще можуть непокоїти нас. Я поки не спиняюся надто довго над питанням, трохи незрозумілим, чому цей папір лежав у кешені брата в момент злочину. Мене дуже турбує те, що зник краєчок пропису, де мусив був бути штамп, і я хотів би спробувати знайти цей краєчок раніше, ніж діяти, бо я тут

передчуваю, всі проти доказу, що їх нам виставлять, щоб ними яко мога заплутати, ліквідувати справу.

Марк дивився на нього здивовано.

— Як, знайти цей краєчок? Це було б чудо. Ми ж навіть припускали, що його могла одгризти зубами жертва.

— О! це неймовірно,—жваво відповів Дельбо.—А потім підняли б цей шматочок на підлозі. Раз нічого такого не знайдено, це визначає, що краєчок одірвано свідомо. А до того, тут ще виступає на сцену панотець Філібен, бо ваш помічник Мінйо пригадує, що пропис спочатку йому видавався цілий і що в нього було почуття здивовання, коли він побачив його знову вже надірваним у руках панотця Філібена після того, як спустив на якусь мить з ока цього єзуїта. Безперечно, що це зникнення краєчка пропису діло рук панотця Філібена. Він! Все таки він найбільше походив коло того, щоб урятувати винного... І ось чому я хотів би мати ще певніший доказ, тобто мати й маленький клаптик пропису, що панотець Філібен забрав з собою.

Своєю чергою Давід здивовано вигукнув:

— І ви гадаєте, що він його береже?

— Так, я так гадаю. В усякім разі можна цілком припустити, що він його зберігає. Цей Філібен—мовчазна людина, людина дивної спритності під зовнішньою неповороткою опасистістю. Він мусив приховати краєчок, як знаряддя для особистої оборони, як засіб тримати в покорі своїх спільників. Зрештою я починаю підозрівати, що він дуже винний у всій цій несправедливій справі, і мав мету, що я її не 'можу ще втямити. Може, це була вірність, начальникові, панотцеві Крабо, а, може, тут ховався спільний злочин. Може, тут перша причина—ця підозріла справа подарування Вальмарії, а може й просто войовнича віра й Філібен працював, щоб урятувати церкву. Так, чи так, а це страшна людина, людина, що має свою особисту волю й діє спільно з братом Фюльжансом, недорікуватою й пашекуватою людиною з дурною чванькуватістю.

Марк занурився в думки.

— Отець Філібен, отець Філібен... Так, я глибоко помилявся щодо нього. Навіть після процесу я вважав його за порядну людину, пусту, але просту, що збилася з доброго шляху під впливом оточення... Так, так, це й є тоді найголовніший винуватець, небезпечний винахідник і фалшованих документів і брехень.

Знову Давід спитав Дельбо:

— Припустімо, що він зберіг одірваний краєчок, так не чекаєте ж ви, що він оддасть вам його, коли ви в нього попросите?

— О, ні!—відповів оборонець, сміючись.—Але раніш, ніж спробувати робити щось певного, я хотів би поміркувати, подивитися, чи не маємо ми способу здобути собі незаперечний доказ. Прохання про перегляд справи є діло дуже важливе, і тут не треба нічого залишати на щастя. Дозвольте мені поповнити нашу колекцію документів, переждіть кілька днів, два-три тижні, це конче потрібне, і тоді ми почнемо діяти.

Другого дня Марк зрозумів з того, як ставилась до нього жінка, що старі пані розповіли, куди треба, про все, й що конгрегація від панотця Крабо до останнього ченця знала про все. Надто вже несподівано спливала знову справа, і від цього переляк посилював хвилювання і неспокій. Попереджені за нахідку примірника пропису, передбачаючи відтепер, що сім'я невинного намагатиметься відродити істину, чекаючи щогодини, що на брата Горгія буде виказано судові, всі змовники—брат Фільжанс, панотець Філібен і сам панотець Крабо розпочали скажену кампанію й намагалися прикрити старий злочин новим. Вони передчували, що так уміло заподіяна несправедливість, так дбайливо побудована, так уперто обстоювана досі, наразилася на велику небезпеку. То ж усі вони здатні були на найнебезпечніші дії, тільки щоб урятувати себе, бо, звичайно, одна брехня фатально породжує зливу брехень. І справа ходила не про те тільки, щоб урятувати власні персони, порятунок самої церкви залежав од їхньої перемоги. Хіба ж то не буде останній день панування конгрегації, коли викриється всі ці купи злочинів? Школу братів буде зруйновано, закрито, тим-

часом як світська реабілітується й святкуватиме перемогу. Торгівля капуцинів чимало прирешиться, і вони одержуватимуть уже мізерні прибутки з своїм святим Антуаном Падуанським. Поставала загроза навіть самому коледжові Вальмарійському, бо єзуїтам довелося б покинути країну, де вони продовжували навчати, ховаючись під машкарою республіканців. Більше того, зменшився б вплив католицизму, поширилася б пробоїна, зроблена в церкві, і вільна думка почала б прокладати собі шлях до майбутнього. Отже, можна уявити, який шалений опір готувалося. Постала ціла клерикальна армія, щоб битися до останнього, нічим не поступаючись у цій нещасній країні помилок і страждань, де, завдяки їй, уже стільки віків панувала темрява.

Негайно, навіть раніше, ніж виказано брата Горгія владі, його начальники визнали за потрібне обороняти свого ченця. Треба було захистити, приховати його якою завгодно ціною, попередити атаку, доказавши його невинність. Проте, перші дні панувало страшенне безладдя, і можна було побачити, як розгублений брат Горгій ходив містом Майльбуа й шляхами в його околиці, топчучи брук своїми довгими кашчавими, ногами. З своїм орлячим носом, поміж випнутими щелепами, глибокими чорними очима з густими віями, він скидався на хижого птаха з диким і насмішкватим виглядом. Його зустрічали того ж дня на Вальмарійській дорозі, потім він виходив од мера Філі, далі бачили, як він виходив з потягу, що його привіз із Бомону. Взагалі помічали надзвичайно багато сутан і каптурів у місті й по околицьніх селах, і те, як вони, запинившись, бігали, виказували справжню паніку серед них. І тільки другого дня, як пояснення цього заворушення серед попів і ченців, з'явилася стаття в „Ле Пті Бомонте“, де знову переказано суть Сімонової справи, щоб оповістити жорсткими фразами, що друзі підлого єврея знову починають каламутити країну, виказують шановного ченця, найсвятішу людину, як винного. Ім'я брата Горгія в статті не згадувано, але з цього часу щоденно газета містила статтю на цю тему, і посту-

пово знову розгорнулася вся версія, так як її уявляли собі старші брати всупереч Давідовій версії, що її вже передбачали, хоч цей останній і не знав про це. Завдання полягало в тім, щоб заздальгідь зруйнувати ту версію. Рішуче відкидалося все: брат Горгій не міг зупинитися перед вікном Зефіреновим, бо свідки встановили, що він повернувся до школи в пів на одинадцятую годину. Підпис на прописі був не його, бо експерти формально визнали там почерк Сімонів. І тепер уся справа малювалася цілком просто. Сімон, доставши собі пропис, підробив підпис брата на тім зразку, що взятий був із Зефіренового зшитка. Потім, знаючи, що зразки були заштемпельовані, він одірвав куток з чисто диявольською оглядністю, щоб примусити повірити обережності вбивці. І все це зроблено з навіяною від чорта метою відкинути злочин на божого слугу, щоб утамувати свою зненависть засудженої від церкви істоти. І цій надзвичайній історії, що її газета повторювала щодня, негайно повірили затуркані, легковажні читачі, отруєні брехнями.

Проте, на початку помічали вагання. Між людей ширилися інші пояснення. Брат Горгій, здавалось, сам робив таємно такі повідомлення, що викликали неспокій. Незвичайна фігура була з цього брата Горгія, що досі залишався в сутіні, і раптом потрапив у смугу світла. Батько Жан Плюме був з браконьєрів. Графіня Кедвіль, колишня власниця Вальмарії, надумала зробити з нього доглядача за полюванням. Горгій ніколи не знав своєї матері, що волочилася по лісах. Раз увечері знайшли її в лісі, але потім, після пологів, вона зникла. Хлопцеві Жоржеві було дванадцять років, коли він утратив батька. Того забив пострілом з рушниці його колишній товариш з браконьєрства. Хлопець лишився в Вальмарії, його вподобала стара графіня, і він товаришував її внукові Гастонові у забавках. Жорж безперечно добре знав про все те, що сталося в момент смерти молодого чоловіка підчас його прохідки з учителем, панотцем Філібеном, а також про події, що розгорнулися далі після смерти останньої з Кедвілей і офірування майна сповідальникові, панотцеві Крабо.

Два панотці в усякім разі від того часу не переставали цікавитися ним, і це завдяки їм він нарешті й став ченцем, не зважаючи на великі до того перешкоди, як ходили поголоски. Це й навівало декому з злих людей підозріння, що тут лежав якийсь злочин, чийсь труп між цими двома старшими і цим підлеглим їм ченцем. Проте, всі вважали брата Горгія за доброго ченця, що жив як і слід слуги бога. Він мав віру, цю похмуру й дику віру, що віддає слабку людину в руки необмеженого владики, царя гніву й кари, й цю людину щохвилини стереже гріх. Тільки бог панував, церква мусила бути за зняряддя його помсти; а решта на землі повинна тільки схилити голову під ярмо безкрайого поневолення до дня воскресіння, коли настануть насолоди царства небесного. Сам він часто-густо грішив, але тоді з фанатизмом сповідався й каюся в своїх гріхах, бив себе кулаками в груди, припадав до брудної землі, а потім підводився, звільнений од гріха, спокійний, з ясним обличчям, що свідчило про чисте сумління. Він заплатив за гріх, не мав більше ніякого боргу до найближчого гріха, а грішити примушувала його слабкість тіла. Ще дитиною він гасав лісами, жив крадіжками, кидався вже на дівчат. Пізніше, коли вступив до ченців, у нього з'явилися роздратовані апетити; він любив добре попоїсти, добре випити, його опанували пожадливість і жорстокість. Але панотцеві Філібенові й панотцеві Крабо він відказував з приниженням і разом з тим насмішкуватим глумством і загрозливим виглядом, коли ці останні дорікали йому якоюсь дуже глибокою витівкою: хіба ж не грішив цілісінський світ? Хіба ж цілий світ не потребує вибачення? Він потішав їх, але й тероризував разом, і вони прощали; його гризоти сумління, здавалося, були й справді щирі до того, що він, караючи себе за гріхи, постував тижнями, носив на тілі під сорочкою волосяницю з цвяхами. І от з цих міркувань старші ченці завжди добре відзивалися про нього, визнаючи в ньому істинний релігійний дух, бо всі свої розперезані вади ченця він покутував щирим каяттям.

У своїх перших щирих визнаннях перед редакто-

рами газети „Ле Пті Бомонте“ Горгій зробив ту помилку, що надто багато балакав. Безперечно, старші ще не наказали йому додержуватись їхньої версії, а він був надто розсудливий, щоб не почувати її цілковитого безглуздя. Відтепер, коли відкрито новий пропис з його підписом, здавалося йому цілком безглуздим одкидати, що це був його власний підпис. Усі експерти на світі нічого не могли б удіяти проти очевидности цього факту. Отже, він вигадав свою власну версію, розумнішу: визнався частково в істині, що він на одну мить затримався перед вікном Зефіреновим, по-приятельському розмовляв з малим кволим хлопчиком, навіть нагримав на нього, побачивши на столі пропис, узятий без дозволу з школи; потім починалася брехня, буцімто він вийшов, дитина зачинила вікно, і тоді вже Сімон виконав свій паскудний злочин, а з пропису скористувався через нагле бісівське навіяння. Потім Сімон знову розчинив вікно, щоб подумали, що вбивця втік через це вікно. Але цю версію, подану першого дня в газеті як таку, що вийшла з певного джерела, другого ж дня відкинув сам брат Горгій тим, що висловив протест проти неї в бюрі редакції. Він заприсягався євангелією, що просто повернувся додому ввечері злочину й що підпис був фалшивий, як це стверджували експерти. Він мусив пристати на вигадку старших, раз хотів, щоб вони його підтримали й урятували. Він заприсягався, знизував плечима, таким це видавалося йому безглуздим. Проте, йому довелося поступитися, хоч він і передбачав, що пізніше під цю версію неминуче можуть підкопатися. В цей момент брат Горгій був справді чудовий з своєю насмішкуватою безсоромністю героїчної брехні. Хіба ж не стояв за ним сам бог? Хіба ж не брехав він, щоб урятувати святу церкву, певний, що покута змиє з нього всі гріхи? Він мріяв навіть про вінець мученський, про те, що кожний з його гріхів у ім'я бога заслужить йому винагороду на небі. І від того часу він був уже тільки слухняне знаряддя в руках брата Фюльжанса, що за його спиною стояв і керував у тіні панотець Філібен, а цей виконував таємні накази панотця Крабо. Вони

взяли собі за тактику все заперечувати, навіть очевидність, боячись, що найменша щілина в святім мурі конгрегації може стати за початок неминучої руйнації. Їхня безглузда версія могла здаватися безглуздом тільки тим, що логічно мислять, а все ж таки вона довго ще буде єдина істина для темної маси вірних, бо з нею вони дозволяли собі на все йти, знаючи безмежну її довірливість.

Отже, конгрегація посіла оборонне становище, не чекаючи на виказування, що загрожували братові Горгію. Надто директор школи, брат Фюльжанс, виявив надзвичайну запопадливість. Здавалося, що в ньому часом відроджувався, коли він найбільше хвилювався, його батько—лікар божевільних, що й сам помер у божевільні. Він діяв за першим імпульсом; взагалі був не цілком нормальний, на підпитку, зіпсований чванькуватістю й честолюбством, мріяв зробити якусь блискучу послугу церкві, що поставила б його на чолі ордену. Отже, після Сімонової справи він остаточно втратив і ту решту здорового глузду, що мав, шукаючи зажити слави, на яку чекав. Побачивши, що справа знову спливає, він стратився розуму. Його часто тепер бачили на вулицях Майльбуа, маленького, чорнявого й худорлявого. Сутана його маяла скрізь, наче його підхопила й несла кудись буря. Він пристрасно обороняв всю школу, закликав бога в свідки янгольської чистоти братів, своїх помічників. Огидні чутки, що ширилися колись про двох скомпрометованих братів, що їх тоді раптово примусили зникнути, всі ці гидкі чутки просто винахід бісівський. І він сам починав, може, вірити своїм палким твердженням, наче він жив у іншому світі зовні здорового розуму. Але тут він потрапив був під жорно брехень, що закрутило його, і він мусив продовжувати брехати вже свідомо. Він вкладав у це якесь побожне захоплення, брешучи надміру заради любови до бога... Хіба ж він не був невинний? Хіба ж не боровся він завжди проти соромних спокус? І ось він вважав за свій обов'язок заприсягатися, запевнюючи в незаперечній невинності членів ордену. Він відповідав за братів, що могли вчи-

нити гріх, заперечував у світських людей право судити ченця, бо світський люд є тільки отара, що не знає істини. Якщо брат Горгій і вчинив гріх, то він мусив дати в цьому відповідь тільки богові, а не людям. Чернець не підлягає людському судові. І проїнятий потребою висовуватися наперед, брат Фюльжанс отак ішов, підштовхнутий умілими невидимими руками, що складали на нього відповідальність.

Не важко було помітити за його спиною панотця Філібена, що правив за зняряддя в руках панотця Крабо. Але яке гнучке й разом міцне зняряддя, що зберігало свою особистість навіть у своїй слухняності! Він добровільно перебільшував своє селянське походження, вдавав із себе втілену добродушність дитини, знятої від землі й ледве обтесаної. В ньому звили кубло найхитродумніші хитрощі, терпеливість людини, що складала обачні проекти, й проводила їх надзвичайно певною рукою. Він ішов до якоїсь невідомої мети, але не висовуючись, без особистої амбіції, почувавши тільки щирю особисту радість, коли бачив успіх своєї справи. Людина, що, може, й вірила взагалі, Філібен бився наче простий темний салдат без жодних гризот сумління, почувавши єдину потребу служити своїм старшим і церкві. У Вальмарії, як завідувач навчанням, він доглядав за всім, клопотався всім, бачив усе. Все це він робив жваво й весело. Цей гладкий рудий чернець, з міцними плечима, широким обличчям, завжди був серед учнів, бавився з ними, підглядав за ними, колірсався в їхніх душах, залазючи аж до глибин їх, не залишаючи навіть їхніх родичів і їхніх друзів. Це було око, що все бачило, розум, що розкривав і мозки й серця. Потім, гомоніли люди, він замикався з панотцем Крабо, ректором, що вдавав, ніби він має вище керівництво цим закладом, ніколи не цікавився кожним учнем. Панотець Філібен переказував йому свої спостереження, доповіді, зауваження про кожного учня й додавав до цього найповніші, найінтимніші подробиці. Запевняли навіть, що панотець Крабо мав розумний принцип не зберігати жодних паперів, усе знищував і не похваляв методи збирати, каталогізувати доку-

менти. Проте, він дозволяв це робити панотцеві Філібенові, приймаючи на увагу великі послуги, що той робив, а себе вважав за керівну руку, за вищий розум, що з нього користувався цей його помічник. Хіба ж не панував він над вищим суспільством департаменту з своєї суворої келії, завдяки своїм світським успіхам? Хіба ж не належали йому, завдяки всемогутності його святої вдачі, пані, що їх він сповідав, сім'ї, де він навчав дітей? І він лестив себе думкою, що це він тче нитки, розкидає широку мережу, що нею сподівався укрити всю країну. Тимчасом, на ділі це панотець Філібен найчастіше непомітно готував кампанії й забезпечував перемогу. Надто в Сімоновій справі, здавалося, він був захований головний майстер, людина, що не гребувала ніяким ділом, ніякими низькими підпільними справами. Цей політик не гребував приязню з безсоромним хлопчиком, що дещо знав про нього, з теперішнім братом Горгієм, цікавився його життям, охороняв його, як істоту рівно небезпечну, як і корисну, й намагався витягти його з жахливої історії, щоб не полетіти сторчкака разом із ним, з своїм начальником панотцем Крабо, що тепер тріюмфував і був славою церкви.

Знову Майльбуа пристрасно захвилювався. Але це все було тільки чутки, що ширилися на поверхні, а конгрегація сіяла жах з приводу тих злочинних заходів, що їх готували євреї, щоб на місце злочинця Сімона посадити брата Горгія, святу чудову людину, вшановану від усіх. Заходилися ретельно обробляти й батьків учеників, закликали навіть тих батьків, що їхні діти вчилися у світській школі, щоб висловити їм догану. Широлися чутки, наче б то таємна банда злочинців, врагів бога і Франції, проклала під вулицями міста міни, і готуються одного ранку, за гаслом, поданим із-за кордону, зірвати будинки. Мер Філі на однім засіданні міської ради дозволив собі натякнути на якусь небезпеку, що загрожувала місту, і він навіть кинув щось про золото єврейське, про якусь таємну скарбницю, де нагромаджено мільйони на диявольське діло. Виразніше він висловився, коли почав ганьбити

нечестиві дії вчителя Марка Фромана, що від нього він, мер, ніяк не міг визволити тих, що ними керував цей учитель. Філі все стежив за ним і сподівався, що за цим разом примусить інспектора академії покарати цього вчителя так, щоб інші затямили. Всілякі версії, наведені в „Ле Пті Бомонте“, каламутили голови. Писалося тут і про документ, знайдений у паній Мільйом, що торгували папером. Але одні казали, що це діло Сімонових рук, а інші стверджували, що це незаперечний документ, що доводить співучасть панотця Крабо. Певне було тільки одне—візита генерала Жаруса до його двоюрідної онуки пані Едуар, цієї бідної родички, що він її іншим часом так залюбки забував. Бачили, як він приїхав раз ранком, зник прожогом у глибині тісної крамниці й за чверть години знову вийшов, увесь червоний. А наслідок цього наглого втручання великого родича був від'їзд другого дня пані Олександр на південь з сином Себастьяном на лікування його дивної тифозної гарячки. Пані ж Едуар із сином Віктором продовжувала торгувати в крамниці, на цілковите задоволення клерикальних клієнтів. Вона з'ясовувала відсутність своєї невістки турботами її материнської любови, але казала, що могла б викликати її в інтересах їхньої торгівлі, якщо світська школа переможе в великій боротьбі, що наближалася.

Серед цього всього галасу, гуркоту, що віщував початок шаленої бурі, Марк дбайливо виконував свою вчительську роль з певним себе сумлінням. Справа перебувала тепер у руках Давіда, і Марк чекав, коли треба буде допомогти йому своїм свідченням. Ніколи ще він не віддавався так цілком своїй клясі, своїм дітям, що з них він хотів зробити людей розуму й доброти. Марка ще більше спонукало прагнути братерської солідарности людей, його активна роль в виправленні однієї з найгидкіших несправедливостей віку. А з Женев'евою він уникав порушувати тем, що їх роз'єднували, був ніжний з нею й прибрав вигляду заклопотаного тільки всякими дріб'язками, що так багато важать у щоденнім житті. Але, коли його дружина поверталася від старих паній, він бачив, що вона

знервована, нетерпляча, дедалі більше втрачала надію на нього, й голова їй була повна, очевидячки, жахливих історій, що їй розповідали його вороги. А все ж таки він не міг цілком уникнути суперечок, що поволі отруювали їхнє життя, ставали загрозливими.

Раз увечері зчинилася розривка з приводу нещасного Феру. Того дня Марк узнав трагічну новину, про вбивство Феру. Його вбив із револьвера той самий сержант, що проти нього Феру обурился. Він пішов до пані Феру й побачив її в сльозах серед її жахливих злиднів. Вона накликала смерть собі й двом молодшим донькам. Смерть уже змилювалася і забрала старшу. Це було страшне й логічне розв'язання. Бідного вчителя всі зневажали, він був розлютований до того, що збунтувався; його прогнали з посади, і він дезертував, щоб не платити перебуванням у касарні боргу, що його частину вже сплачено перебуванням у школі. Потім його, переможенного голодом, силою взято до касарні того дня, коли його повернув додому безнадійний заклик його близьких; а скінчив він життя наче скажений собака там, у далечині під палким небом, у мордуваннях дисциплінарного батальйону. І дивлячись на цю жінку, що голосно ридала, цих двох дівчаток, що затупіли від суму, це вбоге лахміття, дивлячись на цих нещасних людей, доведених до краю агонії соціальною несправедливістю, Марк почув, що його хвилею заливає все його братерське почуття гуманности й вибухає в лютім протесті.

Він не міг заспокоїтися й увечері забувся до того, що заговорив про це в присутності Женев'єви, коли та вешталася ще в спільній кімнаті перед тим, як вийти до маленької сусідньої кімнати, де вона вирішила спати.

— Чи ти чула новину? Підчас одного заворушення в Альжирі сержант прострілив голову цьому нещасному Феру.

— Ах!

— Я бачив пані Феру сьогодні після півдня; вона збожеволіла... І це вбивство напевне свідоме й навмисне. Не знаю, чи спатиме спокійно цієї ночі генерал

Жарус, що виявив себе таким жорстоким у всій цій історії. В нього на руках залишилось трохи крові цієї нещасної божевільної людини, що з неї зроблено дику тварину.

Швидко, наче Марк учинив замах на її переконання, Женев'єва відповіла:

— Генерал має право спокійно спати, бо Феру не міг скінчити інакше.

Марк зробив болісний і обурений рух. Але він стримав себе, отямився, пригадавши, що назвав генерала, а генерал же був один із найдорожчих сповідальників панотця Крабо. Був такий час, що його навіть мали на увазі, як готувалося військовий переворот у країні. Бонапартист, як ширилися чутки, показної зовнішності, дуже суворий до своїх підлеглих, а по суті сміхотун, він любив попоїсти, любив женщин, але це йому нічим не шкодило. Проте, після розмов із ним лишалось вражіння, що він надто велика бестія. Для церкви це була людина, що її притримували на крайній випадок.

— В Морє,—підхопив Марк спокійно,—ми знали Феру такими вбогими, такими розчавленими працею й турботами в їхній манесенькій школі, що я не можу подумати про цю людину, цього вчителя, що його впіймали в тенета і вбили наче вовка, не можу подумати про нього, не почувавши в серці безмежного страждання від суму й жалю.

Тоді Женев'єва, що від глибокого хвилювання й зворушення дійшла до якогось нервового розлючення, розлилася слізьми.

— Так, так, я добре розумію, я безсердечна, так же? Ти вважав мене за дурну, а тепер ти вважаєш ще й за злу. Як же ти хочеш, щоб ми ще кохалися, коли ти ставишся до мене як до жінки дурної й злої?

Він хотів заспокоїти її, здивований і дуже нещасний від цієї бурхливої розривки. Але Женев'єва шаленіла дедалі більше.

— Ні, ні, це вже край усьому між нами. Раз ти день-у-день почуваш до мене чимраз більшу огиду, то краще було б нам негайно розійтися, не чекаючи, поки дійдемо до негідних вчинків.

І вона, розлютована, пішла до сусідньої кімнати, де спала, і з серцем замкнулася на два повороти ключа. А Марк після того, як Женев'єва так гнівно замкнула двері, остаточно втратив надію й почав ридати. Звичайно досі двері щонаочі залишалися розчинені настяж, подружжя розмовляло, між ними була спільність, хоч і спали на різних ліжках. А відтепер це був уже справжній розрив, чоловік і жінка починали жити наче чужі.

Наступними ночами Женев'єва так само замикалася в своїй кімнаті. Потім з'явилася вже звичка, і вона вже показувалася на очі Маркові тільки одягнена, зачісана, наче б то від найменшої недбайливості в туалеті тепер їй було ніяково. Вона була вагітна на сьомому місяці й спочатку користувалася була з свого стану, щоб розірвати подружні милощі; але мірою того, як наближалися пологи, вона виявляла огиду, що чимраз зростала до цих милощів; найменший дотик примушував її вороже й неспокійно сахатися. І це робила вона, що була колись така ніжна, така пристрасна. Здивований, Марк першими тижнями пояснював це особливими хворобливими примхами, що товаришували часом вагітності в декого з жінок, скорився й чекав на пробудження в ній бажання, з братською любов'ю. Але здивовання його дедалі зростало. Він бачив, що вона доходить до огидливості, майже до зненависти, бо йому здавалося, що народження нової дитини наблизить її до нього, щільніше з'єднає одного з одним. Його занепокоєння збільшувалося і з другої сторони: він знав жахливу небезпеку чвар, непорозумінь, що виникають на подружнім ліжку; поки чоловік і жінка зазнають насолоди в обіймах один одного і являють одне тіло, розрив неможливий, найгірші суперечки кінчається в поцілунках. Але тільки по поцілунків, обіймів не стало, тільки по погодилися, що розрив неминучий, тоді найменша сутичка стає смертельна, бо замирення вже неможливе. Отже, в руйнації деяких сімей, що часто-густо дивує своєю незрозумілістю, причина полягає завжди в фізичнім роз'єднанні, коли цей фізичний зв'язок розрубують назавжди. Поки Женев'єва горнула, ластилася до нього, обожувала його, бажала його,

Марк не боявся, бачучи люту кампанію, скеровану проти нього, щоб одібрати в нього дружину. Він знав, що вона належить йому, бо ніяка сила на світі не може перемогти всемогутньої любови. Але тепер, раз вона вже не любила його, вже не бажала його, хіба це не визначало, що шалені зусилля його ворогів нарешті одняли її в нього? І в міру того, як він бачив, що вона охоложувалася, безталанне серце йому боліло від невинної турботи, що чимраз зростала.

Один факт висвітлив на мить темне питання щодо коханої жінки, яка знову стала матір'ю і, здавалося, перестала бути йому жінкою. Він узнав, що вона змінила сповідальника, залишила абата Кандье, цю приемну людину, й перейшла до панотця Теодоза, старшого в капуцинів, що мав вигляд апостола й так управно висунув на кін чуда св. Антуана Падуанського. З'ясувалося ця зміна сповідальника важким душевним станом, почуттям незадоволеності, що в ньому її залишав Сен-Мартенівський піп. Він був надто холодно-кровний тепер, як на її палку віру, тимчасом, як панотець Теодоз, такий гарний, такий палкий, мав жити її до несхочу містичною стравою, бо вона почувала в ній велику потребу. А на ділі цю зміну навів панотець Крабо, що був за вищого керівника в старих паній, і вирішив це, безперечно, щоб прискорити повну перемогу, після того як її підготовано з такою розумною повільністю. Маркові не спадало й на думку підозрівати, що в Женев'єви є низька інтрига з чарівним капуцином, чорнявим чоловіком, зовні подібним до Христа. Його великі палкі очі й кучерява борода доводили до нестями побожних паній, Марк мав Женев'єву за надто чесну, надто достойну, з тою незайманістю тіла, яку він визнав у ній навіть моментами ярої пристрасти, коли вона віддавала йому всю свою істоту. Але, не доходячи до таких підозрінь, хіба ж не можна було припустити, що в цім упливі, що його мав на молоду ще жінку цей чернець, впливі, що чимраз збільшувався, почасти важила і влада вродливого самця, хітлива влада людини, що стала богом і говорила з жінкою як бог, якому треба коритися. Після побожних розмов

з ним, особливо після довгих годин сповіді, вона поверталася до чоловіка, вся тремтяча, розгублена така, якою він ніколи її не бачив раніше, як вона поверталася від своїх колишніх візит до абата Кандьє. Тут в ній безперечно народжувалася якась містична пристрасть, вона знаходила нового об'єкта для своєї потреби любити, об'єкта, що на деякий час заступив подружні милощі, завдяки тому чудному занепокоєнню духа, до якого призвела її вагітність. А може, чернець звернув увагу на цю вагітність жінки, що стояла навкслішках так близько від нього, й залякав її тією дитиною від засудженого, що її вона носила в собі. Кілька разів вона говорила з безнадійністю про цю малу істоту, що мала народитись, і її охоплював якийсь страх, як це трапляється з деякими матерями, коли їх опановує жах, що вони народять якусь почвару. Коли ж народиться нормальна людина, як захищатиме вона її, щоб звільнити від святокрадського батьківського дому. Це трохи освітлювало й подружній розрив, його, безперечно, вимагав сповідальник од неї. Очевидячки, тут важили докори сумління, що вона має дитину від невірного, й заприсягання, що в неї не буде більше дітей од нього, перекручена любов, доведена до розпачу, любов, що мріяла задовольняти відтепер вищу волю.

А проте скільки залишалося ще неясного і як терпів Марк, що не розумів, а почував, як щогодини чимраз далі відступає від нього ця ревно кохана жінка, і церква відбирє її, щоб вбити його і його працю визволення людства, наражаючи його на такі злигодні.

І ось раз яюсь, повернувшись з однієї із цих своїх довгих розмов з панотцем Теодозом, з екзальтованим і разом з тим розбитим виглядом, Женев'єва вдалася до Луїзи, що саме повернулася з школи:

— Завтра ти підеш сповідатися до капуцинів о п'ятій годині. Коли ти не сповідатимешся, тебе більше не приймуть вивчати катехизису.

Марк рішуче втрутився. Він дозволив Луїзі вивчати катехизис. Але досі він опирався і не дозволяв їй сповідатися.

— Луїза не піде до капуцинів,—сказав він твердо.— Ти ж знаєш, моя мила, що я поступився всім, але не поступлюся на сповіді.

Стримуючись ще, Женев'єва спитала:

— А чому ти не хочеш поступитися?

— Я не можу цього сказати в присутності цієї дитини. Але ти знаєш мої раці, я не хочу, щоб забруднювали розум моєї доньки під вимовкою звільнити її від дитячих помилок; досить, коли сім'я знає їх і вправляє.

Він справді мав уже з нею розмову про це й визнавав за паскудство це обізнання дівчинки з плотськими хвилюваннями, обізнання, зроблене від чоловіка, якого зарік незайманости, що він його дав, може наштотхнути на всіляку цікавість, на всілякі статеві перекручення. На десять розсудливих попів досить одного зіпсованого, і сповідь стає вже тільки брудом, тому Марк і не хотів наражати Луїзу на таку небезпеку. Далі ця мішанина, що дратує, ця таємна розмова в сутінках сповідальні й містичне дратування нервів, що його викликає капеля, були не тільки образа, можлива деморалізація для маленької жінчини дванадцяти років, неспокійного віку, коли саме пробуркувалося почуття до життя. Тут на сповіді, сповідальник наче підгортав під свою владу молоду дівчинку, що згодом стане матір'ю. Вона назавжди ставала посвячена до таїнства, наче цей святий слуга божий позбавляв її незайманости своїми питаннями, силуючи її сумління, роблячи з неї невісту свого задрісного бога. І відтоді через свої визнання жінка належала сповідальникові, ставала за його річ, що тремтіла й слухалася, завжди здатна бути в його руках за знаряддя шпигунства, поневолення чоловіка.

— Якщо наша донька зробила якусь помилку,—повторив Марк,—це тобі або мені вона мусить висповідатися того дня, коли вона почуватиме в цьому потребу. Це буде логічніше й чистіше.

Женев'єва знизала плечима, як жінка, що знаходила таке розв'язання питання за блюзнірське й чудне.

— Я не хочу більше сперечатися з тобою, мій бі-

долашний друже... Тільки скажи мені, раз ти заважаєш Луїзі піти до сповіді, як це вона зможе мати перше причастя?

— Перше причастя? Але хіба ж ми не погодилися, що коли їй стане двадцять років, вона сама розв'яже це питання? Я дозволив їй вивчати катехизис, як вивчає вона історію й природознавство, тільки для того, щоб вона все знала, могла судити й пізніше зробити вибір.

Тоді гнів охопив Женев'єву. Вона звернулася до дитини:

— Ну, а ти Луїзо, що ти сама думаєш, хочеш сповідатися?

Нерухома, з своїм веселим, поважним личком, дівчинка мовчки слухала, стоячи між батьком і матір'ю. Коли вибухали подібні суперечки, вона силкувалася, очевидно, залишатися неутральною, боячись їх посилити. Її розумні очі дивилися то на батька, то на матір, наче благаючи не клопотатися її душею. В розпачі, що в цім питанні вона раз-у-раз спричиняє їхнє роз'єднання, Луїза виявляла велику пошану, ніжність до своєї матері, а та, проте, почувала, що донька більше впадає біля батька, обожує його і в спадщину від нього дістала непохитний розум і пристрасть до істини й справедливості.

Одну мить Луїза, вагаючись, продовжувала дивитись на них з виразом великої любові. Потім тихо сказала:

— Я думаю те, я хочу того, мамо, що думали б ви обидва, чого б хотіли ви обидва... Хіба ж татове бажання здається тобі за таке нерозумне? Чому б не почекаати трохи?

Матір, не тямлячи, не могла далі й слухати.

— Це не відповідь, доню... Залишайся з твоїм батьком, коли ти не маєш до мене ні пошани, ні слухняності. Кінець-кінцем ви виженете мене відси.

І вона вийшла, гучно замкнулася в своїй кімнаті, як це вона робила тепер від найменшої незгоди. Це був її спосіб кінчати спірки, і кожного разу вона, здавалося, віддалялася дедалі більше від свого милого колишнього огнища.

Одна подія кінець-кінцем примусила Марка думати,

що справа ходила про його доньку, щоб звільнити її від його впливу. Панна Рузер, завдяки своїй довгій і вмій практиці, нарешті дістала в Бомоні посаду першої молодшої вчительки, що нею вона вже давно марила. Інспектор академії Ле Баразе погодився вволити волю клерикальних депутатів сенаторів, що ними так вправно, наче капітан, керував граф Гектор де Сангльбеф. Але, з політичної компенсації і з хитрощів, до чого він був звиклий, Ле Баразе звелів призначити на вільну тепер посаду вчительки у Майльбуа панну Мазелін, жонвільську вчительку, колишню Маркову співробітницю, що її світлий розум і її пристрасть до істини й справедливості так високо поважав Марк. А може інспектор академії, що таємно підтримував Марка, хотів мати на своїй стороні прибічницю, що працювала б над тією ж справою, як і Марк, і не заважала йому щогодини, як це робила панна Рузер. Отже, Ле Баразе вдав, ніби здивований, коли мер Філі, в ім'я міської ради насмілився скаржитися, що він доручив майльбуаських дівчат невірній: хіба ж він зробив не те, про що прохав граф Гектор де Сангльбеф? Чи можна ж гніватись на нього, коли адміністративний рух персоналу примусив його вибрати особу з найзаслуженіших, і батьки досі ніколи не скаржилися на неї? І справді, перші кроки панни Мазелін були дуже щасливі: вона дуже вподобалася своєю ясною веселістю, тим, як вона по-материнському ставилася до своїх учениць. Вона повертала до себе їхню любов з першого ж дня. Нова вчителька була чудова з своєю ніжністю й дбайливістю, працюючи завжди над тим, щоб зробити із своїх доньок, як вона їх називала, порядних жінок, дружин і матерів вільних, таких, щоб вони виховували і дітей вільних. Але вона не водила більше дівчат до обідні, скасувала процесії, молитви, вивчення катехизису, так що Женев'ева, що знала її добре після їхнього сусідства в жонвільській школі, обурилася, протестувала вкупі з іншими батьками, що склали частину клерикальної партії. Хоч вона й не могла похвалитися сусідством панни Рузер, що її приховані інтриги порушили мир у її сім'ї, але тепер, здавалось, їй було

шкода за нею, бо про нову вчительку висловлювалася вона як про жінку підозрілу, здатну до найчорніших вчинків.

— Слухай, Луїзо, якщо панна Мазелін почне вести з вами непристойні розмови, ти мені про це скажеш. Я не хочу, щоб мені вкрали душу моєї доньки.

Марк не міг стерпіти, щоб не втрутитися.

— Ну, це вже божевілля! Хіба ж може панна Мазелін красти душі? Ти колись дивувалася їй так само як і я. Немає вищого розуму, ніжнішого серця.

— О! натурально, мій друже, ти її підтримуєш. Ви обидва такі, що можете порозумітися. Ну, йди до неї, віддай їй нашу доньку, бо я вже більше нічого не варта.

І ще раз Женев'єва побігла ридати в свою кімнату, куди мусила піти плакати з нею й маленька Луїза, благи в неї протягом цілісінських годин, щоб вона погодилася знову взятися за піклування господарством.

Раптом почала ширитися неймовірна новина, що спричинила чимале заворушення. Оборонець Дельбо вирушив до Парижу, робив щось по міністерствах, показував там славетний пропис, переданий од пані Олександр Мільйом, і, невідомо, завдяки якому високому впливові, він нарешті дістав наказ вчинити трус у Вальмарії, в панотця Філібена. Але надзвичайне тут було те, що цей трус зроблено несподівано. Це був наче удар грому. Поліцейський комісар з'явився туди, коли на нього не чекали, і почав порпатися в нечисленних обгортках справ завідувача навчанням, і тут під другою обгорткою, що він її розгорнув, він знайшов конверт, уже пожовклий, де лежав, дбайливо перехований, одірваний колись од пропису, краечок. І ніяк не можна було заперечувати, що це він, бо цей краечок цілком підходив до відірваного місця в прописі, піднятим біля жертви. Додавали, що панотець Філібен, якого запитав негайно його начальник, панотець Крабо, розгублений од такого випадку, щиро визнався й наводив єдине пояснення, що в нього з'явився якийсь інстинктивний рух, бо його так стурбувало, коли він побачив на прописі штамп школи братів, що рука його діяла швидше, ніж думка. І коли

пізніше він мовчав, так це було з певного переконання, після глибокого вивчення справи, що Сімон був усе ж таки винний, і його намір, коли він залишав на видноті цю грубу фалшивку, був пошкодити релігії. Панотець Філібен ставив собі у славу акт, бо його рух, а потім мовчання виявляли в нім героя, що ставив церкву понад людську справедливість. Звичайний співучасник хіба б не знищив шматочка паперу? А він його зберіг. Хіба з цього не видно, що він мав намір усе виявити того дня, коли цього буде треба? А в дійсності в цій особливій нерозсудливості деякі вбачали його манію розкладати, сортувати найменші шматки паперу, і може цим він хотів зберегти зброю. Гомоніли, що панотця Крабо, що знищував усе, навіть одержувані візитні картки, до краю роздратувала ця дурна потреба мати обгортки, вести описи. Переказували навіть його перший вигук лютого здивовання: „Як! я звелів йому палити все, а він зберіг цей шматок!“ А втім, з вечора цієї знахідки, панотець Філібен, що на нього не було ще мандату про арешт, зник. А що святобожні люди, занепокоєні його долею, допитувалися за нього, вони дістали відповідь, що панотець Пуар'є, бомонський провінціальный начальник єзуїтів, постановив дати йому відставку й надіслати до одного італійського монастиря, де відразу, наче в якійсь прірві, він заховався в вічному мовчанні.

Тепер перегляд Сімонової справи здавався неминучим. Дельбо тріумфував, покликав до себе негайно Давіда й Марка, щоб обговорити спосіб, в який зняти клопотання перед міністром юстиції. Дельбо запідозрів можливе існування відірваного шматка з штампом школи братів і тепер він має бажану нахідку; новий факт достатній, щоб прохати про касацію вироку, ухваленого від Бомонського суду. Він додержувався думки, що треба задовольнитися цим фактом, залишаючи поки в стороні незаконне повідомлення присяжних од голови суду Граньйона. Це ще важко доказати, а нове судове слідство напевно висвітлить цей факт. Найкраща тактика, на його думку, була йти просто до брата Горгія; тепер істина вийшла на люди, треба

зруйнувати свідчення експертів, подати певні, незаперечні докази, відки походив пропис, що мав штамп, підпис. Він так певно показував на злочинця, що й сам панотець Філібен став за співучасника через те, що зберігав отой шматок і брехав. І коли Давід і Марк виходили від Дельбо, всі погодилися на тому, що другого дня Давід напише міністрові листа з формальним виказом і в ньому обвинувачуватиме Горгія в тім, що він згвалтував і вбив малого Зефірена, обвинувачуватиме в злочині, за який його брат Сімон перебуває десять років у каторжній в'язниці.

Тоді заворушення дійшло свого краю. Другого дня після того, як знайдено відірваний шматок пропису в обгортках панотця Філібена, занепад духу і почуття поразки на момент опанували навіть найзавзятіших прибічників церкви. За цим разом, здавалося, партію переможено, і вже в „Ле Пті Бомонте“ вміщено статтю, що ганьбила вчинок панотця езуїта. Але за два дні, партія опанувала себе і підбадьорилося: та ж сама газета вже канонізувала крадіжку й брехню, називала Філібена святим, героєм і мучеником. Надруковано його портрети, де намальовано Філібена з авреолею й пальмовим вінцем. Створено легенду про нього, ніби панотець у невідомім монастирі в Апенінах, серед диких лісів; він носить волосяницю—й молиться дні й ночі, офірує себе всього за гріхи світу. З'явилися й почали розповсюджуватися маленькі іконки, де його намальовано навколішках, а на звороті цієї іконки вміщено молитву, що давала індульгенцію. Гучне публічне обвинувачення, кинуте братові Горгієві, кінець-кінцем викликало клерикалів на люту атаку, бо вони були переконані, що перемога єврея фатально похитне конгрегацію, завдасть рани в саме серце церкви. Збилися до купи всі колишні антисімоністи; вони були тепер ще непримиренніші і впертіші в своїм бажанні або перемогти, або загинути. І ось почалася і в Майльбуа і в Бомоні, через усю країну стара боротьба. По один бік стояли всі вільні розуми, що поривалися до істини, справедливості, йшли до майбутнього, по другий—усі слуги реакції, ті вірні, що трималися ми-

нулого, бога гніву, що рятував світ за допомогою солдатів і попів. Знову розпочалися суперечки в міській раді з приводу вчителя, почалися розлади в сім'ях. Маркові учні й учні братів кидали одні в одних каміння на площі Республіки підчас виходу з школи. Надто впадало в очі заворушення серед вищого бомонського суспільства від подиху, турботи, що викликала лихоманка в діячів першого процесу, службовців, суддів, простих статистів, що вважалися за скомпромітованих і тому боялися, щоб не розкопано гидку купу, поховану в темнім минулім. На одного Сальвана, що радів з Марком підчас кожного з їхніх побачень, скільком іншим людям не спалося вже, ночами перед загрозою, що стільки трупів ось-ось повилазять з землі й турбуватиме їх. Напередодні близьких виборів люди, що брали участь у політиці, тремтіли, що втратять свої мандати на цих виборах. Радикал Лемарруа, колишній мер, що був раніше такий потрібний, дивився з жахом, як збільшується популярність Дельбо. Ввічливий Марсілії, що завжди стежив, хто переможе, не знав, на яку ногу ступити, до якої партії пристати. Депутати й реакційні сенатори, з невгамовним Гектором де Сангльбеф на чолі, розпачливо опиралися, почувавши, що підводиться буря, яка мусить їх змести. Не менше було турбот і адміністрації в університеті. Префект Аннебіз бідкався; що він не загасив справи; ректор Форб, що аж нетямився, напав на інспектора академії Ле Баразе, що один тільки лишався спокійний і усміхався серед загального замішання, а директор Депенвільє продовжував водити своїх дочок до обідні, як кидаються, буває, люди з розпуки в воду. Інспектор же Морезен, замордований турботами й здивований тим, як перекрутилися речі, питав себе, чи не наспів час перекинутися до франк-масонства. А найбільше заворушення відчувалося серед суддів, бо перегляд давнього процесу хіба ж не був це новий суд над першими суддями, і коли розгорнуть судову справу, які страшні відкриття можуть звідти вийти на світло денне? Слідчий Де, чесна, але безталанна людина, що його мордували гризоти сумління за те, що поступився

перед впертим честолюбством своєї жінки, проходив відтепер до свого кабінету в палаці юстиції червоно-синій і мовчазний. А жвавий прокурор республіки Рауль де ля Бісоньер, навпаки, з'являвся в надзвичайно чудовім гуморі і в великім піднесенні. Тут підозрівали хоробливе бажання не виявити на люди своїх побоювань. Голова ж Граньйон, що найбільше скомпромітував себе, здавалося, раптом постарів, тяжко волочив своє важке тіло, з гладким, великим обличчям, зігнувши плечі під якимсь невидимим тягарем і випростовувався з косим поглядом, коли почув, що на нього дивляться. А жінки цих панів, великі пані, і собі знову почали робити з своїх сальонів огнища інтриг, торгівлі, шаленої пропаганди. І починаючи від буржуазних сімей до їх служниць, од служниць до поставальників, од поставальників до робітників,— уся людність кудись прожогом летіла в захваті загального божевілля, що, підхопивши, несло з собою й людей і речі.

Всі помітили, що якимось відразу зник панотець Крабо, бо його високу добірну статуру, гарні вишукані вбрання дуже добре розпізнавали часами, коли світське суспільство гуляло вулицею Жафр. Його вже не бачили так, і це брали за доказ доброго смаку, глибокої святобожности в цій потребі віддалитися від світу. Друзі його висловлювалися про це з побожною ніжністю. Зник і панотець Філібен, залишився тільки брат Фюльжанс; він завжди компромітував себе, надто багато метушився, був такий необачний у всіх своїх вчинках. На це звернуто увагу, і тут же почали ширитися погані чутки серед клерикалів, що, мабуть, з Вальмарії прийшов наказ офірувати брата Фюльжанса. Але героєм, надзвичайною фігурою, що день-у-день чимраз більше дивувала, був брат Горгій. Він, високо піднісши голову, ішов назустріч обвинуваченню, йшов з якоюсь дивною сміливістю. Того самого вечора, як оголошено Давідів лист, що містив у собі виказ на нього, він прибіг до „Ле Пті Бомонте“, щоб відповісти на це обвинувачення; лаяв євреїв, вигадував карколомні історії, облутуючи правдиві факти гені-

яльними брехнями, спроможними скаламутити найнепохитніші розуми. Він глузував, питав, чи мають учителі звичай носити прописи в кешені, відкидав усе: підпис і штамп; з'ясовував, як Сімон, що підробив його підпис, міг легко дістати і шкільний штамп, або сам зфабрикувати його. Це був божевільний, проте він все це вигукував так голосно, з такими грубими рухами, що нову версію прийнято, й вона стала за офіційну істину. Відтоді „Ле Пті Бомонте“ не вагалася більше; вона прийняла історію, що штамп фалшивий, так само підпис фалшивий, прийняла версію, що все це заздалегідь задумав Сімон, бо він, йдучи на злочин, мав демонські хитрощі скинути свою вину на якогось святого ченця, щоб забруднити церкву. І ця дурна вигадка захопила бідні голови середніх шарів народу, задуреного цілими віками вивчення катехизису, віками поневолення, а брат Горгій піднісся на голову вище, аж до щабля мученика віри, поруч з панотцем Філібенем. Він не міг уже ходити вулицями без того, щоб його не вітали; жінки цілували край його одягу, діти підходили під благословення, а він, безсоромний, тріюмфуючи, звертався до натовпу з промовами, дозволяв робити собі надзвичайні овації, став за народній ідеал, певний того, що перед ним схилитимуться. А, проте, за цією певністю, розумні люди, що знали правду, бачили, що сіромаха розгубився, мордувався. Він мусів грати ролю, і перший же почував, що вона недоречна й непевна; і було цілком очевидно, що він правив тут за звичайного актора драми, за трагічну маріонетку, що її примушували рухатися невідомі руки. Хоч панотець Крабо зійшов з кону, замкнувшись смиренно в своїй вальмарійській келії, холодній, голій, проте його чорна тінь безперервно снувала на кону. Виникала підозра, що це його спритні руки смикали за ниточки, підштовхуючи блазнів і працюючи на добробут конгрегації.

Серед шаленого заворушення, не зважаючи на опозицію всіх реакційних сил, що створили цілу коаліцію, міністер юстиції пустив у діло касаційну скаргу з проханням про перегляд справи, що її подав Дає д

од імени пані Сімон та її дітей. Ця перша перемога істини спочатку приголомшила на якусь мить клерикальну партію. А втім, з наступного дня знову почалася боротьба; кидали в бруд самий касаційний суд, щоденно ображали його, казали, що він запродався євреям. „Ле Пті Бомонте“ називав певно суми, обмовляв голову суду, генерального прокурора, радників, переказуючи паскудні інтимні історії, винайдені з усіляких актів. Протягом двох місяців, поки проваджено судове слідство, текла річка бруду. Не було таких неправдивих вчинків, брехень і навіть злочинів, щоб їх не спробувано, тільки щоб спинити поступування неблаганного правосуддя. Нарешті, після вікопам'ятних дебатів, підчас яких деякі судді подали великий зразок здорової розсудливості й сміливої справедливості, що вище за пристрасті, ухвалено постанову, що її хоч і передбачалося загоді, проте впала вона як сніг на голову. Суд зважив на прохання, згодився на перегляд справи й прийшов до висновку, що треба вчинити нове слідство. Цю справу суд і взяв на себе.

Цього вечора Марк, скінчивши лекції, сидів самодин у своїм маленькім садочку. Приемний весняний присмерк огортав землю. Луїза ще не повернулася зі школи, де панна Мазелін часом затримувала її як улюблену вченицю. Женев'єва після сніданку пішла до бабуні; вона просиджувала тепер там майже ціліснітькі дні. І не звертаючи уваги на таємні пахощі бузку в теплім повітрі, Марк походжав удовж алей з гірким почуттям од свідомості, що його сім'ю зруйновано. Він не погодився, щоб Луїза пішла до сповіді. Вона кинула навіть вчити катехизис, бо піп не пустив більше її до себе, раз вона не пішла сповідатися. Але Маркові доводилося боротися й ранком і ввечері, стримуючи атаки своєї жинки, що аж нестямилася, збожеволіла від думки про засудження Луїзи від церкви; бо вона вважала себе за співучасницю, раз вона не змогла схопити її в обійми, як малу дитину, й однести до сповідальні. Вона пригадувала свій чудовий день першого причастя, найкращий день її життя, пригадувала своє біле вбрання, пахощі ладану, свічки, доброго Ісуса, що

вона його з таким захопленням обирала на свого жениха і що залишився її єдиним володарем, святою любов'ю. І тепер вона заприсягалася, що від цієї любови зазнала тільки насолоди. Невжеж її донька буде позбавлена такого щастя, як янгол, що вчинив гріх, невже вона зійшла на рівень з тваринами, що не мають релігії? І вона користувалася з найменшої нагоди, щоб вирвати згоду в чоловіка. І з хатнього вогнища зробила поле бою, де найдрібніші речі породжували чвари без краю.

Ніч повільно насувалася, повна заспокоєння, і Марк, в цю годину великої втоми, дивувався тому, що виявив такий дужий опір, і в нього знайшлося стільки мужности. А тільки все це жорстоко відбивалося на них трьох. До нього на мить повернулася вся його колишня толерантність: дозволив же він охрестити свою доньку, чому ж не можна дозволити їй піти й до першого причастя? Рації, що їх наводила йому жінка, ті рації, що перед ними він так довго вклонявся, мали все ж таки силу: пошана до індивідуальної волі, до прав матері, до права сумління. В сімейнім огнищі переважно матір виховувала дітей; вона вела перед надто щодо дівчат. І зовсім не зважати на її погляди, переконання, діяти проти її розуму й серця, це ж визначало свідомо бажати руйнації сім'ї. Якщо вривався потрібний зв'язок, щастя руйнувалося, батьки й діти наражалися тоді на жахливу хатню війну. Від такої самої війни терпів тепер і його безталанний дім; а колись же він був такий з'єднаний, такий затишний. І Марк далі ходив узькими алеями маленького садка, оповитого тишею, і все питав себе, як і чим може він ще поступитися, щоб мати трохи щастя й миру в сім'ї.

А найбільше мордувало його докірливе питання, чи не винний він сам у цім великім нещасті. Він усвідомлював уже частину своєї вини, бо іноді питав себе, чому від перших днів шлюбу не спробував він повернути Женев'єву до своїх переконань. Тоді, вщерть сповнена любов'ю, вона належала йому, цілою своєю істотою, віддавала всю себе йому в обійми, була така довірлива, так хотіла злитися з ним, щоб скласти одне

тіло й думку. Тільки він міг би під цей щасливий час вирвати жінку з рук попівських, зробивши з цієї дорослої дитини, заляканої жахливим пеклом, свідому товаришку свого життя, з визволенням розумом, здатну до істини й справедливості. Коли вибухали ще перші їх суперечки, кидала Женев'єва йому це: „Якщо ти терпиш од того, що ми не однаково думаємо,—це твоя вина. Треба було мене навчити. Я така, якою мене зроблено, і лихо в тім, що ти не вмів мене переробити“. Та вже давно вона вийшла з стану, коли з неї можна було все зробити, вона не дозволяла тепер йому впливати на неї, пройнята непохитною гордістю від своєї віри. Він тільки гірко думав, що втратив нагоду, оплакував своє колишне егоїстичне обожування під ту чарівну весну їхнього шлюбного життя. Він тільки милувався їй вродою, вважав її за бездоганну й не потурбувався заглянути до її світогляду й переробити його. Та й те тут важило, що тоді він ще не мав на думці віддатися слугуванню істині, як це сталося пізніше; тоді він ще припускав деякі компроміси, бо певний був, що його досить люблять, що він досить міцний, щоб залишатись володарем її душі. І все його теперішнє мордування походило з його чоловічої пихи, слабости його сліпого кохання.

Марк задумливо спинився перед бузком, що зацвів напередодні й тепер розливав навкруги тьмяні пахощі, а тимчасом в ньому знову підводилося негасиме полум'я, потреба боротися. Раз він не виконав колись свого обов'язку просвітити цей, доручений йому, розум, ущерть наповнений хибними ідеями, то хіба ж не повинен він тепер виправляти свої помилки, заважаючи тому, щоб і донька його загинула, як матір? Ця нова провина була б тим більше невибачна, що він тепер поставив собі велике завдання. Він узявся рятувати від вікової брехні дітей інших людей, а сам подав би приклад боягуза, що не зміг зберегти від цієї брехні свою власну дитину. Це ще можна вибачити, коли малосвідомий батько сім'ї заради миру пристосовується до святобожної жінки, що вперто бажає, щоб її донька отупіла, виконуючи негідні й небезпечні релігійні обо-

в'язки. Але він, що зняв хреста в своїй школі, суворо додержувався світського навчання, проповідував глосно, що треба вирвати жінку з рук церкви, коли хочуть нарешті збудувати щасливе місто! Хіба ж не було б це найболючіше визнання свого безсилля, найгірша з поразок? Це зводило б на нівець усю його місію; вона зазнала б перешкод, її було б знищено. Він утратив би всю свою могутність, не мав би авторитету, не міг би вимагати від інших того, чого не може здійснити сам у своїм огнищі, де вперше мушили перемогти його розум і його серце. Далі, яке виховання лицемірства, егоїстичної недолужності мала б його донька, що знайома з його ідеями, з його віруваннями? Вона, знаючи, що він проти сповіді й причастя, питала б себе, навіщо ж він дозволяє в своїй сім'ї виконувати акти, що їх засуджував у інших людей? Ні, ні! толерантність неможлива для нього; він не міг знову поступитися, бо в таким разі його праця визволення зруйнується від загального приривства.

І Марк знову почав ходити під вечірнім небом, що на ньому починали вже блищати перші зірки. Однією з перемог церкви було б побачити, що батьки, вільні мислителі, не насмілювалися відбирати в неї своїх дітей з остраху скандалу, зв'язані світськими звичаями. Отже, хто ж зробить початок, не боячись, що не знайде потім посади для свого сина, не одружить своєї доньки, якщо вони не виконають причастя навіть з простої формальності? Безперечно, треба буде ще довго, дуже довго чекати, безмежний час, поки наука зруйнує догму, зруйнує її в звичаї, як зруйнувала вже в розумі. Але вільні розуми, хоробрі душі мусять зробити почин і дати приклад. Марк був особливо вражений тим великим зусиллям, що робила тепер церква щодо опанування жінок; а вона ж протягом віків ставилась до них зневажливо, ображала їх, мала їх за бісівських доньок, винних у всіх гріхах світу. Єзуїти, з їхнім прагненням пристосувати бога до потреб людських пристрастей, здавалися йому основоположниками й головними виконавцями того великого руху, що віддав жі-

нок до рук попівських, як знаряддя до політичної й соціальної перемоги. Вони зруйнували кохання, вони ж з нього користуються. Вони ставилися до жінки як до тварини, що існує тільки, щоб задовольняти пристрасть, і святі її не повинні навіть торкатися. А тепер вони їй лестять, приваблюють хвалою, роблять з неї окрасу й підтримку храму від того дня, як езуїтам спало на думку експлуатувати її статеву всемогутність над чоловіком. Образ жінки сяє в алтарі поміж свічками; вони вважають її за шлях до спасіння й вони ж користуються з неї, як з пастки, й через неї сподіваються знову захопити й приборкати чоловіка. Хіба ж не з цього походило усе роз'єднання, усі сумні спірки в сучаснім суспільстві? Чи не від розходження поміж чоловіком, напів визволеним, і жінкою, що залишилася знаряддям, невільницею, що до неї підлещувалась церква і що марила католицизмом, який конав? Завдання чоловіка полягає саме в тому, щоб не дозволити церкві скористуватися з своєї запізненої ніжності, що нею вона заколисує наших доньок і дружин, позбавити її слави, ніби вона дала їм визволення, справді визволити їх і відняти їх од церкви, бо вони належать нам, як і ми належимо їм. Три сили зіткнулися тут: чоловік, жінка й церква; треба не дозволяти, щоб церква й жінка були проти чоловіка; треба щоб чоловік і жінка були проти церкви. Хіба ж подружжя не складає щось єдине? Ні сам чоловік, ні сама жінка не варті нічого один без одного. З'єднані й тілом і розумом, вони стають непереможні, являють з себе саму силу життя, щастя, що нарешті здійснилося в переможній природі. І раптом Марк зрозумів істину, зрозумів, що є єдине розв'язання питання: вчити жінку, дати їй справді місце рівної товаришки, бо тільки визволена жінка може визволити чоловіка.

Саме тоді, як Марк почав був заспокоюватися, розрадивши себе і повернувши собі всю мужність, щоб далі продовжувати боротьбу, він почув, що повернулася Женев'єва, і знайшов її в клясі, ледве освітленій останнім денним світлом. Вона стояла; стан їй погрубшав од вагітності, що наближалася до кінця, але во-

на по-старому видавалася високою, стояла просто з блискучими очима, і вигляд їй був такий задирикуватий, що Марк відчув наближення найстрашнішої бурі.

— Ну,—спитала вона різким голосом,—ти задоволений?

— Чим задоволений, моя мила?

— Ах, ти й не знаєш?.. Отже, я матиму втіху перша переказати тобі велику новину... Ваші героїчні зусилля мали успіх і щойно одержано про це телеграму. Касаційний суд допіру ухвалив перегляд справи.

В нього вихопився вигук величезної радості, бо він так і не помітив, з якою лютою іронією повідомлено його про цей тріумф.

— Нарешті! Є, значить, справедливі судді! Невинний уже не терпітиме. Але ж чи цілком певна ця новина?

— Так, так, цілком певна, я почула її від чесних людей, що їм телеграфовано її. Хай буде так, хай! Паскудство повне, ти можеш радіти.

І в цім гіркім тремтінні її голосу відбивалася луна тієї бурхливої сцени, що допіру відбулася без сумніву в старих паній, коли прибігла до них одна з святих осіб; піп чи чернець, людина близька до панотця Крабо, щоб повідомити про катастрофу, що наражала бога на небезпеку.

Весело, вперто, не розуміючи її настрою, Марк простяг руки до жінки.

— Спасибі, не могло бути для мене любішої вістунки, що принесла б мені добру новину. Поцілуй мене.

Женев'ева відсахнулася від нього з рухом зневаги.

— Тебе поцілувати! за що? за те, що ти спричинився цього паскудного акту, за те, що ти щасливий з цієї злочинної перемоги над релігією? Ти руйнуєш, ганьбиш свою країну, сім'ю, самого себе, щоб урятувати свого паскудного „жида“, найбруднішого злочинця на землі.

Ніжно Марк намагався ще її заспокоїти.

— Годі, моя мила, не кажи такого. Ти ж була така розумна, така добра колись, як можеш ти повторювати такі гидотні речі? Значить, то правда, що помилка так може заражувати, що затьмарює найдужчі розуми... Поміркуй трохи, ти ж добре знаєш цю справу, Сімон невинний, і залишити його в каторжній в'язниці—це ж жахлива несправедливість, отрута, що спричиняє соціальне гниття, і нація зрештою вмере від неї.

— Ні, ні!—гукала вона в якійсь містичній екзальтації,—Сімон винний, його засуджено безповоротно; люди визнаної святости обвинувачували його, обвинувачують і досі, і щоб визнати, що він невинний, треба не мати ні віри, ані релігії, вважати, що сам бог може помилятися. Ні, ні! він мусить терпіти свою кару у в'язниці, бо день, коли він вийде з неї, буде кінцем усього, що є на землі від бога і гідного пошани.

Поволі й Маркові почав уриватися терпець.

— Я не розумію, як питання істини й справедливости, таке ясне, може стати поміж нас. Небо ні мало не обходить усе це.

— Ні, вже даруй, немає ні істини, ані справедливости поза небом.

— А це ти сказала найважливіше слово. Ось чим з'ясовується наше непорозуміння й наші мордування. Ти ще думала б одинаково зі мною, коли б ти не поставила небо поміж нас двох, і ти повернешся до мене тоді, коли кинеш своє небо і зійдеш знову на землю з здоровим розумом і добрим серцем. Існує тільки та єдина правда, та єдина справедливість, що їх встановлює наука під контролем певности й солідарности людей.

Женев'єва аж нестямилася.

— Так порозуміємося ж як слід. Це ти хочеш зруйнувати мою релігію й мого бога?

— Так!—гукав він.—Я змагаюся з католицизмом, дурістю його вчення, лицемірством його обрядів, перекрученістю його культу і його вбивчим впливом на дитину, жінку, з його соціальною шкодою. Католицька церква—ось ворог, якого ми мусимо спочатку подолати на нашім шляху. Перед соціальним питанням, пе-

ред політичним питанням треба мати діло з релігійним питанням, що гальмує поступ. Ніколи ми не ступимо кроку вперед, якщо не почнемо з того, що зруйнуємо церкву, отруйницю, вбивцю, що звертає із справжнього путі... І слухай мене добре. Головна причина моєї остаточної волі не дозволяти Луїзі сповідатися й причащатися ось у чім: я думав би тоді, що не виконав свого обов'язку й поставив би себе в цілковиту суперечність з своїми ідеями, своєю наукою. І тоді другого ж дня мені слід би було залишити цю школу, кинути вчити дітей інших людей, раз я не мав ні чесности, ні сили, щоб вести свою власну дитину до правди, що єдина справедлива, єдина добра... Я не поступлюся; наша донька сама розсудить, сама вибере, коли їй буде двадцять років.

Не тямлячи себе, Женев'єва розтулила рота, щоб відповідати, коли враз увійшла Луїза. Після лекцій панна Мазелін затримала її в себе, навіть узялася проввести дівчинку додому, щоб дорогою в жвавій розмові з'ясувати важкий спосіб плетіння, що вона його сьогодні показувала. Невисока, тонка, невродлива, але на диво чарівна, з широким обличчям, з великими ніжними вустами й чудовими чорними очима, що палали гарячою симпатією, вчителька гукнула крізь розчинені двері:

— Що таке? Чого в вас поночі?.. А я хотіла вам показати гарну роботу вашої маленької, дуже розумної дівчинки.

Але раптом Женев'єва, не слухачи її, обізвалася до дитини грубим голосом.

— А! це ти, Луїзо. Підійди ближче... Твій батько знову зняв брутальну бучу з приводу тебе. Він рішуче проти того, щоб ти пішла до першого причастя... А я вимагаю, щоб ти це зробила ще цього року. Тобі вже дванадцять років, не можна далі відкладати, це ж скандал... І наперед, ніж щось діяти, я хочу знати твою власну думку.

Висока, як на свій вік, вже майже зформована, Луїза являла собою майже маленьку жінчину, з своїм розумним личком, де наче злітувалися тонкі риси її

матері з виразом спокійної розсудливості, що його вона дістала від свого батька. Дівчинка відповіла матері з виразом ніжної пошани:

— Мою власну думку, о! мамо, я не можу її мати. Тільки я гадала, що справу вже покінчено, бо єдине татове бажання—чекати на повноліття... Тоді я й скажу свою думку.

— І це твоя відповідь, нещасна дитино!—вигукнула з розпачем мати, що її роздратовання дійшло краю. —Чекати, коли для мене очевидно, що жахливі лекції твого батька псують тебе й щоденно відривають по-троху тебе від мого серця.

В цей момент панна Мазелін, що, як добра душа, терпіла від цієї сімейної драми подружжя, що його щастя колись її глибоко зворушувало, необережно встряла в суперечку.

— О! мила пані Фроман, ваша Луїза обожає вас, і те, що вона допіру сказала, дуже розсудливо.

Женев'єва різко повернулася до неї.

— А ви, панно, не втручайтеся в чужі справи. Я не шукаю вашої участі в усім цім. Але вчіть же своїх учениць шанувати бога й їхніх батьків... Кожний має свій власний дім, чи не так?

І коли вчителька, не відповівши жодним словом, виходила з сумом на серці, щоб не поглиблювати розривки, мати знову звернулася до доньки.

— Слухай мене, Луїзо... І ти теж, Марк, добре слухай... З мене досить, заприсягаюсь вам, досить, і те, що сталося сьогодні, те, що я оце почула зрештою, перебільшує міру... Ви мене не любите, ви мордуєте мене за мою віру, ви хочете вигнати мене з дому.

В глибині великої темної залі плакала, глибоко зворушена, доведена до розпачу донька, а чоловікові, що стояв нерухомий, серце стікало кров'ю, бо він почував, що це остаточний розрив. У нього вихопився тільки один вигук протесту.

— Тебе вигнати з дому!

— Так, ви робите все, щоб зробити його для мене невиносним... Ну, й гаразд, я далі не можу залишатися в цім місці спокуси, гріха й нечестя, де кожне слово,

кожний рух ображають мене й обурюють. Мені сотню разів повторювали, що це не моє місце. Так я не хочу, щоб мене засуджено разом з вами; тому кидаю вас і повертаюся туди, відкіля прийшла.

У цей свій вигук Женев'єва вклала надзвичайну силу.

— До своєї бабуні, так?

— Так, до своєї бабуні! Це захисток, пристановище безмежного спокою. Принаймні там уміють розуміти мене й любити. Ніколи не треба було мені кидати цього святого дому, з мого дівочтва. Прощайте! Ніщо вже тут не затримує ні душі моєї, ні тіла.

І з виразом гніву вона попростувала до дверей хиткою трохи ходою, під тягарем своєї вагітності. Луїза все ще голосно ридала. Але тут Марк, зробивши останнє зусилля, рішуче загородив їй прохід.

— Своєю чергою я прошу тебе вислухати мене. Мене не дивує те, що ти хочеш повернутися туди, відки ти прийшла, бо я знаю, що там усе зроблено, щоб тебе забрати, вирвати в мене. Це дім жалоби й помсти... Але ти не сама, в тебе є дитина, що ти носиш у собі, і ти не можеш її забрати й оддати комусь.

Женев'єва зупинилася перед чоловіком, що стояв, притулившись до дверей. Вона, здавалося, стала більша, вища, впертіша, й кинула йому в обличчя:

— Я виходжу саме для того, щоб одняти її від тебе, звільнити її від твого поганого впливу. Я не можу помиритися з тим, що ти зробиш її також поганою, що ти зіпсуєш їй розум і серце, як цій нещасній дитині. Вона ще належить мені, я гадаю, і ти ж не битимеш мене, щоб затримати її біля себе... Ну, відступи від дверей і дозволь мені вийти.

Він не відповідав, робив надлюдські зусилля, щоб не дати волі хвилі гніву і не вжити сили. Якусь мить вони дивилися один на одного в вечірніх сутінках дня, що поволі гас.

— Відступи від дверей,—повторювала вона з жорстокою настирливістю.—Зрозумій нарешті, що моє рішення остаточне. Ти ж не захочеш скандалу, правда?

Ти нічого з цього не виграєш, бо тобі дадуть одставку, заборонять тобі продовжувати те, що ти вважаєш за своє святе діло, заборонять учити твоїх дітей, що ти їм оддаєш перевагу переді мною й що з них ти робиш бузувірів своїми гарними лекціями... Добре, добре, продовжуй своє діло, бережи себе для своєї школи, засуджений, і дозволь мені повернутися до мого бога, що тебе колись покарає.

— Ах! бідна моя дружино,—ледве чутно заговорив Марк, вражений у саме серце.—На моє щастя, це промовляєш не ти, це слова твоїх близьких, що вживають тебе проти мене, як убійче знаряддя. О! я добре пізнаю їхні слова, їхню сподіванку на те, що станеться драматичний розрив. Я відчуваю палке жадання моєї відставки, щоб на моїй школі повис замок і моя справа вмерла. І все це через те, що я домагався й домагатимуся правосуддя. Адже так? Через те, що я Сімонів друг, і роблю все, щоб довести його невинність, а цьому будь-що-будь треба перешкодити... Так, ти правду кажеш, я не хочу бучі, що потішила б усіх моїх ворогів.

— Тоді дозволь мені вийти,—сказала вона ще впертіше.

— Так, 'зараз... Але попереду ти мусиш ще раз почути і добре з'явити, що я все ж кохаю тебе, більше навіть, як нещасну дитину, що страждає, захоплена в пазурі одної з тих лихих заразливих·хороб, що їх так довго треба лікувати. Але я не трачу надії, бо ти в глибині душі добра й здорова істота, розсудлива й здатна кохати, і обов'язково ти колись скинеш з себе цей кошмар... Ще одне: ми прожили вкупі майже чотирнадцять років, я зробив тебе жінкою, дружиною й матір'ю, і навіть, хоч я й не справедливий у тім, що цілком не переробив тебе, все ж таки я посіяв у тобі багато нових ідей; вони зійдуть і зроблять своє діло... Ти повернешся до мене, Женев'єво.

Вона засміялася з якоюсь самонадійністю.

— Не думаю.

— Ти повернешся,—знову почав він переконаним тоном.—Коли ти пізнаєш правду, то любов, що ти її

почуваєш до мене, зробить усе інше, бо ти ж ніжна, не здатна до довгої несправедливості... Ніколи я не силував тебе, завжди шанував твою волю, йди ж до свого божевілля, вичерпай його до краю, раз немає іншого способу вилікувати тебе.

Він одступив од дверей і залишив їй вільний прохід. Одну мить, здавалося, вона завагалася, стоячи в сутінках, що наче тремтіли, огортаючи цей, колись такий милий, дім, це зруйноване хатне вогнище, що було в сльозах. Не видко було її обличчя, зворушеного словами чоловіка. Раптом вона зважилася й придушеним голосом сказала:

— Бувайте здорові!

Але Луїза, захована в темряві, кинулася до матері й собі хотіла не дати їй піти.

— О, мамо, мамо! ти не можеш так нас покинути. Нас, що так тебе кохаємо й тільки бажаємо твого щастя.

Та двері зачинилися, чути було тільки останній прощальний вигук, притамований луною швидких кроків.

— Прощайте! Прощайте!

Тоді Луїза, хитаючись, з риданням, кинулася в батькові обійми, і довго, впавши на лаву, обое вони плакали. Ніч зовсім насунулась, і чути було тільки їхні ридання в просторій, темній залі.

В порожнім домі панувало мовчання розлуки й жалоби. Пішла, покинула дружина й матір; її вкрадено в чоловіка й дитини, щоб мордувати їх, кинути в пазурі розпачу. Перед очима Маркові постала вся довга махінація, лицемірна підпільна робота, що від неї кров'ю сходило йому серце. В нього вирвано його кохану Женев'єву, щоб знесилити його, викликати на нагле бунтарство, що зруйнувало б його самого і його працю. Але він мав силу взяти на свої плечі цю нову кару, бо ніхто не бачив, як ридали вони, вдвох, він з донькою, в темряві цього сплюндрованого вогнища. Він чувся як нещасна людина, що в неї залишилася тільки ця дитина; і його охопив жах на думку, що ворожа сила може колись і її вирвати в нього.

Цього ж таки вечора Марк мусив читати лекцію

дорослим. Чотири газові ріжки запалали, освітлюючи велику клясу, що поволі наповнилася людьми. Багато з його колишніх учнів, робітники, молодь з роздрібної торгівлі заповідливо відвідували ці курси з історії, географії, фізики, природознавства. І от Марк з своєї катедри цілі півтори години читав лекцію, намагаючись викладати якнайвиразніше, найточніше, передаючи людям з нижчих шарів трохи істини. А його тимчасом міцно тримав у своїх лабетах глибокий сум: огнище йому було розграбоване, зруйноване, його кохання оплакувало кохану втрачену дружину; він не знайде вже її там, нагорі, в холодній кімнаті, колись такий теплий, затишний. Але, з мужністю засудженого героя, він продовжував своє діло.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ТА ФІЛІЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА:

- Айхакер, Р.—Тайна метеора. 223 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Амп, П.—Люди. 152 стор., ц. 20 к.
Асанга, А.—Чорна хвиля. Негрський роман. 196 стор., ц. 80 к.
Байрон, Д.—Мазепа. Поема. 78 стор., ц. 80 к.
Бальзак, О.—Бідні родичі. 471 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Бальзак, О.—Шагреньова шкура. 300 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Барбюс, А.—Справжні історії. 95 стор., ц. 55 к.
Беннет, А.—Місто розваги. 234 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Бокачко, Д.—Декамерон, т. I. 408 стор., ц. 2 крб. 35 к.
Бокачко, Д.—Декамерон, т. II. 334 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Велз, Г.—Війна світів. 224 стор., ц. 1 крб.
Вергарн, Е.—Поєми. 122 стор., ц. 1 крб.
Вудгауз, П.—Псміт-журналіст. 214 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Гамсун, К.—Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 85 к.
Гельрїгель, А.—Тисяча і один острів. 235 стор., ц. 1 крб.
Гюго, В.—Бюг-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
Дгебуадзе, П.—На руїнах щастя. 83 стор., ц. 50 к.
Домеля, І.—Самозваний принц. 259 стор., ц. 1 крб. 85 к.
Дюшен, Ф.—Тамілла. 154 стор., ц. 1 крб.
Зегерс.—Повстання рибалок із Санта-Барбара. 93 стор., ц. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. I. 348 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. II. 330 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. III. 331 стор., ц. 1 крб. 80 к.
Золя, Е.—Твори, т. IV. 317 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. VI. 520 стор., ц. 2 крб. 70 к.
Золя, Е.—Твори, т. VII. 472 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Золя, Е.—Твори, т. VIII. 358 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. X. 308 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XI. 530 стор., ц. 2 крб. 40 к.
Іллеш. Б.—Тісса палає. 210 стор., ц. 85 к.
Калеваля.—Фінська народня епопея. 302 стор., ц. 3 крб.
Конан-Дойл, А.—Втрачений світ. 230 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Лондон, Д.—Серця трьох. 416 стор., ц. 2 крб. 80 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 11. 346 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 12. 258 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 13. 340 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 14. 234 стор., ц. 1 крб. 30 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 15. 356 стор., ц. 1 крб. 75 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 16. 318 стор., ц. 1 крб. 70 к.
Лондон, Д.—Твори, т. 17. 209 стор., ц. 95 к.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

- Лондон, Д.—Твори, т. 18. 303 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Ожешкова, Е.—Міртала. 320 стор., ц. 1 крб. 25 к.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. I. 321 стор., ц. 2 крб.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. II. 186 стор., ц. 1 крб. 10 к.
Прусс, Б.—Фараон. Історична повість. 398 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Роні, Ж. (Старший)—Етруське кохання. 141 стор., ц. 85 к.
Роні, Ж. (Старший)—На нові землі. 235 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Роні, Ж. (Старший)—Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
Свіфт, Дж.—Мандрі Гуліверові. 252 стор., ц. 2 крб.
Сервантес, М.—Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Сінклер, Е.—Герой капіталу. 91 стор., ц. 35 к.
Сінклер, Е.—Король-вугіль. 454 стор., ц. 2 крб. 10 к.
Сінклер, Е.—Мене зовуть Теслею. 158 стор., ц. 75 к.
Сінклер, Е.—Самюель-шукач. 316 стор., ц. 1 крб.
Сінклер, Е.—100%. Історія одного патріота. 315 стор., ц. 1 крб. 85 к.
Струг, А.—Підземні люди. 334 стор., ц. 1 крб. 45 к.
Тудуз, Ж.—Люди з огнедишного Айсберга. 227 стор., ц. 80 к.
Тудуз, Ж.—Людина, що збудила вулкани. 389 стор., ц. 1 крб. 60 к.
Тюллі, Д.—Жebraки життя. Біографія босяка. 195 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Фонтана, О.—Острів Елефангіна. 102 стор. ц. 90 к.
Франс, А.—Оповідання. 237 стор., ц. 70 к.
Шекспір, В.—Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 к.
Шервуд, А.—Усі враз. 217 стор., ц. 1 крб. 25 к.
Шіллер, Ф.—Баяди. 130 стор. ц. 1 крб. 15 к.
Шпільгаген, Ф.—Міцною лавою. 345 стор., ц. 2 крб. 25 к.

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, кол замовлення більше, ніж на 1 крб., і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня № 17. Поштовий відділ ДВУ.

Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ.

Одеса, вул. Ляссая, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ.

Дніпропетровське, пр. К. Маркса, 49. Поштовий відділ ДВУ.

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ Д.В.У.

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31